

ԱՆԺԵԼԱ ՏԵՐՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ԱՐԱՐՉԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ

ԲՆՕՐՐԱՆ

ՆՎԻՐՈՒՄ ԵՄ
ԼՈՒՅՍԻ ՈՒ ՀԱՎԵՐԺԻ ՄՇՏԱԿԱՆ ՈՒՂԵԿԻՑ
ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ

5784

ANGELA TERYAN

ARMENIA:
CRADLE OF CREATION AND
CIVILIZATION

АНЖЕЛА ТЕРЯН

АРМЕНИЯ:
КОЛЫБЕЛЬ СОТВОРЕНИЯ И
ЦИВИЛИЗАЦИИ

“VOSKAN YEREVANTSI”
PUBLISHING HOUSE

ИЗДАТЕЛЬСТВО
“ВОСКАН ЕРЕВАНЦИ”

YEREVAN 2011 ЕРЕВАН

9 (17.925)
20-47

ԱՆԺԵԼԱ ՏԵՐՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
ԱՐԱՐՉԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ
ԲՆՕՐՐԱՆ

4875

«ՈՍԿԱՆ ԵՐԵՎԱՆՑԻ»
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2011

ՀՏԳ 941 (479.259)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)
S 470

Չրատարակվել է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի
Չին դարերի պատմության բաժնի և
Երևան քաղաքի պատմության թանգարանի
գիտամեթոդական խորհրդի երաշխավորությամբ:

Խմբագիրներ՝
պատմական գիտությունների դոկտոր
Է. Լ. ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ
պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Լ. Փ. ՇԱՀԻՆՅԱՆ

Տեքստի Անձեղ

S 470 Հայաստանը արարչագործության և քաղաքակրթության բնօրրան:–
Եր.: Ոսկան Երևանցի, 2011.– 240 էջ, նկ.:

Երկրորդ լրամշակված հրատարակություն:

Աշխատության մեջ քննարկվում են կարևոր պատմագիտական հարցեր: Հնագույն գրավոր աղբյուրները, հայտնաբերված մշակութային արժեքները վկայում են, որ Հայաստանը արարչագործության, Արարիչ ԱԲ Աստծո, արևի պաշտամունքի ու քաղաքակրթության հնագույն երկիրն է: ԱԲ Աստծո պաշտամունքը և արևապաշտությունը խոր հետք են թողել կազմավորվող հայ-արմենների, ինչպես նաև հնդեվրոպական ժողովուրդների նախնիների՝ արիական ցեղերի հոգևոր ու նյութական արժեքների ձևավորման ու զարգացման վրա: Ժամանակը և տարածությունը թույլատրելի են բնօրրանի մասին եղած հիշողությունները, բայց մշակութային շատ արժեքներ, այդ թվում արևի ու ԱԲ Աստծո պաշտամունքի հետքերը մարդկանց վերադարձնում են լույսի, արևի ու ԱԲ Աստծո երկիր՝ Հայաստան:

Նախատեսվում է ընթերցող լայն շրջանների համար:

ՀՏԳ 941 (479.259)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

ISBN 978-99930-0-148-5

© ՏԵՐՅԱՆ ԱՆԺԵԼԱ, 2011
© ՈՍԿԱՆ ԵՐԵՎԱՆՑԻ, 2011

ՆԱԽԱԲԱՆ

Հայաստանը, որտեղ կազմավորվել է հայ ժողովուրդը, ձևավորվել նրա լեզուն և մշակույթը, զբաղեցնում է Փոքր Ասիական ու Իրանական բարձրավանդակների, Սև ծովի, Անդրկովկասի ու Միջագետքի հարթավայրերի միջև ընկած ավելի բարձրադիր տարածքները (մոտ 400.000 քառ.կմ): Աշխարհագրական իր այդ դիրքի պատճառով Հայաստանն անվանում են նաև Հայկական լեռնաշխարհ:

Հայաստանը համաշխարհային քաղաքակրթության հնագույն օրրաններից է: Նյութական մշակույթի բազմադարյան հետքերը, հնագույն պատմական վկայությունները, դիցաբանական զրույցները, առասպելները, աշխարհագրական ու անձնական անունները խոսում են այն մասին, որ հայերը Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնակիչներն են՝ բնիկները և ապրում են այստեղ անհիշելի ժամանակներից:

Առաջավոր Ասիան ու Հայկական լեռնաշխարհը մշտապես եղել են ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում: Այստեղ են կազմավորվել հնագույն պետությունները, այստեղ են ստեղծվել հնագույն քաղաքակրթություններն ու մշակույթները, նաև այս տարածքում են խաչաձևվել տարբեր քաղաքակրթություններ ու մշակույթներ, որի արդյունքը նոր որակ է հաղորդել ու էլ ավելի հարստացրել մարդկության պատմությունը:

21-րդ դարում սեփական պատմության ու մշակույթի հանդեպ նոր հետաքրքրություն է նկատվում մարդկանց մոտ: Յուրաքանչյուր ժողովուրդ նորից ուսումնասիրում, արժևորում է իր պատմությունն ու մշակույթը և փորձում պարզել, ովքե՞ր են իրենք, ովքե՞ր են իրենց նախնիները, ի՞նչ տեղ ու դեր ունեն նրանք համաշխարհային քաղաքակրթության ստեղծման մեջ, ո՞ր են հասնում իրենց արձատրությունը և այլն: Այս հարցերը հետաքրքրել և հետաքրքրում են նաև հայ մարդուն: Բազմաթիվ հայ պատմիչներ և ուսումնասիրողներ պատմահայր Մովսես Խորենացուց (5-րդ դար) մինչև մեր օրերը փորձում են պատասխանել այդ հարցերին:

19–20-րդ դարերում ուսումնասիրողները, հիմք ընդունելով հայ պատմիչներ Խորենացու, Ագաթանգեղոսի (5-րդ դար), Փավստոս Բուզանդի

(5-րդ դար), Սեբեոսի (7-րդ դար), Հովհ. Գրասխանակերտցու (10-րդ դար) և այլոց վկայությունները Հայկ Նահապետի ու նրա գերդաստանի հարավից եկած լինելու մասին, առաջ են քաշել այն տեսակետը, որ հայ ժողովուրդը կազմավորվել է Հայկի սերունդների և Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկ ցեղերի միաձուլումից:

Հայերն ու հայոց պատմությունը հետաքրքրել են նաև օտարներին: Պատմագրության մեջ հայերին ու հայոց պատմությանն առաջինն անդրադարձել են հույները: Հույն պատմիչներ Հերոդոտը (մ.թ.ա. 5-րդ դար), Քսենոփոնը (մ.թ.ա. 5-4-րդ դարեր), Եվդոքսոսը (մ.թ.ա. 4-րդ դար), Գ. Հալիկառնասցին (մ.թ.ա. 1-ին դար), Ստրաբոնը (մ.թ.ա. 63 – մ.թ. 20) և ուրիշներ իրենց աշխատություններում բազմիցս անդրադարձել են հայերին, հայոց պատմությանն ու աշխարհագրությանը: Հունական պատմագրությունը առաջ է քաշել նաև հայերի ծագման մասին իր տարբերակը: Այն է. հույն պատմիչները թրակիա-փռուգիական ծագում են վերագրել հայերին, ելնելով նրանց միջև եղած ընդհանուր սովորույթներից, հագուստի ձևերից, օգտագործած զենքերի տեսակներից, նաև թեսալացի Արմենոսի մասին եղած ավանդությունից և այլն: Այս տեսակետը նոր զարգացում ունեցավ 19–20-րդ դարերում, երբ Եվրոպայում մեծ հետաքրքրություն առաջացավ Առաջավոր Ասիայի, նաև Հայաստանի հանդեպ: Տպագրվում են բազմաթիվ հոդվածներ, աշխատություններ և ուսումնասիրություններ, որտեղ հեղինակները (Յ. Մարկվարտ, Հ. Հյուբշման, Պ. Կրեչմեր, Ն. Մառ, Լեո, Գ. Ղափանցյան, Հ. Մանանդյան և ուրիշներ) բազմակողմանիորեն քննարկելով ու գնահատելով հայոց լեզուն, պատմությունն ու մշակույթը, շարունակում են թրակիա-փռուգիական կամ բալկանյան ծագում վերագրել հայերին: Առաջ են քաշվում նաև այլ տեսակետներ, որոնցից մեկի համաձայն հայ ժողովուրդը կազմավորվել է տեղաբնիկ հայասացիների և եկվոր հնդեվրոպացի արմենների միաձուլումից, այլ տեսակետի համաձայն՝ Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկ խուրրի-ուրարտացիների ու եկվոր հնդեվրոպացի արմենների միաձուլումից և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, դեռևս մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի կեսից հայերն ու հայոց պատմությունը գտնվել են պատմիչների և ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում: Պատմության այդ երկար ժամանակահատվածը, սակայն, չի կարողացել հստակ պատասխան տալ վերոհիշյալ հարցերին: Շարունակում են գոյություն ունենալ չպարզաբանված հարցեր՝ հատկապես հայոց պատմության հնագույն շրջանի վերաբերյալ:

Հնագիտական, ազգագրական, լեզվաբանական ու մարդաբանական նոր ուսումնասիրությունները հնարավորություն տվեցին 20-րդ դարի

կեսերից առաջ քաշել նոր տեսակետներ հնդեվրոպացիների (արիական ցեղեր) նախահայրենիքի ու հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի հնագույն ժողովուրդներից մեկի՝ հայ ժողովրդի տեղաբնիկ լինելու մասին: Անդրադասում են թեմայի հետ սերտորեն առնչվող **հնդեվրոպացի** և **արիացի** (արիական ցեղ) անվանումներին: **Հնդեվրոպացի** անվանումը պատմաաշխարհագրական անվանում է և նկատի ունի Եվրոպայից Հնդկաստան ընդարձակ տարածքներում ապրող հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին պատկանող ազգակից ժողովուրդներին: Գիտական աշխարհում հնդեվրոպացիներին անվանում են նաև **արիական ցեղեր**, որն այդ լեզվաընտանիքի ժողովուրդների հնագույն անվանումներից է: Մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերից Իրանում և Հնդկաստանում հայտնվում են ցեղեր, որոնք խոսում էին հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին պատկանող լեզուներով: Այդ ցեղերին ընդունված է անվանել **հնդիրանական ցեղեր**: Յեղի մի մասը, որ մնաց Իրանում, կոչվեց իրանցի, իսկ Հնդկաստանում հայտնված ցեղերը կոչվեցին հնդարիներ:

Մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի հնդկական (վեդաներ) և իրանական («Ավեստա») գրավոր աղբյուրները վկայում են, որ հնդարիներն ու իրանցիները իրենք իրենց անվանել են **արի** կամ **արիացի**: Նրանց մոտ լայնորեն տարածված էր aria¹ ինքնանվանումը: Հայտնի է, որ հնդիրանցիները Հնդկաստանի և Իրանի հնագույն բնակիչները չէին: Ուրեմն նրանք ունեցել են նախահայրենիք, բնօրրան, աստվածների պաշտամունք, նաև գլխավոր աստծո պաշտամունք (տվյալ դեպքում ԱՐ Աստծո պաշտամունքը): Հետևաբար, կարելի է մտածել, որ հնդիրանական ցեղերի մոտ տարածված **արի** կամ **արիացի** ինքնանվանումը կապված է ԱՐ Աստծո պաշտամունքի և անվան հետ²:

Հնդեվրոպացիների նախահայրենիքի մասին կատարված հետազոտություններից կարևորում են լեզվաբանական ուսումնասիրությունները:

1. Տարածված տեսակետներից մեկի համաձայն (Գ. Իլլին, Ի. Դյակոնով) հնդիրանցիների մոտ լայնորեն տարածված aria անվանումը ունեցել է «ազնվացեղ» իմաստը և օգտագործվել է բարձր դասի ու վերնախավի համար: (История древнего мира, Ранняя древность, Москва, 1982, стр. 332 / բաժինը գրել են Գ. Իլլինը և Ի. Դյակոնովը /):

2. Է. Դանիելյանը արիական ու արիականությունը դիտարկում է իբրև հնագույն հոգևոր արժեք, որը որոշիչ դեր է ունեցել բնօրրանում՝ Հայկական լեռնաշխարհում մնացած հայ-արմեն ցեղերի հոգիընկալումների համար: Բնօրրանում շարունակվեց արիական Աստվածընկալումը, այն է. Լուսի (Բարո) պաշտամունքը չընդմիջարկվեց «երկակիություն»՝ Լուսին գուգակից չդարձավ խավարը (չարը): Է. Դանիելյան, Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելու հոգևոր ակունքները և պատմական նշանակությունը, Երևան, 1997, էջ 13:

Լեզվաբաններ Վ. Իլլիչ-Սվիտիչը, Վ. Գեորգիևը, Օ. Շիրոկովը, Գ. Կլիչկովը, Ա. Դոլգուպոլսկին, Վ. Իվանովը, Ռ. Իշխանյանը և ուրիշներ իրենց աշխատություններում պատմահամեմատական լեզվաբանության, նաև հնագիտական ու մարդաբանական տվյալներով հիմնավորում են այն տեսակետը, որ հնդեվրոպացիների նախահայրենիքը գտնվում էր Առաջավոր Ասիայում: Օ. Շիրոկովն ու Գ. Կլիչկովը նույն մեթոդներով (լեզվաբանություն, հնագիտություն, մարդաբանություն) ավելի հստակ եզրակացության են հանգում, այն է, հայերը տեղաբնիկ են իրենց զբաղեցրած տարածքներում՝ Հայկական լեռնաշխարհում (Օ. Շիրոկով, «Լրաբեր», 1980, թիվ 5, Գ. Կլիչկով, «Լրաբեր», 1980, թիվ 8), իսկ հույն պատմիչների վկայությունները արմենների Բալկաններից եկած լինելու մասին նրանք համարում են Փոքր Ասիայում կատարված ոչ մեծ տեղաշարժերի վկայություն:

Հնդեվրոպացիների նախահայրենիքը Առաջավոր Ասիայի արևելյան մասերում (Հայկական լեռնաշխարհի և շրջակա տարածքներ) գտնվելու մասին տեսակետը ավելի բազմակողմանի ու մանրամասն քննարկեցին Թ. Գամկրելիձեն և Վ. Իվանովը իրենց «Индоевропейский язык и индоевропейцы» աշխատության մեջ: Այս, ինչպես նաև հայերի տեղաբնիկ լինելու մասին տեսակետները իրենց աշխատություններում ու հողվածներում քննարկման նյութ դարձրին և պաշտպանեցին Մ. Գավուրջյանը, Լ. Շահինյանը, Ռ. Իշխանյանը և ուրիշներ: Իսկ հնդիկ հնագետ ու պատմաբան Ա. Դիլչիտը իր «Введение в Археологию» աշխատության մեջ հնդեվրոպացիների նախահայրենիք է համարում Կովկասի ու Հայաստանի լեռները:

Այս տեսակետը հաստատուն կերպով մտնում է գիտական աշխարհի, ձեռք բերում նորանոր կողմնակիցներ, հարստանում նոր ուսումնասիրություններով ու աշխատություններով:

Նոր ուսումնասիրություններից նշենք Կ. Ռենֆրուի, Մ. Ռուիլենի աշխատությունները, Լ. Լ. Կավալի-Սֆորզայի, Պ. Մենոզայի, Ա. Պլազզայի համատեղ աշխատությունը և այլն:

Այլ ուսումնասիրողներ (Ֆ. Գեբեց, Գ. Տրոֆիմով, Ն. Չերոկսարով) Հայկական լեռնաշխարհը և Փոքր Ասիան համարում են օլկումենի՝ աշխարհի մարդկանցով բնակեցված տարածքի կենտրոնական մասը, ի նկատի առնելով այն, որ այս տարածքները ունեն հարմար աշխարհագրական դիրք, բարենպաստ բնակլիմայական պայմաններ ու վաղ բնակավայրեր (Փ. Дебец, Г. Трофимов, Н. Чебоксаров. Проблемы заселения Европы, “Происхождение человека и древнее расселение человечества”, 1951, стр. 415):

Լ. Լ. Կավալի - Սֆորզան իր նոր աշխատության մեջ լեզվաբանական (Կ. Ռենֆրու, 1987), հնագիտական (Մ. Գիմրուֆաս, Old Europe 7000–3500

В. С., 1973) և այլ բնույթի ուսումնասիրությունների հիման վրա առաջ է քաշում այն տեսակետը, որ հնդեվրոպական լեզուները ծագել են Փոքր Ասիայում, սպա տարածվել դեպի Եվրոպա նեոլիթյան (նոր քարի դար) երկրագործ ցեղերի կողմից: Նշվում է, որ Փոքր Ասիայում մոտ 10.000 տարի առաջ խոսել են հնդեվրոպական լեզուներով: Հայոց լեզուն հեղինակը համարում է հնագույն հնդեվրոպական լեզու, որն այդ տարածքներում խոսակցական լեզու է եղել դեռևս 9000 տարի առաջ (L. L. Cavalli-Sforza, «Genes Peoples and Languages», 2000, pp. 160–161, 164):

Ներկայացվող աշխատության մեջ, վկայակոչելով Առաջավոր Ասիայի հնագույն ժողովուրդների (շումերներ, աքադացիներ, խուրրիներ, խեթեր) գրավոր աղբյուրները, պահպանված առասպելներն ու գրույցները, փորձ է արվում հիմնավորելու այն տեսակետը, որ Հայկական լեռնաշխարհը արարչագործության ու քաղաքակրթության հնագույն կենտրոններից է:

Աշխատության մեջ կրկին փորձ է արվում քննարկելու ու պաշտպանելու հնդեվրոպացիների նախահայրենիքը Առաջավոր Ասիայի արևելյան շրջաններում (Հայկական լեռնաշխարհի և շրջակա տարածքներ) գտնվելու և Հայկական լեռնաշխարհում հայերի տեղաբնիկ լինելու մասին վերոհիշյալ տեսակետները: Ուշադրություն է դարձվում նաև այն բոլոր հարցերին, որոնք կարող են օգնել հիմնավորելու այս տեսակետները: Բննարկվում են հնագիտական, ազգագրական, լեզվաբանական, մարդաբանական, դիցաբանական, էթնիկական տեղաշարժերի և այլ կարգի հարցեր՝ ուշադրության կենտրոնում պահելով հայ էթնոսը, հայոց պատմությունն ու Հայկական լեռնաշխարհը:

Աշխատության մեջ դարձյալ քննարկվում են Արարիչ ԱՐ Աստծո պաշտամունքի հետ կապված հարցեր (Ա. Տերյան, ԱՐ Աստծո պաշտամունքը Հայաստանում, Երևան, 1995): Մեծ ուշադրություն է դարձվում ԱՐ Աստծո արևի աստված լինելու և Հայաստանը՝ արևի ու լուսի պաշտամունքի հնագույն երկիր լինելու հարցերին: Կարևորվում է ԱՐ Աստծո դերն ու նշանակությունը հայկական/արիական ցեղերի հոգևոր ու նյութական մշակույթի ստեղծման մեջ: Ներկայացվում են նոր փաստեր, վկայություններ ու կարծիքներ ԱՐ Աստծո պաշտամունքի ծագման, տարածվածության ու նշանակության մասին ոչ միայն Հայաստանում, այլև նրա սահմաններից դուրս: Աշխատության մեջ ուշադրություն է դարձվում նաև ԱՐ Աստծո նկարագրի զարգացման հարցերին, երբ ժամանակի հետ ԱՐ Աստծո նկարագիրը հարստանում էր նոր հատկանիշներով, երբ նրա նկարագրի հատկանիշները (մեկը կամ մի քանիսը) հանդես են գալիս որպես այլ աստվածների հատկանիշներ և այլն: Ուսումնասիրությունները

ցույց են տալիս, որ հայոց հնագույն ԱՐ Աստծո անունը, պաշտամունքը, նաև գաղափարախոսությունը կարող են օգնել հասկանալու հայոց պատմության (ոչ միայն հայոց) հնագույն շրջանի շատ հարցեր, այդ թվում Հայկական լեռնաշխարհում և նրա սահմաններից դուրս ստեղծված հնագույն շատ ցեղերի ու պետությունների անուններ, ավելի ուշ հանդես եկած այլ աստվածների անուններ, նրանց պաշտամունքներն ու գաղափարախոսությունները, նաև շատ անձնական ու աշխարհագրական անունների ծագման ու բացատրության հարցեր և այլն: Ուշադրություն է դարձվում նաև Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված նյութական ու հոգևոր մշակութային արժեքների և հնագույն քաղաքակրթության այլ կենտրոններից (Միջագետք, Փոքր Ասիայի արևմտյան մաս) հայտնաբերված մշակութային արժեքների միջև եղած կապերին, նրանց ընդհանրություններին և նմանություններին:

Աշխարհի հնագույն երկրներից Հնդկաստանն ու Իրանը այն երկրներն են, ուր վաղ ժամանակներից հստակորեն երևում են արիական ցեղերի հետքերը: Հնդարիները և իրանցիները երբեք չեն մոռացել իրենց արմատները: Այդ մասին են վկայում արդեն հիշատակված նրանց հնագույն գրավոր աղբյուրները՝ հնդկական վեդաները և իրանական «Ավեստան»: Այդ գրավոր աղբյուրներում ուղղակիորեն հիշատակություններ չկան նախահայրենիքի մասին,³ բայց վկայված աստվածների պաշտամունքը, գրի առնված ու պահպանված օրենքները, սովորույթները, դիցաբանական գրույցները, առասպելները, ինչպես նաև անձնական ու աշխարհագրական անունները, որ այնքան մասն են հայոց մեջ պահպանված ավանդույթներին, սովորույթներին, անուններին, հայոց հնագույն աստվածների պաշտամունքներին, թույլ են տալիս մտածելու, որ նրանց նախահայրենիքը Հայկական լեռնաշխարհն ու շրջակա տարածքներն են: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը, ներկայացվող աշխատության մեջ մեծ տեղ է տրվել Հայաստան-Շումեր, Հայաստան-Հնդկաստան, Հայաստան-Իրան, Հայաստան-Հունաստան, Հայաստան-Մեծ Բրիտանիա, Հայաստան-Գերմանիա հնագույն պատմամշակութային կապերին, դիցաբանական գրույցներին, ավանդույթներին, սովորույթներին և այլն:

3. Իրանական «Ավեստայի» «Վենդիդատ» բաժնում (1, 2) հիշատակություն կա արիների նախահայրենիքի՝ առասպելական Արյանա Վեջա (ավելի ուշ՝ Էրինվեջ) երկրի մասին: Այս մասին տե՛ս աշխատության Հայաստան-Իրան բաժինը: Նշենք նաև, որ «Ավեստայի» այս մասը ստեղծվել է ուշ՝ մ.թ.ա. 3-րդ դարում:

ԱՐԱՐՉԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ

ՀԱՅ-ԱՐՄԵՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Արարչագործության մասին տեղեկություններ են պահպանվել Առաջավոր Ասիայի հնագույն ժողովուրդների գրավոր աղբյուրներում: Աշխարհի ու մարդու արարման մասին շումերական առասպելաբանության մեջ քաղցրահամ ջրերի Համաշխարհային օվկիանոսը, որի վրա գտնվում է երկիրը, կոչվում է Աբգու (աքաղացիները անվանում են Ապսու, խորրիները՝ Ապսուվ): Աբգուի տիրակալն էր իմաստնության աստված (աստվածուհի) Էնկի – Հայան: Միջագետքյան առասպելաբանության մեջ Աբգուն համարվում էր նաև երկրի խորքում սուզված «ստորերկրյա թագավորություն» կամ ինչ-որ վայր երկրի վրա¹, ուր ապրում են աստվածներ ու պահպանվում մեծ ուժ ունեցող գաղտնիքներ, ամենագոր օրենքներ՝ մե: Միջագետքի գրավոր աղբյուրներում այս երկիրը այլ անունների հետ (Կուր, Կի-գալ, Էդեն, Իրիգալ) կոչվում է նաև **Արալի** (Հարալի)²: Ըստ շումերական «Էնկի և Նինմախ»³ պոեմի **Արալի** երկրում ապրող աստվածները որոշում են ստեղծել մարդկանց ցեղը, որպեսզի իրենք ազատվեն երկրի վրա աշխատելու պարտականությունից: Նրանք դիմում են Նինմախ (կամ Դինգիրմախ) աստվածուհուն, որն իմաստնության աստված Էնկիի («երկրի տիրակալ») հետ, կալից, որին խառնված էր ինչ-որ սպանված աստծո արյուն, ստեղծում են մարդուն, այնուհետև շունչ, կենդանություն հաղորդում նրան: Մարդուն արարելուց հետո աստվածները խնջույք են կազմակերպում, որի ժամանակ զինովացած աստվածները նորից փորձում են մարդ ստեղծել, բայց այս անգամ կատարյալ մարդ ստեղծել նրանց չի հաջողվում: Ստեղծվում են միայն անճոռնի ու հաշմանդամ մարդիկ: Շումերական

1. Древняя литература Малой Азии, Москва, 1977, с. 309. Мифы народов мира, I, Москва, 1988, с. 22.

2. Հին Արևելքի Պոեզիա, Երևան, 1982, էջ 82 («Սրտի զանգատներով...» պոեմը): Мифы Народов Мира, II, 1991, с. 648.

3. МНМ, I, с. 22. Литература Вавилони и Ассирии, М., 1981, с. 32–51. Литература древнего Востока, М., 1971, с. 54–55. История древнего Востока, I, М., 1983, с. 310.

առասպելաբանությունը այսպես է բացատրում նման մարդկանց գոյությունը հասարակության մեջ⁴: Որպես արարչագործ աստված էնկին հանդես է գալիս նաև Նուդիմնուդ «արարիչ» անունով⁵:

Արարչագործության մասին արադական (բաբելական) առասպելաբանության մեջ ըստ «Էնումա Էլիշ...» («Երբ վերևում...») պոեմի Համաշխարհային օվկիանոսն ու նախաստեղծ ուժերը մարմնավորող Ապսուն (Աբզու) և նախամայր Թիամաթը «խառնում են իրենց ջրերը» և ծնունդ տալիս աստվածների առաջին սերնդին: Երիտասարդ այս սերունդը, սակայն, իր անհանգիստ պահվածքով (բարձրացրած ուրախ աղմուկով) գայրացնում է Ապսունին, ու նա որոշում է ոչնչացնել նրանց: Սկսվում է պայքար աստվածների ավագ ու կրտսեր սերունդների միջև: Աստվածների կրտսեր սերնդի ներկայացուցիչ Հայան սպանում է Ապսունին: Սպանված Ապսուի (Համաշխարհային օվկիանոս) վրա Հայան կառուցում է իր կացարանը, կոչում այն Ապսու և սկզբնավորում Մարդուկին (մարդ-ուկ), իսկ այնուհետև՝ նաև մարդկային ցեղը⁶:

Միջագետքի հնագույն այլ գրավոր աղբյուրներում («Ատրախասիս», «Գիլգամեշ») Հայա աստվածը շարունակում է պաշտպանել մարդկանց ու լինել մարդկային ցեղի փրկության նախաձեռնողն ու հովանավորը: Այսպես. «Ատրախասիս»⁷ դիցաբանական գրույցում աստվածները դարձյալ ստեղծում են մարդկանց, որ նրանք իրենց գոհաբերություններով պահեն աստվածներին: Մակայն երկրի վրա նրանց բարձրացրած աղմուկից գայրացած աստվածները նորից որոշում են նախ սովի, ապա ժանտախտի ու վերջապես ջրհեղեղի միջոցով ոչնչացնել մարդկային ցեղը: Սպասվող ջրհեղեղի մասին բարի աստված Էան (Հայա)⁸ զգուշացնում է իր սիրելի Ատրախասիսին (խրճիթի ու պատի միջոցով): Չզուշացված Ատրախասիսը նավ է կառուցում, ընտանիքի և ունեցվածքի հետ տեղավորվում այնտեղ ու փրկվում: Այնուհետև աստվածները, որպեսզի չդժեն իրենց երդումը՝ ոչնչացնել բոլոր մահկանացուներին, անմահություն են շնորհում Ատրախասիսին:

Համարյա նույնությամբ այս պատմությունը ներկայացված է նաև շումեր-սքադական «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպի 11-րդ պնակիտում:

4. ИДВ, I, с. 310.

5. Хрестоматия по истории Востока, Москва, 1963, с. 268.

6. Литература Вавилонии и Ассирии, с. 32-51.

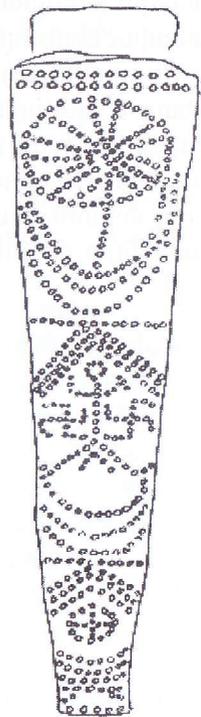
7. Литература Вавилонии и Ассирии, с. 51-75, ИДВ, I, с. 473:

8. Ուսումնասիրողները նշում են, որ Էան **Հայայի** ոչ ճիշտ ընթերցումն է (ИДВ, I, с. 281, բաժինը գրել է Ի. Դյակոնովը):

Այս ստեղծագործության մեջ սպասվող ջրհեղեղի մասին բարեպաշտ Ռոտնապիշտին է զգուշացվում Էա-Հայայի կողմից (շումերական տարբերակում ջրհեղեղից փրկվում է Զիուսուդրան, որը աքաղերեն թարգմանությամբ նշանակում է Ռոտնապիշտի՝ «Երկար կյանք գտած»): Ռոտնապիշտին ևս նավ է կառուցում, որը ջրերի վրա տարուբերվելուց հետո կանգ է առնում Նիսիր (Նիցիր) լեռան վրա: 7-րդ օրը Ռոտնապիշտին դուրս է գալիս տապանից և լեռան վրա գոհաբերություն ու խնկարկում կատարում: Այնուհետև աստվածները Ռոտնապիշտիին ևս անմահություն են շնորհում և բնակեցնում Համաշխարհային օվկիանոսից սկիզբ առնող Համաշխարհային կամ Ստորերկրյա գետի գետաբերանի մոտ⁹:

Արարչագործության թեման արծարծված է Ակներից (Լոռի) հայտնաբերված երկաթե դաշույնի բրոնզե պատյանին (նկ. 1, մ.թ.ա. 1-ին հազ. սկիզբ): Պատյանը բաժանված է երեք անհավասար մասի: Ամենավերևում պատկերված է Արև-Աստվածը, ստորին մասում՝ Մայր Երկիրը (կլոր շրջանակ հավասարաթև խաչով): Իսկ միջին մասում Մայր Աստվածուհի հիշեցնող պատկեր է, որն իր բացված թևերի տակ է առել հակառակ՝ աջ-ձախ (արական-իգական) պտտվող երկու արև-խաչ-ավաստիկաներ:

Արարչագործության մասին առասպելներ, դիցաբանական գրույցներ ու պոեմներ են ստեղծվել նաև Հայկական լեռնաշխարհում, սակայն դրանց չնչին մասն է հասել մեզ: Պահպանված գրույցներից հնագույնները խուրրիական «Երկնային թագավորության մասին» և «Վահագնի ծնունդը» պոեմներն են: Ինչպես «Երկնային թագավորության մասին» պոեմը, այնպես էլ խուրրիական այլ գրավոր հուշարձաններ պահպանվել են խեթերեն թարգմանվելու շնորհիվ: Իսկ խեթական մշակույթը սերտորեն կապված է եղել Հայկական լեռնաշխարհի և խուրրիական մշակույթի հետ: Իրենց հերթին խեթերը մ.թ.ա. 14-13-րդ դդ. մշակութային կապեր են ունեցել հունական ցեղե-

Նկ. 1. Դաշույնի պատյան, Ակներ, մ.թ.ա. 1-ին հազ. սկիզբ

9. ՀԱՊ, էջ 155-161:

րի՝ արայացիների հետ, որոնց մասին բազմիցս նշում են իրենց գրավոր աղբյուրներում:

Ծանոթանանք արարչագործության մասին խորրիական առասպելաբանությանը: «Երկնային թագավորության մասին» պոեմում, որը բաղկացած է չորս մասից, պատմվում է Աստվածների առաջին երեք սերնդի՝ Ալալուի, Անուի, Կումարբիի և Երկրի գավակների ծննդի մասին: Ալալու և Անու աստվածների տիրապետությունից հետո, որոնցից յուրաքանչյուրը իշխել էր 900 տարի, Կումարբի աստվածը հաղթում է Անուին և վերցնում իշխանությունը: Այնուհետև Կումարբին Անուի օգնությամբ (ոչ իր ցանկությամբ) ծնունդ է տալիս երեք այլ աստվածների՝ Ամպրոպի Աստծուն (ծնվում է գանգից), Արանցախ գետին և Թասմխուին (Ամպրոպի Աստծո եղբայրը և օգնականը): Կումարբին և մյուս աստվածները որոշում են ոչնչացնել դեռ չծնված Ամպրոպի Աստծուն, որը իշխանության համար պայքարում պարտված Անուի ցանկությամբ պետք է ոչնչացներ Կումարբիին և վերցներ իշխանությունը: Սակայն Ապսուվի (Աբգու) տիրակալ, իմաստուն Էան (Հայա) խորհուրդ է տալիս չսպանել Ամպրոպի Աստծուն, այլ դարձնել երկրի արքա: Պոեմի չորրորդ մասում պատմվում է Երկրի գավակների ծննդի մասին: Ներկայացնենք այդ հատվածը.

*...Եկավ Կառապանն երկնային
Իր Ասրդային կառքով...
Անցան վեց օրեր: Կառապանն
Այնժամ Երկրի հետ պառկեց
Եվ իր սերնը թողեց նրա մեջ...
Երկնային Կառապանը նորից
Վերադարձավ երկինք: Ապսուվում էր նա,
Ուր իր հոգին լցրեց իմաստությանը
Այնպեղ իմաստուն Էան է իշխում,
Տասներորդ ամսին Երկիրը
Ճշում էր ցավից,
Երբ որ Երկիրը ճչաց,
Նա երկվորյակներ ծնեց¹⁰:*

Ինչպես տեսնում ենք, երկնքից իր «Աստղային կառքով» Էա-Հայայի տիրապետության տակ գտնվող Ապսուվ է գալիս **Երկնային Կառապանը (Արև-Աստված)** և **Մայր Երկրի** հետ ծնունդ տալիս «Երկրի գա-

10. ՀԱՊ, էջ 186-187:

վակներին», որոնց իր հովանավորության տակ է առնում իմաստուն **Էա-Հայան**: Արարչագործության մասին Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված ու պահպանված լավագույն դիցաբանական գրույցներից է «Վահագնի ծնունդը» պոեմը, որը մեզ է հասել Մ. Խորենացու (5-րդ դ.) «Հայոց պատմության» միջոցով: Պոեմի հրաշալի տողերը պատկերում են արևի ու կրակի աստված Վահագնի (նաև մարդկանց) ծնունդը.

*Երկնէր երկին,
Երկնէր երկիր,
Երկնէր և ծովը ծիրանի,
Երկն ի ծովուն ուներ և գկարմրիկն եղեգնիկ:
Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր,
Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր
Եվ ի բոցոյն վազէր խարտեաշ պայտանեկիկ,
Նա հուր հեր ունէր:
Ապս թէ
Բոց ունէր մորուս,
Եվ աչկունքն էին արեգակունք¹¹:*

Նկատում ենք, որ պոեմում աստվածների (նաև մարդկանց) արարմանը մասնակցում են **Երկինքը, Երկիրը և Արև-Աստվածը** («Ծովը ծիրանի»): Խորրիական պոեմում ևս մարդու արարմանը մասնակցում էին **Արև-Աստվածը** («Երկնային Կառապան»), **Երկինքն** ու **Երկիրը**¹²:

Արարչագործության մասին վկայություններ են պահպանվել նաև հունական դիցաբանության մեջ: Ըստ հունական դիցաբանության (Հեսիոդոսի «Թեոգոնիա» աշխատությանը), աշխարհի արարման ժամանակ Մայր Երկիր Գեան (Gaia, Aia) ծնվելով Քաոսից հետո (ավելի ուշ ծնվում են Տարտարոսը և Էրոսը) կյանք է տալիս Ուրանոսին (երկինք), Պոնտոսին (ծով), այլ տիտանների, կիկլոպների¹³: Գեան, որ մինչ օրինակական աստվածներից է, համարվում է ոչ միայն մարդկանց նախամայրը, այլև հողում թաղված մեռյալների օթևանը: Ավելի ուշ Գեան

11. Մ. Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1981, էջ 102:

12. Արարչագործության հեռավոր արձագանքներ ենք գտնում հայոց «Մասնաձուր» էպոսում: Էպոսի «Սանասար-Բաղդասար» ճյուղում Համաշխարհային օվկիանոսը կամ նախաստեղծ օվկիանոսը մարմնավորող Ծովինարը (հայոց Գագիկ թագավորի դուստրը) ջրից հղիանալով (խմում է մեկ լրիվ և կես բուռ ջուր) կյանք է տալիս երկվորյակ եղբայրներ Սանասարին ու Բաղդասարին (Մասունցի Դավիթ, Երևան, 1939, էջ 14-16):

13. МНМ, I, էջ 300: Դիցաբանական բառարան, 1985, էջ 49:

մղվում է երկրորդական պլան, մնալով հնագույն իմաստությունների պահպանը, որին հայտնի էին նաև մարդկանց ճակատագրերը, ճակատագրի օրենքները և այլն: Որպես հնագույն Մայր աստվածուհի Այա-Գեան մեծ խորհուրդ է ունեցել հույների հոգևոր ընկալումներում և որպես այդպիսին հույները *aia* են կոչել «հողը», «երկիրը» և «մորը»¹⁴: Նույն հոգևոր ընկալումներով՝ Այա-Հայա աստվածուհու պաշտամունքի խորհրդով են առաջնորդվել նաև հայերը՝ «այա» կոչելով Մեծ մորը՝ նախամորը (Արցախ, Սյունիք):

Հայա (Այա, Էա) աստվածուհու պաշտամունքի այլ վկայություններ ևս կան առաջավորասիական հնագույն ժողովուրդների առասպելաբանության ու դիցաբանության մեջ¹⁵: Այսպես. արքայական (բարելաստորական) դիցաբանության մեջ արևի աստված Շամաշի կինը կոչվում է Այա¹⁶:

Խեթական դիցաբանում մեռնող-հառնող Տելեպինուս աստծո առջև դրված կենաց ծառը, որից կախված էր ոսկե գեղմը, կոչվում էր Էա¹⁷: Իսկ հունական առասպելաբանության մեջ սրբազան ծառից կախված ոսկե գեղմը ձեռք բերելու համար հույն կտրիճները «Արգո» նավով արշավում են Արևի աստված Հելիոսի որդի Այետի (Այետես) երկիր՝ **Էա**¹⁸: Ինչպես տեսնում ենք, խեթական դիցաբանում ոսկե գեղմով կենաց ծառն է կոչվում **Էա-Այա**, իսկ հունական դիցաբանում սրբազան ծառի ու ոսկե գեղմի երկիրն է կոչվում **Էա**:

14. Древнегреческо-русский словарь, Москва, 1958, с. 322.

15. Կելտերի մոտ պահպանված հնագույն մի ավանդույթի համաձայն մարտի 30-ի գիշերը տեղի է ունենում Արևի աստծո և երկրի աստվածուհու հանդիպումը, որի ժամանակ բեղմնավորվում է երկրի աստվածուհին: **Քելտան** կոչվող այդ տոնի ժամանակ, երբ երկիրը մեծ էներգիա էր ստանում տիեզերքից, կելտերը կատարում էին մեծ գոհաբերություններ՝ ի պատիվ երկրի աստվածուհու բեղմնավորման: *fantazm-s. narod. ru.*

16. Մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի սկզբներից Արաբական թերակղզուց Հյուսիսային Միջագետքում, իսկ այնուհետև Հարավային Միջագետքում հայտնված սեմական ցեղերը շիման մեջ մտնելով Հայկական լեռնաշխարհի բնիկների՝ հայ-արմենների հետ, մշակութային այլ արժեքների հետ հավանաբար փոխ են առել նաև աստվածների, այդ թվում Հայա (Այա, Էա) աստծո պաշտամունքը:

17. Древняя литература Малой Азии, стр. 61. МНМ, I, стр. 396.

18. МНМ, I, стр. 98–99: Առասպելի ամբողջական տարբերակի հեղինակ Պինդարոսը Էա-Այա երկիրը նույնացրել է Կողքիսի (Կոլխիդա) հետ: Այս մասին տես Հայաստան-Հունաստան բաժինը: Ի դեպ, ուսումնասիրողների կողմից Այա երկիրը իրավացիորեն նույնացվում է Հայաստան երկրի հետ (Գ. Չահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 285):

Հայոց հնագույն պետություններից մեկի՝ Արարատ-Ուրարտուի դիցաբանում մ.թ.ա. 9–8-րդ դդ. դեռ պահպանվում են **Այա-Հայա** աստվածուհու պաշտամունքի հետքերը, հանձինս **Այա** աստվածուհու¹⁹, որն արդեն սովորական աստվածուհի է: Ատրեստանում Սարգոն 2-րդի (721–705) ժամանակներում ևս դեռ գոյություն ուներ Երկրի տիրակալ **Էայի** պաշտամունքը՝ իր նախկին՝ իմաստության ու բանականության աստվածուհու հատկանիշներով²⁰:

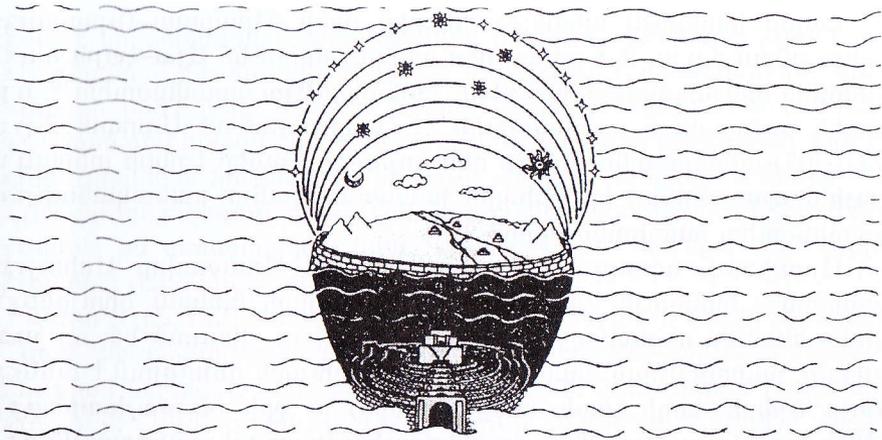
Այսպիսով, արարչագործության մասին Առաջավոր Ասիայում ստեղծված հնագույն առասպելներն ու դիցաբանական գրույցները, որոնք հաճախ ոչ ամբողջական են ու կցկտուր, վկայում են, որ շատ վաղուց, մարդկության պատմության արշալույսին գոյություն է ունեցել **Մայր Երկրի՝ հողի (նաև անդրաշխարհ) ու ջրի (Համաշխարհային օվկիանոս) Հայա (Էա, Այա) աստվածուհու (աստծո) պաշտամունքը**:

* * *

Շումեր-արադական դիցաբանության մեջ Արգուն, այլ անունների հետ (Կուր, Էդեն, Իրիգալ) կոչվում է նաև Արալի (Հարալի): Առասպելաբանության մեջ աստվածների բնակավայր այս երկիրը՝ Արալին, ջրանցքների (գետերի ակունքների), նաև Համաշխարհային օվկիանոսը Երկրի հետ կապող ստորերկրյա գետի գետաբերանի (երկրի վրա՝ գետերի ակունքների) շրջանում գտնվող երկիր է: Փորձենք պարզել, թե Մայր Երկրի ո՞ր մասում կարող էր գտնվել աստվածների, իսկ այնուհետև նաև մարդկանց բնակավայր այս երկիրը: Վերոհիշյալ անունների մեջ անմիջապես ուշադրություն է գրավում Արալի-Հարալի անունը, որն իր Ար-Հար արմատով կապվում է Հայկական լեռնաշխարհի ու հայոց շատ տեղանունների, այդ թվում երկրանունների հետ: Արալի անվան երկրորդ՝ -ալի մասը տեղանվանակերտ մասնիկ է (հմմ. Արմարիալի կամ Արմարիլի, Մանանադի, Գարանադի): Հարցի պարզաբանման համար մեծ կարևորություն ունի մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի կեսերով թվագրվող շումերական մի քարտեզ (աղյուսի վրա ուրվագծված սխեմա, նկ.2), որի վրա պատկերված է տիեզերքը՝ Համաշխարհային օվկիանոսը, նրա վրա լողացող Մայր Երկիրը և յոթ երկնականարներ: Մայր Երկրի՝ Արգուի վրա պարզորոշ երևում է մուտք (դարպաս), որտեղից սկիզբ է առնում Ստորերկրյա կամ Համաշխարհային գետը, երևում է նաև այդ գետի

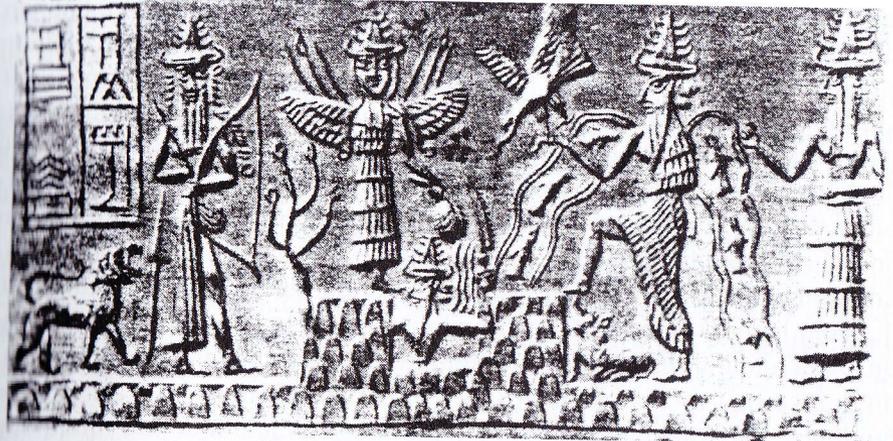
19. Г. Меликшивили, Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960, 27 (21, 69).

20. Հայ ժողովրդի Պատմության Զրեատոմատիա, Երևան, 1981, էջ 25:

Նկ. 2. Տիեզերքը (նաև Արգուն) շումերների պատկերացմամբ, մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի կես

Մասը Երկրի երես դուրս գալու շրջանը, որտեղից սկիզբ են առնում Եփ-
 աատ ու Տիգրիս գետերը: Պատկերված են նաև լեռներ: Հարցի պարզա-
 աանման համար մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում մ.թ.ա. 3-2-րդ
 աազարամյակներով թվագրվող շումեր-աքադական այլ պատկերներ ու
 իքադրոշմներ ևս: Հայտնաբերված պատկերներից մեկում շումերները
 աայա աստծուն պատկերել են ձեռքում բռնած սկիհով, որից հոսում ու
 թեւտնին են թափվում երկու ջրաշիթեր: Թեմատիկ առումով մեծ հետա-
 քրքրություն են ներկայացնում հայտնաբերված կնիքադրոշմների վրա-
 պատկերները: Կնիքադրոշմներից մեկը (նկ.3, մ.թ.ա. 3-րդ հազար-
 աամյակի 2-րդ կես) ներկայացնում է աստվածների բնակավայրը: Պատ-
 կերված են աստվածներ (Էնկի, Ուտու, Ինաննա), լեռներ (հստակ
 կոչված են լեռան երկու գագաթներ), կենաց ծառ, կենդանիներ և այլն:
 Աստվածներից Էնկի-Հայան պատկերված է ոտքը լեռանը հենած և
 աերից սկիզբ առնող երկու ջրաշիթերով: Մեկ այլ կնիքադրոշմի վրա
 աշիթերը սկիզբ են առնում Էնկի-Հայայի ձեռքի մատներից: Բոլոր
 պատկերների վրայի ջրաշիթերը անկասկած Եփրատ ու Տիգրիս
 գետերն են խորհրդանշում: Հայտնի է, որ Միջագետքի այս երկու խոշոր
 գետերը սկիզբ են առնում Հայկական լեռնաշխարհից: Եփրատ ու Տիգ-
 րիս գետերի ակունքների շրջանում գտնվող երկիրը Հայաստանն է՝
 պատկերված վերոհիշյալ շումերական քարտեզում: Եփրատն ու Տիգ-
 րիսը հնում համապատասխանաբար կոչվել են Պուրատու (Պ-ուրատ-

Նկ. 3. Շումեր-աքադական կնիքադրոշմ, մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի 2-րդ կես

ուտ) և Արանգահ (Արանգահ անունը հիշեցնում է խուրրիական դիցա-
 րանությունից հայտնի Արանգախ գետի անունը):

Միջագետքի այլ հնագույն գրավոր աղբյուրներ ևս օգնում են պար-
 զելու, թե որտեղ էր գտնվում «Աստվածների բնակավայր» այս երկիրը:
 Շումեր-աքադական «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպի 11-րդ պնակիտում
 անմահություն ստացած Ուտնապիշտին Կյանքի ծաղիկը ձեռք բերելու
 և անմահություն ստանալու համար մեծ դժվարություններով («մազլցել է
 դժվարին լեռներ, անցել բոլոր ծովերի միջով») իր մոտ հայտնված Գիլ-
 գամեշին պատմում է Մեծ աստվածների (Անու, Էնլիլ, Նինուրթա, Էա)
 կամքով եղած ջրհեղեղի, Էա (Հայա) աստծո կողմից իր զգուշացվելու,
 ջրհեղեղից փրկվելու, աստվածների կամքով անմահություն ստանալու և
 Արգուի տիրակալ Էայի (Հայա) երկրին մոտ՝ գետաբերանի (կամ գետե-
 լի ակունքների) շրջանում, որը նաև աստվածների բնակավայր տանող
 ճանապարհն էր, բնակեցվելու մասին:

Ինչպես տեսնում ենք, Գիլգամեշը լեռներ ու ծովեր (հավանաբար
 Հայկական լեռնաշխարհից սկիզբ առնող Եփրատ գետն էր) անցնելուց
 հետո է հասել աստվածների ու անմահների երկիր, ուրեմն Միջագետքից
 սկսվող այդ ճանապարհը Գիլգամեշին պետք է հասցներ Հայկական
 լեռնաշխարհից սկիզբ առնող Եփրատ ու Տիգրիս գետերի ակունքների
 շրջան: Հետևաբար կարելի է մտածել, որ Միջագետքի հնագույն ժողո-
 վուրդների հոգևոր ընկալումներում ստորերկրյա Համաշխարհային գե-

տի գետաբերանի (կամ գետերի ակունքների) շրջանում գտնվող երկիրը՝ **Աստվածների բնակավայրը**, որը հայտնի է նաև **Արալի** անունով, համապատասխանում է Եփրատ ու Տիգրիս գետերի ակունքների շրջանին՝ **Հայկական լեռնաշխարհին**: Աստվածների ու անմահների երկիրը Հայկական լեռնաշխարհում տեղադրելու համար մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» աշխատության մեջ հիշատակված հայոց հնագույն Արարադ/տ և Հարք երկրանունները: Խորենացին, վկայակոչելով ասորի պատմիչ Մար Աբաս Կատինային, գրում է, որ Բաբելոնյան աշտարակաշինության անհաջող փորձից հետո Թորգոմի (Հաբեթի սերնդից) որդի, քաջ նախարար Հայկը, չկամենալով հնազանդվել Տիտանյան Բելին, Բաբելոնում իր Արամանյակ որդու ծնվելուց հետո չվում է **ԱՐԱՐԱԴԻ** երկիր²¹ (Վանա լճից հարավ): Այնուհետև այդ տարածքը իբրև ժառանգական կալվածք տալիս է Կադմոսին, Արամանյակի որդուն, իսկ ինքը մնացած մարդկանցով շարժվում է հյուսիս-արևմուտք, բնակվում մի բարձրավանդակ դաշտում, որը կոչում է **ՀԱՐՔ** (Վանա լճից հյուսիս-արևմուտք), այսինքն՝ այստեղ բնակվողները հայրերն են Թորգոմի տան սերնդի²²: Անդրադառնալով **Արարատ** և **Հարք** անուններին:

Արարադ/Արարատ²³ անունը հայ պատմագրության մեջ հիշատակված հայոց հնագույն երկրանունն է: Անունն իր **արար-** և **-ատ** բաղադրիչներով թույլ է տալիս ենթադրել, որ այս երկրանունը կապ ունի արարչագործության ու մարդու արարման հետ: **Արարատ** անվան առաջին՝ **արար-** բաղադրիչը հենց **արարել, ստեղծել** իմաստն ունի: Անվան **-ատ** բաղադրիչը տեղանվանակերտ մասնիկ է (հմմ. Տանբատ, Շաղատ, Նպատ, Որդուատ, Վաղարշապատ, նաև բացատ, անապատ, հեղեղատ, խորխորատ)²⁴: **Հետևաբար, հայոց հնագույն ԱՐԱՐԱՏ երկրա-**

21. Հավանաբար, Հայկի և նրա գերդաստանի այս տեղաշարժը հայկական ցեղերի վաղ շրջանի տեղաշարժերից էր:

22. Մ. Խորենացի, էջ 41:

23. Հնագույն գրավոր աղբյուրներում օգտագործվում են անվան և՛ Արարադ, և՛ Արարատ ձևերը: Այսպես, Աստվածաշնչի եբրայերեն բնագիրը, նաև լատինական բարձրագրությունը (Վուլգատա) Հայաստանի համար օգտագործում են Արարադ, իսկ հունական վաղ բարձրագրությունը (Յոթանասունից)՝ Արարատ անունները (Թագավորաց, 4-րդ դիրք, ԺԹ, 36-37, Երեմիա, ՄԱ, 27): Հայոց մեջ ընդունված ու տարածված է անվան Արարատ ձևը, որն իր բարեհեղյուս արտասանությամբ շատ ավելի հարագատ է մեր լեզվին:

24. Լեզվաբանները հայերենում տեղանվանակերտ են համարում նաև -ուտ (Թեղուտ, Կաղնուտ), - ոտ (Կաշկառոտ) մասնիկները (Գ. Ջահուկյան, 1987, էջ 415): Վա-

նունը իր ծագմամբ ու հնչողությամբ հայկական է և արարելու, ստեղծելու վայր, տեղ իմաստն ունի²⁵:

Խորենացու աշխատության մեջ վկայված հայոց հնագույն մյուս երկրանունը **Հարքն** է, որը Խորենացին բացատրում էր «հայրերի երկիր»²⁶ իմաստով: Մակայն այս դեպքում անունը (Հարք) ավելի խոր արմատներ է իմաստ ունի: Այն է. Խորենացու բացատրությունը կարելի է հասկանալ նաև, որ Հարքում (Հար-ք, Հ-արք, «ք»-ն հայերենում և՛ տեղանվանակերտ է, և՛ հոգնակիակերտ) մեզ արարող Հայր Աստվածը, Արարիչն է բնակվել (նաև այլ աստվածներ): Հետևաբար, **ՀԱՐՔ երկրանունը Հայր Աստծո՝ Արարիչ Աստծո երկիր (հայրերի, աստվածների երկիր) իմաստն ունի**, որը նախ աստվածների բնակավայրն էր (երկիրը), ապա՝ մահկանացու մարդկանց, երբ Հայր Աստվածը՝ Արարիչը արարեց մարդուն: Հարք անվան այս բացատրությունը ամրապնդվում է հայ մատենագրության մեջ եղած այլ վկայություններով:

Այսպես. ըստ «Աշխարհացոյցի» (7-րդ դար) աստվածների բնակատեղի էր Մեծ Հայքի առաջին աշխարհը՝ Բարձր Հայքը, որն աշխարհագրական իր բարձր դիրքով առանձնանում է Հայկական լեռնաշխարհում. «Հիրավի ինչպես ցույց է տալիս անունը, Բարձր Հայքը բարձր է ոչ միայն Հայաստանի (մնացյալ) մասերից, այլև ամբողջ Երկրից, որի համար էլ այս աշխարհը կոչեցին Կատար Երկրի: Աշխարհի

դարչապատ անվանումը կազմված է Վաղարշ-ապ-ատ բաղադրիչներից, որտեղ -ապը «ապրել», իսկ -ատը՝ «տեղ, վայր» իմաստներն ունեն: Հետևաբար Վաղարշապատը Վաղարշի (կառուցած) ապրելու վայր (բնակավայր) իմաստն ունի: -Ապատ միացյալ բաղադրիչը ավելի ուշ, հավանաբար իրանցիների միջոցով անցել է թուրքալեզու ժողովուրդներին -աբատ ձևով:

25. **Արարատ** անունը Գ. Ղափանցյանը բացատրում է ելնելով Խորենացու «Արալի դաշտ» բացատրությունից: Ղափանցյանը ենթադրում է, որ Ararat-ի -arat մասնիկը «ինչ-որ լեզվով երևի նշանակել է «դաշտ» (գուցե արտ)» կամ էլ **Արարատը** առաջացել է ur-art, Ar-art ձևից, որ Արալի արտ (դաշտ) իմաստն է ունեցել: Գ. Ղափանցյան, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, 1945, էջ 151 (նաև տողատակը): Արարատ անվան բացատրության այլ տարբերակ է առաջարկում Հ. Կարազեոզյանը: Նա Ara data> Արարատ անվան առաջին՝ Արա- բաղադրիչը կապում է Արա Գեղեցիկի անվան հետ: Անվան երկրորդ -data «տրված» բաղադրիչը համարում է data-rat անցման հետևանք: Հետևաբար, ըստ հեղինակի Արարատ նշանակում է Արայատուր և առաջացել է Aradata չվկայված ձևից (Հ. Կարազեոզեան, Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր աղբյուրներում, հ. I, գիրք I, Երևան, 1998, էջ 16-17): Արարատը Ար-Ար-ատ ստուգաբանվում է նաև որպես արիների երկիր և կազմվել է Ար-ի կրկնական հաստատման ձևով (Ար+Ար), -ատը նորից երկիր իմաստն ունի:

26. Հայոց բարբառներում հայր, մայր բառերը հնչում են նաև հար, մար ձևով:

չորս կողմերը ջուր է արձակում և նրանից բխում են չորս հզոր գետեր»²⁷:

Հայկական լեռնաշխարհի այս «բարձր» աշխարհում էին գտնվում հայոց հեթանոսական աստվածներ Արամազդին (Գարանադյաց գավառի Անի կամ Հանի բնակավայրը), Անահիտին (Եկեղյաց գավառի Երիզա ավան), Միհրին (Գերջան գավառի Բագայառիճ ավան), Նանեին (Եկեղյաց գավառի Թիլ ավան) նվիրված տաճարներն ու մեհյանները, ինչպես նաև պաշտամունքային այլ կենտրոններ:

Հեթանոսական Հայաստանի պաշտամունքային հայտնի կենտրոններից էր նաև Մեծ Հայքի Տուրուբերան (կամ Տարոն) աշխարհի Աշտիշատ (Հաշտիշատ) ավանը, ուր գտնվում էին Անահիտի, Աստղիկի, Վահագնի մեհյանները: Տուրուբերանում էր գտնվում Բյուրակն (Բինգյոլ) ընդարձակ լեռնագանգվածը (նաև՝ լեռնադաշտ, բարձրավանդակ) իր հայտնի Սերմանց (Սրմանց) լեռնագագաթով (խուրրիական պոեմում «Երկնային Կառապանը» մարդու արարման ժամանակ Երկրում (Ապսուլ) թողեց իր «սերմը»): Սերմանց լեռը ևս կոչվում է «Կատար Երկրի», որից բխում են բազմաթիվ աղբյուրներ²⁸: Նորից անդրադառնանք Խորենացու վկայությանը, երբ Հայկը «իր մնացած մարդկանցով... շարժվում է դեպի հյուսիսային արևմուտք և գալիս բնակվում է մի բարձրավանդակ դաշտում և այս լեռնադաշտի անունը կոչում է Հարք»: Իր աշխատության այս հատվածում Խորենացին կարծես տալիս է հենց Բյուրակն բարձրավանդակի նկարագրությունը: Իսկ Հարքը, որն ըստ «Աշխարհացույցի» Տուրուբերան աշխարհի 9-րդ գավառն էր²⁹, հնում հավանաբար ավելի ընդարձակ է եղել՝ ընդգրկելով իր մեջ նաև տարածքներ Բարձր Հայք և Տուրուբերան աշխարհներից:

Ըստ հայ մատենագիրների (Փ. Բուզանդ) աստվածների բնակատեղի էր նաև Բարձր Հայքի Եկեղյաց գավառի (Երզնկայի շրջան) Մեծ լեռը, որը «աթոռ Անահտայ» է («աթոռ Նահտայ»)՝³⁰ կոչվում: Աստվածների բնակատեղի ու նստավայր լինելու մասին են վկայում նաև Այրարատ աշխարհի Արագած (Արայի գահ)³¹ ու Արա լեռների և Սյունիքի Գեղարքունիք գավառի Մեհոգած (Միհրի գահ)³² լեռան անունները:

27. Մ. Երևնյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույցի», Երևան, 1963, էջ 106:

28. Աշխարհացույց, էջ 108:

29. Աշխարհացույց, էջ 62:

30. Փ. Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Երևան, 1987, էջ 334–335:

31. Գ. Ղափանցյան, 1945, էջ 98:

32. Գ. Ղափանցյան, 1945, էջ 98:

Այսպիսով, գրավոր աղբյուրների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ասելու, որ շումերական, արադական, խուրրի-հայկական և առաջավորասիական այլ ժողովուրդների առասպելաբանության մեջ հիշատակված **Հայա (Էա, Այա) աստծո տիրակալության տակ գտնվող Մայր Երկրի «աստվածների ու անմահների երկիրը»**, ուր արարվել է մարդը, Եփրատ ու Տիգրիս գետերի ակունքների շրջանն է, **Հայկական լեռնաշխարհը: Իսկ Մայր Երկրի տիրակալ Հայա աստծո երկրում արարված մարդը իրեն կոչել է հայ, որը Երկրի բնակիչ, երկրաբնակ, երկրային էակ իմաստն ունի**³³:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ հայոց արմեն անունը ևս խոր հնություն ունի: **Արմեն** անվան ծագումը, էությունն ու իմաստը հասկանալու համար նորից դիմենք հնագույն գրավոր աղբյուրներին:

Այսպես, երբ համեմատում ենք արարչագործության մասին Միջագետքում (շումեր-արադական) և Հայկական լեռնաշխարհում (խուրրի-հայկական) ստեղծված առասպելաբանությունները, նկատում ենք էական մի տարբերություն: Այն է. շումեր-արադական առասպելաբանության մեջ մարդն արարվել է կալից Հայա (Այա, Էա) աստծո երկրում, (ավելի ուշ Հին Կտակարանը ևս այդպես է ներկայացնում մարդու արարումը), այլ դեպքում («Էնումա Էլիշ...»)՝ երկու աստվածներ խառնում են իրենց ջրերը՝ ծնունդ տալով մարդուն և այլն:

Այլ կերպ է ներկայացված մարդու արարումը Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված առասպելաբանության մեջ («Պոեմ Երկնային քաղաքի մասին», «Վահագնի ծնունդը»):

Այն է. **մարդն արարվել է Հայա (Այա, Էա) աստծո երկրում Մայր Երկիր Հայայի ու Տիեզերական Արարչի («Երկնէր Երկին», «Երկնային Կառապան», «Ծիրանի ծով») կողմից, նրանց միացումից: Տիեզերական Արարիչը՝ Հայր Աստվածը, արարված մարդկանց կողմից ընդունվում է իրրև միակ Գեղագույն Արարիչ Աստված ու հանդես գալիս ԱՐ-ԱՐԱ անունով:**

Եվ Հայկական լեռնաշխարհում արարված մարդը՝ երկրի բնակիչը՝ հայը, Մայր Երկրի տիրակալ **Հայա աստծո պաշտամունքը զուգակցում է տիեզերական հոր՝ Արարիչ ԱՐ Աստծո պաշտամունքի հետ, իրեն**

33. Հայոց բարբառներում (Ոստիք-Գարդման, Արցախ) կա «ա հայ» արտահայտությունը, որը «այ մարդ» իմաստն ունի: Այս դեպքում հայ և մարդ բառերը նույն իմաստն ունեն:

համարելով Արարիչ ԱՐ Աստծո որդի՝ Արմա³⁴ (Հարմա), Արամ³⁵, Արմեն: Տարածքը, վայրը, որտեղ արարվել են Երկրի բնակիչները՝ հայերը, Արարատ ու Հարք, իսկ հայ ցեղի մարդկանցով բնակեցված տարածքը Հայք ու Հայաստան են կոչել հայ-արմենները:

Նկ. 4. Կենաց ծառ

Ավելորդ չէ նշել, որ մեր նախնիները տիեզերքը դիտում էին իբրև մեկ միասնական ամբողջություն: Լճաշենից հայտնաբերված բրոնզե քիթերը Կենաց ծառի պատկերով ներկայացնում է Արեգակնային համակարգը 7 մոլորակներով: Կենաց ծառի հիմքում Մայր Երկիրն է, վերևում՝ Արեգակը, իսկ նրանց միջև աչքով տեսանելի մյուս հինգ մոլորակներն են պատկերված (նկ. 4, մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կես):

Երբ մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի սկզբներին Արարական թերակղզուց սեմական ցեղերը՝ աբաղացիները (ավելի ուշ բաբելյացիներն ու ասորեստանցիները) հայտնվեցին Հյուսիսային Միջագետքում և սկսեցին շփվել Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչների՝ հայ-արմենների հետ, այնտեղ դեռ գոյություն ուներ Արարիչ Հոր՝ ԱՐ Աստծո պաշտամունքը: Պահպանվել էին նաև գրույցներ ու առասպելներ Հայկական լեռնաշխարհի բնիկների Հայաստան Երկրի բնակիչ և Արարիչ ԱՐ Աստծո որդի (Արմա, Արամ) լինելու մասին: Եվ սեմական ցեղերը ևս հայերին անվանում են ԱՐ Աստծո որդիներ՝ արմա-արմեն(ն)-ներ, իսկ երկիրը՝ Արմանի, Արամանի³⁶:

Միջագետքի հնագույն գրավոր աղբյուրներում՝ «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպի մի շարք վիպերգերում («Գիլգամեշը և անմահների եր-

34. Հնդեվրոպական ma, me (նաև man, men) բառերը ունեն «սերել, ծնել, որդի», նաև «մարդ» իմաստը (Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, Երևան, 1977, էջ 278–279): Հետաքրքիր է, որ մարդ բառի արմատը՝ հնդեվրոպերեն mer-ը նաև «մեռնիլ» իմաստն ունի, և հնդեվրոպացիները մարդ բառն օգտագործել են նաև որպես մարդմահականացու՝ անմահների (աստվածներ) հակառակը:

35. «Մերվել, ծնվել, որդի» իմաստն ունի նաև Արամ անվան -ամ բաղադրիչը (մա-ի շրջված ձևը, ամ=մա, հմմ. Գեղամ, Վահրամ, Վռամ): Արամ անունը Ա. Պետրոսյանը հետևողականորեն կապում է հնդեվրոպական *remo «թուխ, սև» արմատի հետ, որը համարում է ածանցյալ կազմված *re արմատով, *-mo ածանցով: Ըստ հեղինակի՝ *remo-ն (րուխ, սև) իմաստավորվում է հնդեվրոպական առասպելաբանական տվյալներով, հակադրվելով *arg «սպիտակ» արմատին: Ա. Պետրոսյան, Արամագո, 2006 թ., էջ 23:

36. «Նի», «նե» բաղադրիչները տեղանվանակերտ մասնիկներ են: Այդ վերջավորությունն ունեն Հայկական լեռնաշխարհի, հատկապես խորրի-նորարտական ժամանակաշրջանի շատ բնակավայրեր. Արդինի, Էրբունի, Էրիունի...

կիրը», «Էնմերքարը և Արատտայի գլխավոր քուրմը») շումերները հայոց հնագույն պետությունն անվանում են Արատտա (մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի սկիզբ), որը «բարձր լեռների ու սուրբ օրենքների» երկիր էր³⁷: Արատտա անունը իր առաջին՝ Ար- բաղադրիչով կապվում է ԱՐ Աստծո անվան հետ: Անվան երկրորդ -ատտա բաղադրիչը իմաստով ու հնչողությամբ կապվում է հնդեվրոպական atta բառի «հայր, մայր, նախնի» իմաստով վերականգնված ձևի հետ³⁸: Հետևաբար հայոց հնագույն պետության Արատտա անվանումը ԱՐ Հայր Աստծո (երկիր) իմաստն ունի և նշանակում է «հայրերի, նախնիների երկիր»³⁹: Համեմատության համար հիշենք, որ Խորենացին Հարք երկրանունը ևս բացատրում «հայրերի, նախնիների երկիր» իմաստով: Այս առումով Արատտա անունը նաև իմաստավորվում ու կապվում է հայոց հնագույն Հարք (Արք), Արարատ ու այլ Ար-ով սկսվող երկրանունների հետ:

Հայոց հնագույն երկրանուններն ու անձնանունները ուսումնասիրելիս նկատում ենք հետաքրքիր մի երևույթ. ար-ը հաճախ հանդես է գալիս հար ձևով: Բացի արդեն հիշատակված Հարալի (Արալի), Հարք երկրանուններից հայտնի են նաև Հարմիհույա⁴⁰, Հարիա⁴¹ երկրանունները, հայոց նահապետներից մեկի Հարմա (Արմա) անունը և այլն: Նկատում ենք, որ ար-ը հար ձևի ժամանակ իր հնչողությամբ մոտենում է հայ

37. И. Канева, Эммеркар и верховный жрец Аратты, ВДИ, 1964, 4, с. 208.

38. Ընդունված է, որ հնդեվրոպական լեզուներում հայր բառի նախնական ձևը վերականգնված pater ձևն է: Հնդեվրոպական լեզուներում (սլավոնական, բարթյան) pater-ի փոխարեն հայր իմաստով օգտագործվում է նաև atta ձևը (հմմ. սանսկրիտ ата-մայր», հունական aia «հայր», լատիներեն ата «հայր», գոթերեն ата «հայր», ալբաներեն at «հայր», ռուսերեն отец «հայր»), (Հ. Աճառյան; 1977, էջ 32): Ավելացնենք՝ իտալերեն ата «հայր», ուրարտերեն atte «հայր» (И. Дьяконов, Языки древней Передней Азии, Москва, 1967, стр. 133, Գ. Ջահուկյան, 1987, էջ 427), նաև հայոց որոշ բարթյաներում օգտագործվող աղե «մայր» բառը և այլն: Ինչպես տեսնում ենք՝ ата-ն հնդեվրոպական հնագույն բառերից է և օգտագործվում է «հայր, մայր, նախնի» իմաստով: Եշենք, որ ոչ հնդեվրոպական լեզուներում ևս օգտագործվում են հնդեվրոպական ата «հայր» բառին նման, մույն իմաստով բառեր: Այսպես, հունգարերենում կա atya «հայր», Москва, 1945, էջ 44) և այլն:

39. Հավանական էր թվում Արատտան «Արարատ» անվան տարբերակ դիտարկելը, սակայն վերոհիշյալ ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս ասելու, որ Արատտան և Արարատը տարբեր իմաստներ ու բացատրություններ ունեն:

40. Պարսից Դարեհ 1-ին (522–485) արքայի Բեհիսթունյան արձանագրության մեջ կամակերպ բնագիրը Հայաստանի համար օգտագործում է Հարմիհույա անունը: (Կ. Դասմաջյան, Դարեհի արշավանքն ի Հայս, Բանասեր, հ. Ա, Պարիս, 1899, էջ 6-45):

41. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, 10 (3, 35).

ձևին: Դա հատկապես նկատելի է Հարք-Հայք դեպքում: Այս օրինակը եզակի չէ: Հայոց լեզվում (բարբառներ) կան այլ դեպքեր ևս, երբ **ար-**ը հնչում է **հայ** կամ **այ** ձևով: Այսպես. Հաճնի բարբառում արևը հնչում է այելով⁴², հարսը՝ հայս (Համշեն)⁴³, արծիվը՝ այձիվ (Հաճն)⁴⁴, զարմանալը՝ զայմանօլ (Ձեյթուն, Հաճն)⁴⁵ ձևով և այլն:

Ար-հար (հնչյուն ավելանալու), **ար-այ**, **հար-հայ** (ը-յ հնչյունափոխություն) անցումները հետաքրքիր են, հաճախ անսպասելի: Այս դեպքում կարելի է ասել, որ **ար-**ը և **հայք** տարբեր լինելով իրենց ծագումնաբանությամբ⁴⁶, սերտորեն միահյուսվել են **հար** ձևի մեջ:

Ինչպես տեսնում ենք **հայք** և **արմենը** նույն ցեղին տրվող անուններ են և բնութագրում են մարդկային հնագույն ցեղերից մեկի՝ հայ-արմենների՝ արիական ցեղերի երկնային (հոգևոր, մտավոր) ու երկրային (արտաքին, ֆիզիկական) մեկտեղված որակները:

Հայ-արմենների՝ արիների արտաքին նկարագիրը և հոգևոր որակները արտացոլված են Հայկ Նահապետի, Արա Գեղեցիկի, Անգեղյա Տորքի (Տորք Անգեղ), Մասնա դյուցազունների՝ Մանասար-Բաղդասարի, Մեծ կամ Առյուծածև Միերի, Մասունցի Դավթի, Խանդութի և այլոց կերպարներում: Կարելի է մտածել, որ Մայր Երկրի վրա արարված առաջին մարդիկ հսկաների այն սերունդն էին ներկայացնում, որոնց մասին վկայում է «Աստվածաշունչը». «Եւ հսկաները կային այն օրերը երկրի վրա...» (Ծննդոց, 2, 4): Աստվածներից սերված հսկաների սերնդի մասին, որոնք խոշոր էին, հաղթանդամ ու վիթխարի, հիշատակում է նաև Մ. Խորենացին: Նա գրում է հսկաների այդ սերնդի ներկայացուցիչներից մեկի՝ Հայկի մասին, որը **վայելչակազմ էր, քիկնավետ, գեղազանգուր մազերով, վառվռուն աչքերով ու հաստ բազուկներով**: Նա նաև քաջ էր, հպարտ, բռնությունն ու չարը չհանդուրժող երևելի նախարար և այլն: Այդպիսին են նաև Արա Գեղեցիկը, Մասունցի Դավիթը⁴⁷ և մյուսները:

Հնդեվրոպական շատ լեզուներում **հայ** բառը որակական բարձր

42. Հ. Աճառյան, 1971, էջ 313:

43. Հ. Աճառյան, 1977, էջ 62:

44. Հ. Աճառյան, 1971, էջ 320:

45. Հ. Աճառյան, 1971, էջ 328:

46. Առաջ քաշելով այս տեսակետը, լիովին չենք բացառում ար-հար-հայ անցման հնարավորությունը առանձին դեպքերում:

47. Հսկա, անտաշ քարերից կառուցված կիկլոպյան ամրոցները, տաճարների բարձր աստիճանները ևս վկայում են վաղ ժամանակներում բարձրահասակ մարդկանց հսկաների մասին:

հատկանիշներ է արտահայտում: Այսպես՝ անգլերենում **high** նշանակում է **բարձր, վեհ, վսեմ, մեծ, կատարյալ, երևելի**, ֆրանսերենում **haute** նշանակում է **բարձր, վեհ, վսեմ, ազնվածին, ուժեղ, ազնիվ**, գերմաներենում **hoch** նշանակում է **բարձր, ազնվածին, վեհ, ուժեղ** և այլն:

Որակական բարձր հատկանիշներ է արտահայտում նաև **արի** բառը: Վերաներում **ari, arya** բառը **քաջ, եռանդուն, բարի, ազնիվ, վեհ, ազնվատոհմ, սուրբ** իմաստներն ունի: Ավեստայում **ariyce** բառը **անձնագոհ, քաջ, նվիրյալ, շիտակ** իմաստներն ունի: Հունարենում **ares** նշանակում է **քաջ, հերոս, խիզախ, առաքինի**: Իռլանդերենում **er** նշանակում է **լավ, ազնիվ, բարձր**, լատիներենում **ari** նշանակում է **հերոս**, գոթերենում **era** նշանակում է **մարդ**⁴⁸ և այլն: Հիշենք, որ հայերենում ևս **ari-**ն **քաջ, հերոս, վեհ** իմաստներն ունի:

Այսպիսով, **Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչների հայ և արմեն անունները պատմության շատ վաղ, հնագույն շրջանին են վերաբերում ու իրենց ծագմամբ, իմաստով ու արմատներով հասնում են արարչագործության ժամանակները, վկայելով, որ Հայկական լեռնաշխարհում արարված հայ-արմեն ցեղը Մայր Երկրի վրա երբևէ արարված հնագույն ցեղերից է**: Կարելի է ասել նաև, որ **Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչները իրենց հայ-արմեն անուններով կապ, կամուրջ են հանդիսանում Տիեզերքում՝ կապելով Մայր Երկիրը (Հայա, Այա, Էա աստվածուհի) Տիեզերքի (Արարիչ ԱՐ Աստված, Հայր Աստված) հետ**:

ԱՍՏՎԱԾԱՇՈՒՆՉԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Առաջավոր Ասիայի մ.թ.ա. 2-րդ –1-ին հազարամյակների գրավոր աղբյուրները շարունակում են խոսել արարչագործության՝ աշխարհի, աստվածների ու մարդու արարման մասին: Արարչագործության մասին Առաջավոր Ասիայում՝ Միջագետքում, Հայկական լեռնաշխարհում, նաև Եգիպտոսում (Էխնաթոնի նոր կրոնը) ստեղծված հոգևոր մշակույթը (առասպելներ, դիցաբանական գրույցներ, հնագույն տեքստեր) մ.թ.ա. 8–6-րդ դդ. մարգարեների կողմից հավաքվեց ու ներկայացվեց Աստվածաշնչի Հին Կտակարանում (Նոր Կտակարանը գրվել է մ.թ. 1–2-րդ դդ.): Այս իմաստով Աստվածաշունչը հնագույն գրավոր այն ստեղծագործություններից է, որն իր արմատներով հասնում է հազար-

48. Այս մասին տես նաև Կ. Մուրիասյան, Արմենները և Արարատը, Լուս Անշնչես, 1996 թ., էջ 22, 23, 34:

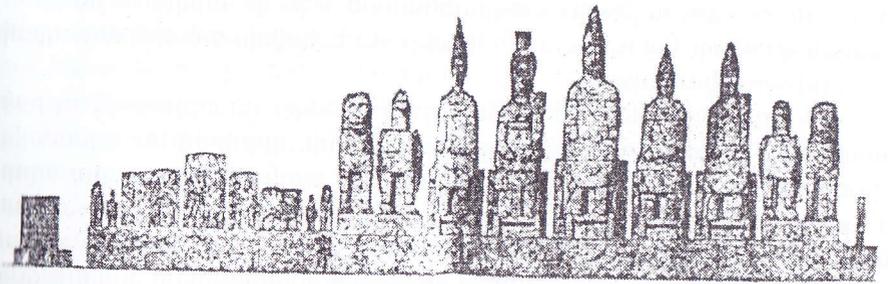
ամյակների խորքը և որպես այդպիսին կարևոր գրավոր աղբյուր է ինչպես Առաջավոր Ասիայի շատ ժողովուրդների, այնպես էլ հայերի վաղ շրջանի պատմության ուսումնասիրության համար: Կարևորվում է հատկապես այն հանգամանքը, որ Հին Կտակարանում վկայություններ կան արարչագործության, Երկրային դրախտի, Համաշխարհային ջրհեղեղի, Արարատ լեռան ու մարդկային ցեղի փրկության մասին: Հատկորեն մատնանշվում է, որ արարչագործության, դրախտի, ինչպես նաև Համաշխարհային ջրհեղեղից մարդկային ցեղի փրկության երկիրը Արարատի երկիրն է, Հայաստանը:

Անդրադառնանք այդ վկայություններին: Ըստ Հին Կտակարանի արարչագործության ժամանակ Հայր Աստվածը կալից ստեղծում է մարդուն և բնակեցնում Երկրային դրախտում. «Աստված արևելյան կողմը՝ Եդեմում դրախտ տնկեց և իր շինած մարդը այնտեղ բնակեցրեց...: Եվ դրախտը ջրելու համար գետ էր բխում Եդեմից ու այնտեղից բաժանվում էր չորս ճյուղերի: Մեկի անունը Փիսոն է...: Երկրորդ գետի անունը Գեհոն է...: Երրորդ գետը Տիգրիսն է...: Չորրորդ գետը Եփրատն է...»⁴⁹:

Հայտնի է, որ Հայկական լեռնաշխարհից սկիզբ են առնում բազմաթիվ գետեր, այդ թվում Եփրատը, Տիգրիսը, Գեհոնը (Արաքս), Փիսոնը (ենթադրվում է Հալիսը կամ Կուրը) և այլ գետեր ու գետակներ, որոնք դրախտից բխող գետի նման հոսում են ցած, ոռոգելով բազմաթիվ հարթավայրեր ու դաշտավայրեր:

«Արարչագործությունը և Հայկական լեռնաշխարհը» բաժնում նշվել է, որ Հայկական լեռնաշխարհի համարյա կենտրոնում գտնվող Հարթ գավառն իր շրջակա տարածքներով (Բարձր Հայք, Տուրուբերան) բազմաթիվ աղբյուրների, գետերի ու գետակների ակունքը լինելով, նաև իր անվամբ (Հար-ք) լիովին համապատասխանում է շումեր-աքադական գրավոր աղբյուրներում հիշատակված «աստվածների ժողովի լեռ», «աստվածների հավաքատեղի» անուններին, ուր ինչպես հայտնի է Արարիչը՝ Հայր Աստվածը արարել է մարդուն: Այս տարածքը լիովին համապատասխանում է նաև Աստվածաշնչյան դրախտին, ուր նույնպես Արարիչը՝ Հայր Աստվածը արարել է մարդուն և օժտել բարին ու չարը հասկանալու իմաստությամբ:

Այս առումով հետաքրքիր է Նեմրութ լեռան վրա (Մալաթիայից հարավ-արևելք) Կոմմագենի թագավոր Անտիոքոս 1-ին (69–34) Նրվան-

Նկ. 5. Նեմրութ լեռան սրբատեղին, մ.թ.ա. 1-ին դար

դունու կողմից կառուցված սրբատեղին (նկ.5): Լեռան վրա՝ հարթակում կանգնեցվել են գահերի վրա նստած աստվածների (Արամազդ, Վահագն, Միհր, Անահիտ) հսկայական արձաններ: Տեսարանը այժմ էլ շատ տպավորիչ է (արձանները ջարդված են, չկա ամբողջական արձան), կարծես աստվածները լեռան վրա նորից հավաքվել են ժողովի (հմմ. շումեր-աքադական կնիքի վրա եղած պատկերը): Մակայն ըստ Հին Կտակարանի, երկրի վրա մարդու բնակության իրավունքը այս անգամ էլ հեշտ չի ընթացել: Կրկնվել է շումեր-աքադական գրավոր աղբյուրներից («Գիլգամեշ», «Ատրախասսիս») հայտնի հին, ծանոթ պատմությունը. Արարչի կողմից արարված մարդը իր բարբերով (այս անգամ չարության ու նախանձի պատճառով) նորից գայրացնում է Աստծուն և արժանանում ջրհեղեղի միջոցով վերանալու վտանգին: Թայց կա փրկության ուղի: Դա բարությունն ու բարեպաշտությունն է: Եվ մարդկային ցեղի փրկության համար Աստվածը ընտրում է հենց այդպիսի բարեպաշտ մի մարդու՝ Նոյին: Մպասվող ջրհեղեղի մասին Աստծո կողմից զգուշացված Նոյը վարվում է այնպես, ինչպես շումերական Ջիուսուդրան և քադական Ուտնապիշտին էին վարվել: Կառուցում է տապան և ընտանիքի ու երկրի վրա եղած բոլոր տեսակի կենդանիների հետ (զույգերով) տեղավորվում այնտեղ: 40 օր ու 40 գիշեր անձրև է գալիս: Ամեն ինչ ծածկվում է ջրով: 40 օր ջրերի վրա տարուբերվելուց հետո «եօթներորդ ամիսը՝ ամսուն տասնուեօթներորդ օրը տապանը Արարատ լեռներուն վրա նստավ»⁵⁰: Այնուհետև դադարում է անձրևը, ջրերը հետ են քաշվում, և Նոյը դուրս է գալիս տապանից ու զոհաբերություն անում Աստծուն իր փրկության համար: Ջրհեղեղից հետո Արարատի լեռներում հաստատվում է նաև Աստծո ու մարդու

49. Ծննդոց, Բ, 8–14:

50. Ծննդոց, Ը, 4, 5:

(Նոյի ու իր սերունդների) Հավիտենական ուխտը՝ արված «յավիտենական դարերու համար», որի «նշանը սա է. աղեղը ամպին մեջ պիտի տեսնուի»⁵¹ (Ծիածանը):

Հին Կտակարանում եղած վկայությունները արարչագործության, ջրհեղեղի, Նոյան տապանի, Արարատ լեռան, դրախտի ու այնտեղից բխող գետի (գետեր) մասին կասկած չեն թողնում, որ **արարչագործության, դրախտի, իմաստնության ու կենաց ծառի երկիրը Հայաստանն է**: Պատահական չէ նաև այն, որ Արարչի կողմից Հայկական լեռնաշխարհում արարված մարդը ջրհեղեղի ժամանակ իր փրկությունը գտնում է Հայկական լեռնաշխարհում՝ Արարատ լեռան վրա⁵²: Պատահական չէ նաև, որ միջնադարյան Եվրոպայում ստեղծված բոլոր քարտեզներում Աստվածաշնչյան Դրախտը պատկերվում ու նշվում է Հայաստանում⁵³:

Աշխարհի հնագույն այլ ժողովուրդների նման հայ ժողովուրդը ևս ունի գրույցներ ու ավանդություններ Համաշխարհային ջրհեղեղի ու Նոյի մասին: Այդ գրույցների մի մասը կապված է **Նոյի ու Նախիջևան** անվան հետ: Մասիս-Արարատ լեռան շուրջը տարածվող, Արարատյան դաշտավայրի շարունակությունը կազմող Նախիջևան գավառի (նաև բնակավայր) անունը իր ժողովրդական ստուգաբանություններով թույլ է տալիս ասելու, որ Նոյ Նահապետի տապանը կանգ է առել Մեծ Մասիս-Արարատ լեռան վրա: **Նախիջևան** անունը այսօր էլ մեր մեծերի կողմից բացատրվում է իբրև **Նոյի իջնելու տեղ, Նոյի իջևան**: Այլ բացատրությամբ՝ երբ Նոյը Արարատից իջել է, նախ իջևանել է այստեղ, իսկ սերունդները տարածվել են ավելի հեռու: Հայոց ավանդագրույցները Նոյին համարում են Նախիջևան քաղաքի հիմնադիրը, Նոյի կնոջը անվանում են Նոյեմզար, Նոյի գերեզմանը տեղադրում են Նախիջևանում⁵⁴ և այլն:

51. Ծննդոց, Թ, 8-16:

52. Աստվածաշնչի երբայերեն բնագիրը Հայաստանի համար օգտագործում է Արարատի թագավորություն (Ուրարտու) անունը, իսկ Նոյան տապանի սարը կոչում է Արարատի լեռ (լեռներ)՝ ի նկատի առնելով Ուրարտու-Արարատ երկրի համարյա կենտրոնում գտնվող, հայոց մեջ Մասիս անունով հայտնի լեռը: Ավելի ուշ, մ.թ. սկզբներին Աստվածաշնչի վաղ բրիտանիա մեկնիչները մույնացնում են Արարատի երկրում գտնվող Արարատ և Մասիս անունները, ու Արարատ--Մասիս լեռը **Արարատ** անվամբ համարվում է Նոյան տապանի սարը:

53. Քարտեզների մասին տե՛ս *Ռ. Գալչյան* «Հայաստանը համաշխարհային քարտեզագրության մեջ», Եր., 2005 թ.:

54. *Ա. Ղանալսյան*, Ավանդապատում, Երևան, 1969, 360, 789 Բ, ՀՄՀ, հ. 8:

Նոյի ու ջրհեղեղի հետ է կապվում նաև հայոց հնագույն տոներից մեկը՝ **վարդավառը**: Ավանդությունը պատմում է, որ Արարատից իջնելուց հետո Նոյը իր որդիներին պատվիրել է **ջուր լցնել իրար վրա՝ ի հիշատակ ջրհեղեղի ու ջրհեղեղից փրկվելու**⁵⁵:

Հայոց ավանդությունը պատմում է նաև, որ Էջմիածնի Մայր տաճարը Հայր Աստծո Միածին որդու՝ Հիսուս Քրիստոսի ցուցումով կառուցվել է այն վայրում, ուր Նոյը Արարատից իջնելուց հետո պատարագ է մատուցել իր և իր ընտանիքի փրկության համար: Ի դեպ տաճարի կառուցման համար Տրդատ 3-րդի հրամանով Մասիսի լանջերից բերվել են 8 խոշոր քարեր և օգտագործվել շինարարության ժամանակ⁵⁶:

Հայերը նաև սուրբ, աստվածային լեռ են համարել Մասիս սարը, որի գագաթին չպետք է դիպչեր մահկանացու մարդու ոտքը: Հայոց հավատալիքներում լեռը պահպանում են քաջքերն ու վիշապագունները: Հիշենք Խորենացու վկայությունը, երբ Հայոց Արտաշես թագավորն անիծում է որդուն՝ Արտավազդին, ասելով.

*Թե դու հեծնես որսի գնասս
Ագաթն ի վեր, դեսպի Մասիս,
Քաջքերը քեզ բռնեն րանեն
Ագաթն ի վեր, դեսպի Մասիս*⁵⁷:

Մասիս լեռը պահպանող այս քաջքերն ու վիշապագունները հիշեցնում են շումեր-աքադական դյուցազնավեպի Մաշու (Մասու) լիտների դարպասները պահպանող ու միայն աստվածների համար այն բացող մարդակարիճներին⁵⁸: Նոյի, Նոյան տապանի ու ջրհեղեղի մասին հայոց մեջ տարածված այս ավանդություններն ու գրույցները շատ ավելի կարևոր ու հավաստի են, քանի որ ստեղծվել են հենց տեղում՝ Նոյի տապանի իջնելու երկրում:

55. Հ. *Ալիևյան*, Հայոց եկեղեցական տարին եօթներորդ դարու սկիզբ, Հանդես ամսօրեայ, 1947, էջ 369: *Ա. Ղանալսյան*, 1969, 789 Բ: Հայ պատմագրությունը (Ագաթանգեղոս, Ղ. Ալիշան) նաև վկայում է, որ վարդավառը նվիրված է եղել սիրո և գեղեցկության հայոց հնագույն աստվածուհի Աստղիկին:

56. *Ագաթանգեղոս*, 1983, էջ 430, 433:

57. *Մ. Խորենացի*, էջ 233: Հայ մատենագրության մեջ հիշատակվող **Ագատ** անունը լիտան հնագույն անուններից է, որը **բարձր, վեհ, ազնվական** իմաստներն ունի: Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, I, 1971, էջ 83:

58. ՀԱՊ, էջ 143:

Այս առումով կարևորվում է Հ. Փլավիոսի (1-ին դար) վկայությունը: Փլավիոսը գրելով, որ Նոյի (Նոքոս) տապանի լեռը Հայաստանում է, այնուհետև ավելացնում է՝ «Հայերը մինչև օրս այդ վայրը կոչում են իջնելու տեղ apobaterion»⁵⁹: Ջրույցներն ու ավանդությունները ստեղծվում են դարերի ընթացքում, հետևաբար Նոյի ու ջրհեղեղի հետ կապված հայոց ավանդությունները Փլավիոսի ժամանակներից շատ ավելի հին են: Ի դեպ, այս վայրը հույն աշխարհագիր Պտղոմեոսը (2-րդ դար) ևս իր կազմած քարտեզում անվանում է Նոյի իջնելու տեղ Naxuana⁶⁰ և այլն⁶¹:

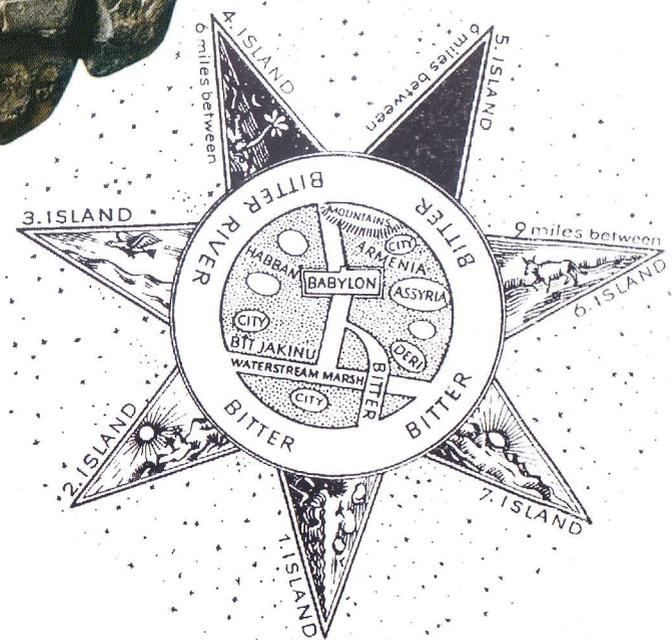
Հայ ճարտարապետության, մասնավորապես՝ եկեղեցաշինության մեջ ևս արտացոլվել է արարչագործության գաղափարը: Այսպես՝ Նորավանքի (ճարտարապետ Մոմիկ) գավթի պատին պատկերված է Հայր Աստծո մարդակերպ պատկերը (թույլատրված միակ դեպքը), որը ձեռքին բռնել է իր ստեղծած առաջին մարդու՝ Ադամի գլուխը և կենդանություն, շունչ, հոգի է հաղորդում նրան (նկ. 6):

59. Հովսեփոս Փլավիոս, Հրեական հնախոսություն, Երևան, 1976, էջ 54:

60. ՀՄՀ, հ. 8:

61. Հ. Փլավիոսի աշխատության միջոցով մեզ են հասել նաև այլ հեղինակների չպահպանված վկայություններ, որոնք ի տարբերություն հայոց ավանդությունների Նոյյան տապանի սար են համարում Կորդոսի Արարատ (այժմ Ջուղի դաղ) լեռը: Վկայակոչելով Բերեսոս Քաղղեացուն (մ.թ.ա. 3-րդ դար), որի աշխատանքներից հատվածներ են պահպանվել, Փլավիոսը գրում է. «Ասվում է, թե մինչև հիմա էլ նավի մի մասը գտնվում է Հայաստանում, Կորդվաց լեռների մոտ» (Հ. Փլավիոս, էջ 55): Այս տեսակետի օգտին խոսող փաստարկ է Ասորեստանի թագավոր Աշուրնազիրպալ 2-րդի (884-859) արձանագրության մեջ Արարադ (Արարդի) անունով լեռան հիշատակումը՝ կապված նրա դեպի Հայկական Տավոս կատարված արշավանքների հետ (ABVIY, 23, (I, 58)):

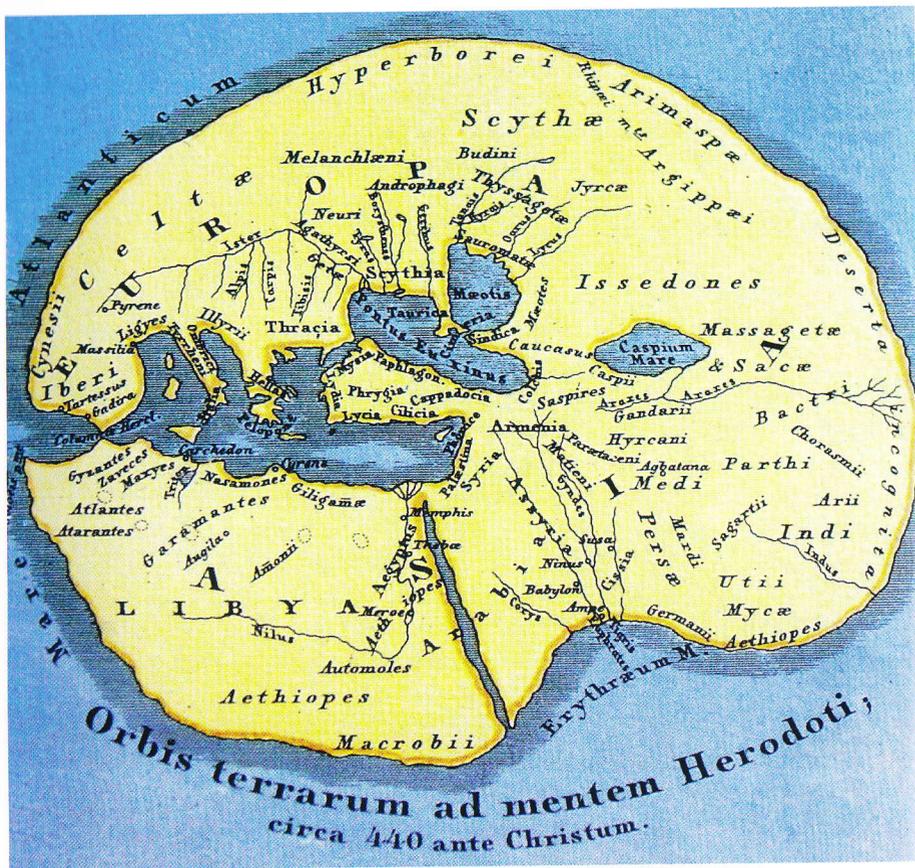
Մարդկության փրկության սար է համարվում նաև շումեր-աքադական դյուցազնավեպից հայտնի երկգագաթ Մասու (Մաշու) լեռը, որը նույնացվում է Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքում գտնվող Մասիոս-Մասիոն (այժմ Տուր Արդին) լեռների հետ: Այս լեռների Մասիոս-Մասիոն անունները հայտնի են հունական և հայկական («Աշխարհացույց») գրավոր աղբյուրներից: Ասորական արձանագրություններում այս լեռները կոչվում են Քաշիարի լեռներ (ABVIY, 23, (II, 15)): Ենթադրվում է, որ շումերները Միջագետքի հարավային մասեր են իջել Հայկական լեռնաշխարհի հարավային մասերից, տանելով իրենց հետ մշակութային շատ արժեքներ, այդ թվում՝ կրոնադիցարանական: Անկասկած, նրանք իմացել են հնագույն Միս ու Մասիս (Մասիս. «Մայր-սնուցիչ, սնուցող») անունով սրբազան լեռների մասին և նոր հայրենիքում խոսելով ջրհեղեղի մասին («Գիլգամեշ» դյուցազնավեպում), անշուշտ, ոչ պատահաբար տապանի երկգագաթ սարը կոչել են Մասու (Մաշու): Ի դեպ, լեռան գագաթը, որի վրա կանգ է առել փրկարար տապանը, նույն դյուցազնավեպի արադական տարբերակում կոչվում է Նիսիր, որը ևս հեռավոր սնանություն ունի Մասիս անվանը: Այսպիսով կարելի է ասել, որ Մասու (Մաշու), Մասիոս (Մասիոն), նաև Նեխ-Մասիք (Միփան) լեռների անունների համար հիմք է հանդիսացել հայոց հնագույն սրբազան լեռան Մասիս անունը:

Բաբելոնյան աստղաձև քարտեզ, մ.թ.ա. 6-րդ դար

ՀԱՅՈՑ ԲՆԱՇԽԱՐՀ

Հ. Միլերացու քարտեզը, մ.թ.ա. 517թ.

Նկ. 6. Հայր Աստծո մարդակերպ պատկերը Նորավանքի գավթի պատին, 13-րդ դար

Ամփոփենք: Առաջավոր Ասիայում՝ Միջագետքում և Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված առասպելաբանությունը, հնագույն գրավոր աղբյուրները, Աստվածաշունչը, նաև նյութական մշակույթի բազմաթիվ արժեքներ (պատկերներ, քանդակներ, կնիքադրոշմներ) վկայում են, որ արարչագործության երկիրը, ուր **Տիեզերական Արարիչը՝ Հայր Աստվածը** արարել է մարդուն, Հայաստանն է: Հայաստանում արարված մարդը ինքն իրեն Հայա աստծո Երկրի բնակիչ՝ հայ է կոչել ու Արարիչ Ար Աստծո որդի՝ արմա, արամ, արմեն համարել: Իսկ իր երկիրը (տաժարը) հայ-արմենը Հայք, Հայաստան է կոչել:

Այլ ժողովուրդների կողմից (սեմական ցեղեր, ավելի ուշ հույներ, պարսիկներ) որպես Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչների անվանում ընդունվել ու տարածվել է արման, արմին, ավելի ուշ՝ արմեն, իսկ երկրի (տարածքի) համար՝ Արմանի, Արմենիա անունները:

Հայաստանը՝ Արարատի երկիրը նաև մարդկության վերածննդի երկիրն է, ուր Նոյի սերունդը փրկվեց ջրհեղեղից, բազմացավ ու սփռվեց աշխարհում: Եվ վերջապես. Հայաստանում արարված մարդը իր հայ-արմեն անուններով յուրահատուկ կապ, կամուրջ է Տիեզերքի (Արարիչ Ար Աստված) ու Մայր Երկրի (Հայա աստվածուհի) միջև:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԳՐԱՎՈՐ ԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ

19–20-րդ դդ. Առաջավոր Ասիայի հնագույն պետությունների ու ժողովուրդների պատմությամբ զբաղվող գիտնականները հայտնաբերված գրավոր տեքստերը կարողալիս հաճախ էին հանդիպում հայ ու արմեն անունների, նաև հայկական դիցանունների, անձնանունների, երկրանունների և հայոց պատմությունն ու մշակույթը ներկայացնող այլ վկայությունների: Հայաստանը որպես ամբողջական տարածք, պետություն միշտ ներկայացված է նաև աշխարհի բոլոր հնագույն քարտեզներում (հույն ճանապարհորդ ու աշխարհագիր Հ. Միլեթացու մ.թ.ա. 517 թ. քարտեզը, մ.թ.ա. 7-րդ (կամ 5-րդ) դարի բաբելական քարտեզը և այլն): Առաջացած հետաքրքրությունը մեծ էր, և գիտնականները սկսեցին զբաղվել նաև հայոց պատմության, մշակույթի, հայ-արմեն անունների ծագման հարցերով և այլն:

Գիտնականներին հատկապես հետաքրքրում էր այն հարցը, թե ինչպես են առաջացել հայ և արմեն անունները: Առաջ են քաշվում տարբեր տեսակետներ ու կարծիքներ հայ ու արմեն անունների ծագման մասին: Ծանոթանանք եղած տեսակետներին ու կարծիքներին:

Հայ մատենագիրները այս հարցերին փորձել են պատասխանել դեռևս 5-րդ դարում: Առաջիններից մեկը, որ անդրադարձել է հայ-արմեն անունների ծագման հարցերին, պատմահայր Մովսես Խորենացին է: Իր «Հայոց պատմություն» աշխատության մեջ Խորենացին պատմում է Հայկի ու Բելի պատերազմի, Վանա լճի ափին տեղի ունեցած ճակատամարտի և Հայկի հաղթանակի մասին¹: Այնուհետև Խորենացին գրում է, որ հայոց աշխարհը մեր քաջ նախնի Հայկի անունով կոչվել է Հայք²: Շարունակելով պատմությունը Խորենացին գրում է նաև Հայկի

1. Ըստ Ղևոնդ Ալիշանի հաշվարկների Հայկը Բելին հաղթել է մ.թ.ա. 2492 թ. (4494 տարի առաջ), Ղ. Ալիշան, Յուշիկը հայրենեաց հայոց, Վենետիկ, 1869, հ. Ա, էջ 95-96:

2. Մ. Խորենացի, էջ 45, 47: Հայկ Նահապետը ամենայն հավանականությամբ եղել է իրական անձ, «հսկաների մեջ էլ քաջ ու երևելի»: Հավանաբար հայոց պատմության ինչ-որ փուլում Հայկ Նահապետն է առաջնորդել հայոց զորքը թշնամու՝ տվյալ դեպքում Բել Նեբրովի դեմ: Արդեն նշվել է, որ ըստ Ալիշանի հաշվարկների Հայկը Բելին հաղթել է մ.թ.ա. 2492 թ.: Սա այն ժամանակաշրջանն է, երբ սեմական ցեղերն արդեն

ծոռնորդի Արամի³ մասին, որը վարելով հաղթական պատերազմներ, լնդարձակել է Հայքի սահմանները և նրա անունով էլ մյուս ազգերը մեր աշխարհը կոչել են **Արմեն, Արմենիկ**:

Խորենացու վկայությունը՝ Հայկի անունով մեր երկիրը Հայք կոչելու և Արամի անունով Արմենիա կոչելու մասին, իրենց աշխատություններում համարյա նույնությամբ կրկնում են հետագա բոլոր հայ պատմիչները: Մեքենսը, Հովհ. Դրասխանակերտցին և ուրիշներ հայ անունը կապում են Հայկ Նահապետի անվան հետ, իսկ **արմեն** անունը՝ Հայկի ծոռնորդի Արամի անվան հետ: Նշենք, որ Մեքենսը **արմեն** անունը

հաստատվել էին Միջագետքի հարավային մասերում, ստեղծել էին Աբաղ պետությունը և փորձեր էին անում ներխուժել նաև Հայկական կամ Վերին Միջագետք ու Հայկական լեռնաշխարհ: Այդ արշավանքներից մեկի ժամանակ նրանց դեմ դուրս է եկել Հայկը, առաջնորդելով հայոց միացյալ ուժերը: Ճակատամարտում Հայկը նետահարել է Բելին ու ապահովել հայոց հաղթանակը: Հայկը աչքի է ընկել ոչ միայն իր քաջությամբ ու արիությամբ, այլև շիտակությամբ ու ազնվությամբ և խոր հետք է թողել ժողովրդի հիշողության մեջ: Դա հիմք է տվել Մար Արասին, Խորենացուն և մյուս պատմիչներին Հայկին համարելու հայոց նախնին: Նշենք, որ միջնադարի հայ թարգմանիչները Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ Օրինն համաստեղության անունը փոխարինել են Հայկ անունով: Հետևաբար կարելի է ասել, որ Հայկ անունը առաջացել է **հայ ցեղա-նունից** և նշանակում է **հայ ցեղի մարդ** (-կ մասնիկը հավանաբար մնացորդն է -իկ մասնիկի):

3. Մ. Խորենացի, էջ 53: Արամի ու նրա քաջագործությունների մասին Խորենացին մեծ սիրով գրում է, որ Արամը հաղթական պատերազմներ է վարել Նինոսի, Պայապիս Մատադայի, Բարշամի, Նյուբար-Մադեսի և այլոց դեմ ու ընդարձակել հայոց աշխարհի սահմանները: Պատմագրության մեջ Նինոսը նույնացվում է Մավանասար 3-րդի (858-824) հետ: Ասորեստանի մեկ այլ թագավոր՝ Աշշուր-Դան 2-րդը (մոտավորապես մ.թ.ա. 10-րդ դարի կեսեր) նույնացվում է Պայապիս Զատադայի հետ (Մ. Չամչյան, Հայոց պատմություն, Երևան, 1984, հ. 3, ժամանակագրություն, էջ 22-32, Վ. Խաչատրյան, Հայաստանը մ.թ.ա. 15-7-րդ դդ., Երևան, 1998, էջ 20), իսկ Թիբուպի-Նինուրթա 2-րդը (890-884)՝ Բարշամի հետ (Վ. Խաչատրյան, էջ 107):

Մավանասար 3-րդը իր արձանագրություններից մեկում, որը պատմում է դեպի Հայկական լեռնաշխարհ կատարած արշավանքներից մեկի մասին, գրում է, որ հաղթել է իր գեմ դուրս եկած ուրարտացի Արամիին և նվաճել նրա Սուգունիա ամրոցն ու Արծաշկու թաղաքը (АВИИУ, 27 (I, 23), 27 (II, 45)): Փաստերի համադրությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ Խորենացու աշխատության մեջ վկայված Արամն ու Նինոսը, «ուրարտացի» կրածուն և Մավանասար 3-րդն են: Հայտնի է, որ Ուրարտուի հզորության սկիզբը դրվել է Արամե թագավորի ժամանակ (860-840): Խորենացու աշխատության մեջ Արամը բազմաթիվ քաջագործություններ է կատարել: Կարելի է մտածել, որ Խորենացու Արամը էր կատարած գործերով ընդհանրացրել է հայոց այս պետության՝ Ուրարտուի ստեղծման ողջ պատմությունը, իր մեջ ներառելով նաև մյուս արքաների քաջագործություններն ու կատարած գործերը: Խորենացին նշում է նաև, որ Ասորեստանի արքունական բուն մատ-

կապում է Հայկի որդի Արամենակի⁴ անվան, իսկ Հ. Դրասխանակերտցին՝ Հայկի որդի Արամանյակի⁵ անվան հետ: Հայ պատմիչները օգտագործել են նաև Աստվածաշնչից հայտնի «տուն Թորգոմայ», «Թորգոմական աշխարհ», «որդիք Թորգոմայ», «Ասքանազյան ազգ» անունները և այլն:

Պատմագրության մեջ **հայ-արմեն** անունների ծագման հարցերին անդրադարձել են նաև հույն պատմիչները: Հերոդոտը, Եվրոքստը, Դ. Հալիկառնասցին, Ստրաբոնը և ուրիշներ հայերին նույնացրել են քրակիա-փռուգիական ցեղերի հետ՝ ելնելով նրանց ինչ-որ սովորություններից, հագուստի ձևերից, օգտագործած զենքերի տեսակներից և այլն: Ստրաբոնը՝ օգտվելով Ալ. Մակեդոնացու զորավարներ Կյուրսիլոս Փարսալացու և Մեդիոս Լարիսացու չպահպանված ինչ-որ աշխատությունից, մեզ է հասցնում մի ավանդություն, ըստ որի արմենները ունեն քեսալական ծագում, իսկ նրանց անվանադիր նախնին Արմենոս Թեսալացին է: Հունական ավանդությունը պատմում է, որ արգոնավորդների ղեպի Այա (Կողքիս, Կոլխիդա)⁶ երկիր կատարած արշավանքին մասնակցում էր նաև Արմենոսը Թեսալիայի Արմենոն քաղաքից, որն այնուհետև իր ուղեկիցների հետ մնացել է Հայաստանում և երկրին ու ժողովրդին տվել իր անունը՝ արմեն-Արմենիա⁷ (արգոնավորդների մասին առասպելը ձևավորվել է մ.թ.ա. 13–12-րդ դդ.):

Ելնելով հայերի քրակիա-փռուգիական ծագման մասին հույն հեղինակների վերոհիշյալ տեղեկություններից, ինչպես նաև Եվրոպյան հնդեվրոպացիների նախահայրենիքը լինելու այն ժամանակ (19–20-րդ դդ.) ընդունված տեսակետից, ուսումնասիրողները (Պ. Յանսեն, Յ. Մարկվարտ, Պ. Կրեչմեր, Լեո, Ա. Խաչատրյան, Հ. Աճառյան) առաջ են քա-

յաններում տեղեկություններ չեն պահպանվել Արամի քաջագործությունների մասին, քանի որ կարևոր չի համարվել գրել օտար թագավորների սխարանքների մասին: Ավելին, այրել են եղած այդպիսի մատյանները: Մար Աբաս Կատինայի մատյանից հայտնի է դառնում, որ արքունի դիվանում Արամի մասին գրված պատմությունները ժողովել են գուսանական երգերից, փոքր ու աննշան մարդկանց ձեռքերով:

4. *Սեբեոս*, Պատմութիւն, Երևան, 1939, էջ 1–7, 12:

5. Հ. *Դրասխանակերտցի*, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 17–18:

6. Զրույցի նախնական տարբերակներում արգոնավորդները ուղևորվում են Այա (Էա) երկիր, իսկ առասպելի ամբողջական տարբերակի մշակման հեղինակ Պինդարոսը (մ.թ.ա. 5-րդ դար) Այա-Էա երկիրը նույնացրել է Կողքիսի (Կոլխիդա) հետ (ՄՄՄ, I, էջ 98–99, Դիցարանական բառարան, էջ 33–34):

7. *Սիրիարն*, Աշխարհագրություն, Երևան, 1940, XI, գլ. 44, 12 (էջ 33, 61–62):

յում այն տեսակետը, որ հայերի նախնիները (արմեններ) եկել են Բալկաններից, փռուգիացիների հետ, եգիպտական փարավոն Ռամզես 3-րդի (12-րդ դարի սկիզբ) արձանագրությունից հայտնի «ծովի ժողովուրդների» արևմուտքից-արևելք շարժման ժամանակ: Նշվում են նաև Արմենիոն⁸, Օրմենիոն⁹ քաղաքները Թեսալիայում, Արմենե-Հարմենե քաղաքը (Մինոպի մոտ), Արմենիոն լեռը Հալիս գետի ակունքների շրջանում և այլ տեղանուններ, որոնք սփռված են Բալկաններից Հայկական լեռնաշխարհ ընկած տարածքներում: Իսկ հյուսիսային Հունաստանում (Թեսալիա) գտնվող Պեննոս գետը (այժմ Մալամբրիա), ըստ Ստրաբոնի, նախապես կոչվել է Արաքս և նրա անունով էլ իբր Արմենոսը անվանակոչել է հայոց Արաքս գետը¹⁰: Մակայն ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ եգիպտական աղբյուրների հիշատակած «ծովի ժողովուրդների գաղթի» ցուցակում¹¹ որպես գաղթողներ հայերը չեն հիշատակվում: Ի նկատի ունենալով նաև, որ ըստ նորագույն ուսումնասիրությունների հնդեվրոպացիների նախահայրենիքը Հայկական լեռնաշխարհն ու նրան հարող տարածքներն են և այստեղից են էթնիկական տեղաշարժերի մի քանի ալիքներով հնդեվրոպացիների նախնիները՝ արիական ցեղերը հայտնվել արևելքում, արևմուտքում և այլ տարածքներում:

19–20-րդ դարերում առաջ քաշված վերոհիշյալ տեսակետը՝ հայերի Բալկաններից եկած լինելու և երկիրն ու ժողովուրդը Արմենոս Թեսալացու անունով արմեն-Արմենիա կոչելու մասին, այսօր չի դիմանում ոչ մի քննության: Ընդհակառակը, հունական ցեղերն են Փոքր Ասիայով շարժվել ղեպի Բալկաններ, իսկ նախահայրենիքում եղած տեղանունների գոյությունը շարժման ճանապարհին և նոր հայրենիքում միանգամայն բնական էր: Դրանք հիշողություններ էին նախահայրենիքի մասին:

Խորենացու բացատրությունները **հայ** և **արմեն** անունների ծագման մասին երկար ժամանակ անվիճելի էին համարվում: Ուսումնասիրողների մի մասը անվերապահորեն ընդունում էր Խորենացու այս բացատրությունը, սակայն ժամանակ առ ժամանակ նաև փորձեր էին ար-

8. *Սիրիարն*, XI, գլ. 44, 12 (էջ 61):

9. *Հովերոս*, Իլիական, II, 2, 734:

10. *Սիրիարն*, էջ 63, (XI, 44.13):

11. *И. Дьяконов*, Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, стр. 103–104, Ancient Records of Egypt, Chicago, 1927, III, IV.

3. Մարկվարտը գտնում էր, որ **Արամ** անունը պահպանել է հայերի նախնիների՝ արիմների (Հոմերոսի «Իլիականում» հիշատակված) էթնիկական անունը և որ **արմեն** անունը կազմված է **արմ** (արիմ կամ արում) արմատից և ուրարտական **ինի** կամ **ինա** վերջածանցից¹⁸:

Լ. Շահինյանը ընդունելով Խորենացու բացատրությունները **հայ** և **արմեն** անունների ծագման վերաբերյալ, մերժում է մնացած բոլոր ոչ խորենացիական բացատրությունները (տե՛ս «Գիրքը դարերի խորքից» աշխատությունը)¹⁹:

Ինչպես տեսնում ենք, բացատրությունները բազմաթիվ են, սակայն դրանց մեծ մասը հետազայում քննություն չբնեց և չընդունվեց գիտական աշխարհում: Ավելի ընդունված տեսակետ համարվեց Խորենացու բացատրությունը՝ Հայկի անունով երկիրը **Հայք**, **Հայաստան** և Արամի անունով **Արմենիա** կոչելու մասին: Սակայն ժամանակի հետ առաջանում էին նոր հարցեր, իսկ գուցե՞ Հայկ նահապետն է իր անունը ստացել հայ անունից, ե՞րբ է առաջացել **հայ** անունը, ե՞րբ է առաջացել **արմեն** անունը, ինչո՞ւ են օտարները մեզ **արմեն** անվանում, ո՞ր անունն է հնագույնը և այլն:

1970-ական թվականներին Մ. Գավուրջյանի կողմից առաջ քաշվեց մի տեսակետ, որի համաձայն **արմեն** և **հայ** անունները ծագում են **արարմատից**, ընդ որում **հայ** անունը դիտվում էր իբրև **ար-հար-հայ** անցման հետևանք²⁰: Այս տեսակետը նոր ու հետաքրքիր էր: Բայց հետագա ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ինչպես արդեն նշվել է, **հայ** անունը այլ ծագում ու իմաստ ունի, և որ այն կապված է Մայր Երկրի Հայա (Էա, Այա) աստվածուհու անվան հետ²¹, իսկ **արմեն** անունը՝ Արարիչ ԱԲ Աստծո անվան հետ:

Այժմ տեսնենք, թե որո՞նք են հայերի ու Հայաստանի մասին եղած հնագույն հիշատակությունները, և գրավոր աղբյուրները ի՞նչ անուններ

18. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսության հայ ժողովրդի պատմության, Երևան, 1977, էջ 26:

19. Գ. Ջահուկյանը **Արմեն** անունը կապում է **արմ(ն)** «արմատ», **զ-արմ**, «ցեղ, սերունդ», **արմատ** «արմատ, ցեղ, զարմ, հիմք» բառերի հետ (Գ. Ջահուկյան, 1987, էջ 287–288):

20. Մ. Գավուրջյան, Արմեն ու հայ անունների ծագումը և Ուրարտուն, Պեյրոս, 1973, էջ 271:

21. **Հայ** անունը Հայա (Էա, Այա) աստծո անվան հետ են կապում նաև Ալ. Վարպետյանը (Ինքնություն, Երևան, 1993, էջ 56–57) և Ա. Մովսիսյանը (Սրբազան լեռնաշխարհ, Երևան, 2000, էջ 36–38):

են օգտագործել տարբեր ժամանակներում Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված պետական կազմավորումների համար: Հայաստանի մասին հնագույն հիշատակությանը հանդիպում ենք շումերական դյուցազնավեպում Արատտա անունով (մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի սկիզբ):

Միջագետքի հնագույն ժողովուրդներից մեկի՝ շումերների պատմությունը ուսումնասիրելու համար մեծ նշանակություն են ունեցել շումերական «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպի հայտնաբերված վիպերգերը: Այդ վիպերգերը մեծ արժեք ունեն ոչ միայն շումերների, այլև հնագույն այլ ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրության համար: Գյուցազնավեպում ներկայացված են շումերների մշակութային, տնտեսական ու այլ կարգի կապերն ու փոխհարաբերությունները հարևան ցեղերի ու պետությունների, այդ թվում հայոց հնագույն Արատտա պետության հետ: Հայոց պատմության հնագույն շրջանի ուսումնասիրության համար հետաքրքրություն են ներկայացնում դյուցազնավեպի «Գիլգամեշը և անմահների երկիրը», «Էնմերքարը և Արատտայի գլխավոր քուրմը», «Լուգալբանդան և Խուռում լեռը» ու այլ վիպերգեր, ուր բազմաթիվ վկայություններ ու հիշատակումներ կան «բարձր լեռների երկիր», «անմահների և սուրբ օրենքների երկիր»²² Արատտայի²³ մասին: Ինչպես տեսնում ենք, Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված հնագույն երկիրը գրավոր աղբյուրներում հիշատակվում է **Արատտա** անունով:

22. И. Канева, ВДИ, 1964, 4, с. 208.

23. Արատտա պետության տեղադրության հարցի մասին կան տարբեր տեսակետներ: Վկայակոչելով շումերական դյուցազնավեպի «Էնմերքարը և Արատտայի գլխավոր քուրմը» վիպերգի այն հիշատակությունը, որ Շումերից Արատտա ճանապարհը անցնում էր Էլամի Սուգա և Անշան երկրներով (քաղաքներ), նաև որ Ասորեստանի թագավոր Սարգոն 2-րդի (721–705) արձանագրության մեջ հիշատակություն կա Ուրմիա լճի ավազանում գտնվող Արատտա անունով գետի մասին (АВИИУ, 49(6)), որոշ ուսումնասիրողներ՝ Մ. Կրամերը (The Sumerians, Chicago, 1963), Ի. Կանևան (նշված հոդվածը), Վ. Մաստնը (Средняя Азия и Древний Восток, М–Л, 1964) և ուրիշներ Արատտան տեղադրում են Շումերից արևելք ընկած տարածքներում՝ Իրանում: Մ. Կրամերը Արատտան տեղադրում է նաև Ուրմիա լճի և Կասպից ծովի միջև ընկած տարածքում: Սակայն շումերական դյուցազնավեպի ավելի մանրամասն և ուշադիր ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս նաև այլ տեսակետ առաջ քաշել: Այսպես. քստ Մ. Գավուրջյանի՝ Արատտան գտնվում էր Հայկական լեռնաշխարհում («Արմենիա, Սուրբարտու, Սումեր», Պեյրոս, 1988): Արատտան Հայկական լեռնաշխարհում են տեղադրում նաև Ա. Մովսիսյանը (Արատտա, Երևան, 1990), Է. Դանիելյանը (История Армении, Ереван, 1999) և ուրիշներ: Այսպիսով իր անվամբ (Արատտա), շումերական դյուցազնավեպում նկարագրված աշխարհագրական դիրքով (բարձր լեռների երկիր), մետաղահանքերով ու շինարարական

1970-ական թվականներին Միրիայի հյուսիսում (Հալեպից 70 կմ հարավ), որտեղ հնում Էրլա քաղաք-պետությունն էր գտնվում, պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են այդ պետության թագավոր Էրրիումի արադերենով գրված արձանագրությունները:

Այդ արձանագրությունները, որ թվագրվում են մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի կեսերով (մ.թ.ա. 24-րդ դար), անչափ կարևոր են հայոց պատմության հնագույն շրջանի ուսումնասիրության համար: Դրանք մեզ հայտնի հնագույն գրավոր աղբյուրներն են, որտեղ հանդիպում ենք և՛ հայ, և՛ արմե(ն) անուններին:

Էրլայի արձանագրության մեզ հետաքրքրող հատվածում թվարկված են իրեր, որոնք տրվել, նվիրվել են տարբեր մարդկանց Էրրիում թագավորի կողմից: Արձանագրության այդ հատվածները այսպիսին են. «բարձր որակի գործվածք, մեկ նուրբ գործվածք, մեկ բազմագույն գործվածք միջնորդ (լիագորված) հային (ha-a)..., մեկ ոսկե ձուլակտոր (20 սիկլեյ) հային...», այնուհետև. «մեկ գործվածք Մուրիին Արմ(ից), մեկ գործվածք, մեկ բարձր որակի բազմագույն հագուստ Մալումի համար Արմ(ից)»²⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, **հայ** անունը այս արձանագրության մեջ օգտագործվել է որպես ցեղի անվանում **ha-a**, իսկ՝ **Արմ(ին)**՝ որպես տեղանուն (երկիր, բնակավայր), Մուրի և Մալումի երկիրը: **Հայ** անվանը (Haja) որպես ցեղի անուն հանդիպում ենք նաև Ասորեստանի հնագույն մայրաքաղաք Աշշուրից հայտնաբերված արձանագրության մեջ, որը թվագրվում է մ.թ.ա. 3–2-րդ հազարամյակներով: Այս արձանագրության մեջ հետաքրքրող մասը այսպիսին է. «այս երկու անոթները նախատեսված (ուր)-ա-մեացիների շուկայի (համար), ...հնգօրյա շաբաթում Աշշուր-Էննամի Թաշմետ աստվածության... Haja բնակիչը՝ հայը պատրաստեց»²⁵:

նյութերով հարուստ երկիր լինելով, տաճարներ կառուցելու փորձ ու հմտություն ունեցող մարդկանց հայրենիքը լինելով («Էնմերբարը և Արատտայի գլխավոր քուրմը» վիպերգում Շումերի Ուրուկ քաղաքի տիրակալ Էնմերբարը Էնիլ աստծուն նվիրված տաճար է կառուցում և ցանկանում, որ այն կառուցեն «սուրբ ծեսերի երկիր» Արատտայի մարդիկ) և բնորոշ այլ հատկանիշներով Արատտան վստահորեն կարելի է տեղադրել Հայկական լեռնաշխարհում, այն համարելով նաև հայոց հնագույն պետական կազմավորում:

24. В. Иванов, Выделение разных хронологических слоев в древнеармянском и проблема первоначальной структуры текста гимна Ва(х)агну, ՊԲՀ, 1983, 4, էջ 31: **Ha-a**-ն որպես էրոնիմ և տեղանուն Վ. Իվանովը կապում է հայերի հետ և ընթերցում Ha-ja:

25. В. Иванов, ՊԲՀ, 1983, 4, էջ 31:

Հայաստանի մասին հաջորդ հնագույն հիշատակությանը հանդիպում ենք Աքադի թագավոր Նարամ-Սուենի (2236–2200) արձանագրություններում Արմանի անունով: Մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսին Սարգոն Աքադացուն (նաև Սարգոն Հին) հաջողվում է միավորել մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի սկզբներից Միջագետքում հայտնված սեմական ցեղերին և ստեղծել Աքադ պետությունը: Վարելով նվաճողական քաղաքականություն, Սարգոն Աքադացուն (2316–2261) հաջողվում է ստեղծել ուժեղ պետություն: Այդ քաղաքականությունը շարունակում է նաև Սարգոնի թոռը՝ Նարամ-Սուենը: Խեթերեն գրված մի արձանագրությունից, որը հայտնի է «Նարամ-Սուենն ու իր թշնամիները» անունով, պարզվում է, որ Նարամ-Սուենի դեպի հյուսիս կազմակերպված մի արշավանքի ժամանակ նրա դեմ միացյալ ուժերով դուրս են եկել 17 դաշնակից երկրներ: Արձանագրության մեջ թվարկվում են այդ երկրների և թագավորների (առաջնորդներ) անունները²⁶: Թվարկված երկրների շարքում (11-րդը) հիշատակվում է Արմանի երկիրը, որի առաջնորդն էր Մադակինան: Արձանագրության մեջ թվարկված 17 երկրները տեղադրվում են Փոքր Ասիայի արևելյան (Խեթական պետություն) և Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան մասերում: Եղած տեղեկություններով հնարավոր չէ ճշտորեն որոշել բոլոր 17 երկրների տեղադրության հարցը, սակայն մի շարք երկրներ հնարավոր է տեղադրել որոշակի տարածքում: Այսպես, **Hatti-ն**՝ և **Kaneš-ը** տեղադրվում են Փոքր Ասիայի արևելյան մասերում, **Amurru-ն**՝ Ասորիքում, **Ullivi-ն**՝ Դիարբեքիից արևելք՝ Տիգրիսի արևելյան հոսանքների շրջանում, **Hur SA.G. Eri-ն**՝ Մայրիների լեռն է (երկիր), **Կիլիկիայի Ամանու լեռը**²⁷: **Կնթադրվում է**, որ **Nikki[...]-ն** կարող էր Նիխիրի-Նիխիրիանին լինել (Արևմտյան Տիգրիսից հարավ, **Քաշշիարի լեռներում**)²⁸: Արմանին աշխարհագրորեն համապատասխանում է Ադճնիք-Սասունին (ներառյալ Դիարբեքիի շրջանը): Այս տարածքը հետագա գրավոր աղբյուրներում հիշատակվում է **Armana**²⁹,

26. B. Hrozní, Naram-sin et ses ennemis d'après un texte Hittite, «Archiv orientální», 1929, Vol. 1, N1, pp. 66–76, Մ. Գավուրջյան, 1973, էջ 10–12:

27. B. Hrozní, նշվ. աշխ., էջ 69–70, Լ. Բարսեղյան, Հնագույն ցեղային միությունը Հայաստանում, Տեղեկագիր, 1962, 1:

28. Ս. Երևնյան, Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուպրիա երկրում, ՊԲՀ, 1958, 3, էջ 66:

29. Խեթական թագավոր Թուդխախիա 4-րդի (1250–1220) տարեգրության մեջ հիշատակվում է **Armana** երկրանունը, որը նույնացվում է Արմե անվան հետ (А. Кишин, Географические понятия древних шумеров во времена патеси Гудеа, ПС, 13, 1965, стр. 65): Ասորեստանի թագավոր Թիգլաթպալասար 1-ինի (1115–1077) արձանագրության մեջ հիշատակվում է **Urume** ժողովրդանունը (АВВИУ, I (II, 89)):

Alzia, Alse (խեթական), Alzini, Alzi (ասուրական), Urme, Arme, Alze³⁰ (ուրարտական)³¹ անուններով:

Նարամ–Սուենի արձանագրության մեջ թվարկված երկրների շարքում Արմանին կենտրոնական դիրք էր գրավում: Այս առումով հետաքրքիր է Ադճնիքում (Գիարբեթի շրջակայքում) հայտնաբերված Նարամ–Սուենի հաղթական կոթողը՝ վատ պահպանված արձանագրությանը (աքադերեն): Արձանագրության մեջ կարդացվում է. «Աստվածային Նարամ–Սուենը, հզոր արքան (աշխարհի) չորս կողմերի...»: Նարամ–Սուենի մեկ այլ արձանագրության մեջ (աքադերեն) կարդացվում է. «Աստվածային Նարամ–Սուենը՝ հզոր արքան (աշխարհի) չորս կողմերի՝ նվաճողը Արմանիի...»³² (շարունակությունը ջարդված է): Հայտնաբերված մեկ այլ արձանագրություն (աքադերեն) կարծես լրացնում է վերոհիշյալ արձանագրության պակասող մասը: Մարմարի վրա փորագրված այդ արձանագրության մեջ կարդացվում է. «Աստվածային Նարամ–Սուենը, հզոր արքան (աշխարհի) չորս կողմերի, նվաճողը Արմանիի և Իբլայի»³³: Նարամ–Սուենը մեծ կարևորություն է տվել Արմանիի նվաճմանը, այդ մասին հիշատակելով իր արձանագրություններում: Իսկ Ադճնիքում կանգնեցված հաղթական կոթողը վկայում է, որ հենց այդ տարածքում Նարամ–Սուենը կարող էր հանդիպել ու ճակատամարտ տալ 17 երկրների միացյալ ուժերին³⁴:

30. Ուրարտական թագավոր Սենուայի (810–786) արձանագրության մեջ օգտագործվել է **Urmeuhi**, Արգիշտի 1-ինի (786–764) արձանագրության մեջ՝ **Urme**, Սարգուրի 1-ինի (764–735) արձանագրության մեջ՝ **Arme** անունները (YKH, 40, 128A, 156D):

31. Ժամանակաշրջանը շեշտելու նպատակով աշխատության մեջ Արարատի թագավորության (նաև Վանի թագավորություն, Բիայնիլի) համար օգտագործվում է ասուրական արձանագրություններից հայտնի հայոց այս պետության նաև Ուրարտու անվանումը:

32. G. Barton, The Royal Inscriptons of Sumer and Akkad. London, 1929, p. 141: Մ. Գավուրյան, 1973, էջ 17–18:

33. G. Barton, 1929, էջ 139: Մ. Գավուրյան, 1973, էջ 30:

34. Նշենք, որ Նարամ–Սուենը սպանվել է Կորդվաց լեռների բնակիչների՝ կուտիների (գուտիների) հետ տեղի ունեցած մի ճակատամարտում մոտ. մ.թ.ա. 2200 թ., երբ լեռնական կուտիական ցեղերը իրենց առաջնորդ Էնրիդավիզիի գլխավորությամբ արշավել են Միջագետք՝ Աքադի թագավորություն: Միպպար քաղաքում կանգնեցրած արձանագրության մեջ Էնրիդավիզիը իրեն անվանում է «աշխարհի չորս կողմերի թագավոր», իսկ սա այն տիտղոսն է, որով իրեն մեծարում էր Նարամ–Սուենը (ИДВ, I, էջ 253, 255): Կարելի է մտածել, որ շարունակվում էր Հայկական լեռնաշխարհ–սեմականացող Միջագետք հակամարտությունը, պայքարի կենտրոնը տեղափոխվել էր Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևելյան մասեր և խորրի–հայկական ցեղերը (սուբարիներ, կուտիներ) փորձում էին օգնել առաջին բռնապետական միապետության՝ Աքադի տիրապե-

Նարամ–Սուենի արձանագրություններից հայտնի է դառնում նաև, որ Սարգոն Աքադացին՝ Նարամ–Սուենի պապը, ևս արշավանք է ձեռնարկել դեպի Արմանի երկիր: Կրկնվող այս արշավանքները լավագույն ապացույցն են այն իրողության, որ Արմանին, ինչպես նաև Հայկական լեռնաշխարհի այլ մասերի բնակիչներ մշտապես ուժեղ հակահարված են տվել աքադացիներին, ռազմական դաշինքի մեջ մտնելով հարևան ցեղերի ու պետությունների հետ (Էլամ):

Այսպիսով Աքադի տիրակալ Նարամ–Սուենի արձանագրություններում հիշատակվող **Արմանի** անունը հայոց պետական կազմավորումներին տրվող հնագույն անվանումներից է (մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի 2-րդ կես)³⁵:

տության տակ գտնվող, շատ վաղուց Միջագետքում հաստատված իրենց ցեղակիցներին: Մոտ. մ.թ.ա. 2176 թ. կուտիներին հաջողվել է իրենց տիրապետությունը հաստատել Միջագետքում: Այդ հաջողությանը նպաստել է նաև այն հանգամանքը, որ նրանք դաշնակիցներ են ունեցել աքադական պետության ներսում՝ հանձինս շումեր քրմության ու բնակչության մի մասի: Կուտիները մոտ 100 տարի Միջագետքը կառավարել են շումեր կամ արադ կառավարիչների (հաճախ ընտրված) միջոցով: Կուտիների դեպի Միջագետք կատարված արշավանքների մասին տե՛ս նաև Ա. Մովսիսյանի «Բարեպաշտ արքաների աշխարհակալությունը» ուսումնասիրությունը, Երևան, 1997:

35. 19-րդ դարի վերջերին – 20-րդ դարի սկզբներին ընդունված էր այն տեսակետը, որ հնդեվրոպացիների հայրենիքը գտնվում է Եվրոպայում: Երբ Նարամ–Սուենի արձանագրություններում կարդացին Արմանի (երկիր) անունը, ուսումնասիրողներից շատերը ոչ միայն այն չտեղադրեցին Հայկական լեռնաշխարհում, այլև չէին ցանկանում որևէ կապ տեսնել Արմանիի, Արմենիայի ու հայերի միջև: Ուսումնասիրողներից Լ. Հրոզնի (Historie de l'Asie Ant'erieure, Paris, 1947, p. 110), Ի. Դյակոնովը (История Мира, Москва, 1956, стр. 126–129) և ուրիշներ Արմանին տեղադրում են Հալեպի տեղում: Արմանին Հայկական լեռնաշխարհում լեռնաշխարհում հայերի հետ չկապելը հետևանք էր այն բանի, որ այդքան վաղ հիշատակված Արմանի–Արմենիան չէր տեղավորվում այն «տեսության» մեջ, որի համաձայն իբր հայ-արմենները Հայկական լեռնաշխարհի եկել են Թեսալիայից մ.թ.ա. 2–1-ին հազարամյակներում: Իբրև հակափաստարկ նշվում է նաև, որ «Նարամ–Սուենն ու իր թշնամիները» արձանագրությունը խեթերեն է և Նարամ–Սուենի ժամանակներին չի վերաբերում: Այս դեպքում հիշենք, որ արձանագրության մեջ հիշատակություն կա խեթերի մասին ու խեթերը կարող էին այն թարգմանել իրենց լեզվով նաև ավելի ուշ և այլն:

Ի տարբերություն վերոհիշյալ ուսումնասիրությունների, այլ ուսումնասիրողներ Արմանին տեղադրում են Հայկական լեռնաշխարհում: Ա. Կիֆշինը Արմանին նույնացնում է Արմենի հետ և տեղադրում Տիգրիսի վերին հոսանքների ու Վանա լճի շրջակայքում (А. Кифшотт, ПС, 13, 1965, стр. 64–65): Հայ ուսումնասիրողներից Հ. Ժամկոչյանը (ՀԺՊ, սր. 1, 1961, էջ 116), Մ. Գավուրյանը (1973, էջ 31), Ա. Մովսիսյանը (Արմանի–Արմի երկրն քստ աքադական և էբլայական աղբյուրների, «Հայկագետն հայագիտական հան-

Հայկական Միջագետքի կենտրոններից մեկում՝ Կարբենիշում (Միտանիի գլխավոր քաղաքներից) հայտնաբերված լուվիերեն հիերոգլիֆ արձանագրության մեջ (մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկիզբ) հայ անունը վկայված է **Haja** ձևով³⁶ (որպես տեղանուն):

Ինչպես տեսնում ենք, մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի կեսից գրավոր աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչների համար օգտագործում են և՛ հայ, և՛ արմեն անունները:

Մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսից Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչների սոցիալ-տնտեսական վիճակի, նաև ցեղային միությունների ու պետական կազմավորումների մասին հնագույն գրավոր աղբյուրները ավելի բազմաբնույթ ու բազմապիսի տեղեկություններ են հաղորդում: Դրանք Խաթթիի, Եգիպտոսի ու Ասորեստանի թագավորների արձանագրություններն են, որտեղ Հայկական լեռնաշխարհի պետական կազմավորումների համար օգտագործվել են **Հայասա, Ազգի, Նաիրի, Խուրի, Միտանի, Նահարինի** և այլ անվանումներ: Անդրադառնանք արձանագրություններում հիշատակվող անուններին: Այսպես, խեթական գրավոր աղբյուրները օգտագործում են Հայասա, Ազգի, Թեգարամա (նաև Թոգարմա)³⁷ անունները:

Ըստ արձանագրությունների Հայասա երկիրը տեղադրվում է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևմտյան մասում՝ Բարձր Հայքի և Փոքր Հայքի տարածքներում, Եփրատ, Արաքս և Ճորոխ գետերի ակունքների շրջանում, մինչև Սև ծով: Խեթական թագավորներ Թուփալիա 3-րդի (մոտ. 1400–1320), Մուպիլուլիումաս 1-ինի (1380–1340), Մուրսիլիա 2-րդի (1340–1320), Խաթթուսիլի 3-րդի (1275–1250) և այլոց արձա-

ղև», հ. ԺԳ, Պեյրոթ, 1993, էջ 113–127) և ուրիշներ Արմանի տեղադրում են Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան մասում՝ Սասուն-Աղձնիքի շրջակայքում: Նոր ուսումնասիրությունները կասկած չեն թողնում, որ Արմանի Արմենիան է: Արմանի անունով այլ ցեղ կամ երկիր չկա Առաջավոր Ասիայում: Իսկ միջագետքյան մշակույթի ժառանգորդներից արաբները այսօր էլ հայերին ու նրանց երկիրը անվանում են Արմանի:

36. В. Иванов, МРЗ, 1983, 4, էջ 30–33:

37. Թեգ-Արամա (Թեգարամա) անունը բաղկացած է թոգ, թեգ և արմա-արամա բաղադրիչներից, որոնցից առաջինը նշանակում է «ազգ, ցեղ, տուն, երկիր», իսկ երկրորդը՝ ցեղանուն է: Թեգարամա նշանակում է արմա-արմենների ցեղ, ազգ, երկիր, տուն (ՀԺՊ, 1961, պր. 1, էջ 121): Թեգարամա կամ Թոգարամա անունը նույնացվում է Աստվածաշնչի երբայական բնագրի Թոգարմա երկիր (Եգեկիե, ԻԷ, 14), ասուրա-բաբելոնական արձանագրությունների Թիլ-Պարիմնու և Աստվածաշնչի հունարեն բարձրագույն մեջ հիշատակվող **Տուն Թորգոմա** երկրանունների հետ: Տեղադրվում է Գամիր-Կապարովկիայում:

նագրությունները պատմում են դեպի Հայասա երկիր կատարված արշավանքների մասին: Արձանագրություններում հիմնականում հանդիպում են երկրի անվան **Hajasa** ձևին, որի «հետիոտն զինվորներն ու կառավարողները» իրենց առաջնորդներ (թագավորներ) Մարիասի, Կարաննիի, Հուկաննայի և Անիասի գլխավորությամբ միշտ վճռական դիմադրություն են ցույց տվել խեթերին:

Խեթական արձանագրություններում **Hajasa** երկրանունը կարդալուց հետո շատ ուսումնասիրողներ (Է. Ֆոռեր, Պ. Կրեչմեր, Գ. Ղափանցյան)³⁸ անմիջական կապ են տեսնում **հայ, Հայք, Հայաստան** և **Հայասա** անունների միջև³⁹: Պ. Կրեչմերը լեզվաբանորեն հիմնավորեց, որ **Hajasa** անվան մեջ առկա է *haja-hajo* հիմքը և *-sa* (*-asa*) տեղանվանակերտ խեթա-լուվիական վերջավորությունը⁴⁰: Ինչպես տեսնում ենք խեթերը հայերին անվանել են այնպես, ինչպես նրանց ինքնանվանումն է. **հայ**⁴¹: Հետևաբար, **Հայասա նշանակում էր հայերի երկիր**:

Արձանագրություններում **Հայասա** երկրի համար օգտագործվում է նաև **Ազգի** անվանումը, որը Հայասայի գլխավոր նահանգն էր (տեղադրվում է Ճորոխ գետի ավազանում): Ազգի անվանումը ուսումնասիրողները կապում են հայերեն ազն՝ ցեղ, սերունդ, տոհմ, ազգ իմաստն ունե-

38. E. Forrer, Hajasa-Azzi, «Caucasica», 1931, p. 9: P. Krechmer, Der nationate name der Armenier Haikh, 1932, № 1–7, հայերեն ամփոփումը՝ Հանդես Ամսորեայ, 1937, № 7–8, էջ 429–432: Г. Капанян, Хайаса-колыбель армян, Ереван, 1947:

39. Այլ ուսումնասիրողներ (Ի. Դյակոնով) հիմնավոր չեն համարում *Hajasa* - *հայ* նույնացումը, պատճառաբանելով, որ *Hajasa*-ն հնչում է *խ-ով*, նաև որ իբր *հայ* անվան համար հիմք է հանդիսացել *hajo*-ն և ոչ թե *haja*-ն (И. Дьяконов, 1968, с. 211–212): Հեղինակը գտնում է նաև, որ *հայ* անունը առաջացել է *hatti* անունից *t-j* հնչյունափոխությամբ (И. Дьяконов, 1968, с. 236–237):

40. Գ. Ղափանցյանը հայասական անձնանունները համեմատելով խուրրիականի հետ (Г. Капанян, 1947, էջ 64–78) Հայասայի բնակիչների լեզուն խուրրիական էր համարում: Ղափանցյանի այս կարծիքը այսօր էլ ավելի է հանդգում, որ և՛ խուրրիները, և՛ հայասացիները Հայկական լեռնաշխարհի բնիկ ցեղերն էին՝ հայերը: Ավելի ուշ Գ. Ջահուկյանը ապացուցում է, որ «հայասերներ» հնդեվրոպական լեզու է, իսկ հայերնում տեսնում է «հայասական» (հին անատոլիական հնդեվրոպական լեզու) ուժեղ ներաչերտ (Գ. Ջահուկյան, 1987, էջ 281):

41. Նշենք, խեթական արձանագրություններում **h** և **h** հնչյուններով տեղանունների համար օգտագործվում է միևնույն **h** սեպանշանը (Т. Гамкрелидзе, Передвижение согласных в хетском, Переднеазиатский сборник, Москва, 1961, с. 245): Ուստի պատահական չէ, որ ուսումնասիրողների կողմից ընդունվել ու շրջանառության մեջ է դրվել երկրի անվան Հայասա ձևը:

ցող բառի հետ⁴²: Նույն ժամանակաշրջանի (մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կես) գրավոր աղբյուրները (Ալալախ, Կանեշ, Մարի, Ամառնա) խոսում են Հայկական լեռնաշխարհի հարավային մասերում և Հայկական Միջագետքում (նաև Հյուսիսային Միջագետք, Վերին Միջագետք) կազմավորված մի նոր պետության՝ Միտանիի մասին:

Մ.թ.ա. 15–14-րդ դդ. Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևելյան մասում՝ Ուրմիա (Կասրտան, Մանտինեն) լճի բլրաշատ ցածրավայրերում ապրող խուրրիական միտանի ցեղի թագավորներին հաջողվում է միավորել խուրրիական ցեղերին և ստեղծել ուժեղ ու հզոր Խուրրի-Միտանի պետությունը: Հնագույն գրավոր աղբյուրները Միտանիի համար օգտագործում են Hurri, Miittani, Majteni, Hanigalbat, Nahrin, Nhrjn⁴³ անունները⁴⁴: Այսպես. խեթական թագավոր Խաթթուսիի 1-ինի (18-րդ դարի սկիզբ) բիլինգվա (խեթերեն, արադերեն) արձանագրություններում վկայություններ կան խուրրիների և խեթերի միջև տեղի ունեցած ռազմական ընդհարումների մասին: Այդ արձանագրությունների խեթական տեքստում երկիրը կոչվում է Hurri (ավելի հաճախ Hurra), իսկ արադականում՝ Hanikalbat (նաև Haligalbat)⁴⁵:

Արձանագրություններում վկայություն կա այն մասին, որ խեթերի հարձակմանը ենթարկված Կիցվատնայի (Կիլիկիա) և Հյուսիսային Միջագետքի մի շարք քաղաքների բնակիչներ օգնության համար դիմել են իրենց հզոր հարևանին՝ «խուրրի ռազմիկների թագավորին»: Խեթական թագավոր Մուրսիլիս 1-ինը (մ.թ.ա. 16-րդ դարի սկիզբ) գրում է, որ հաղթել է «խուրրիների երկրների մարդկանց»: Ամառնայից հայտնաբերված տեքստերից մեկում գրված է «խուրրի ռազմիկների թագավորի թագավորները» և այլն: Խուրրի-Միտանիի արքա Տուշրատան (1387–1367) եգիպտական փարավոն Ամենհոտեպ 3-րդին (1414–1383) ուղղված մամակներից մեկում (խուրրերեն) իր երկիրը անվանում է Hurriohe «խուրրիական», այն է՝ Hurri, մեկ այլ դեպքում՝ Mitani: Տուշրատան օգտա-

42. Г. Джаукян, Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, Ереван, 1964, էջ 78:

43. Եգիպտացիները օգտագործում են Nhrin, արևմտյան սեմական ցեղերը՝ Nahrina անունները:

44. Աշխատության մեջ օգտագործվում է երկրի անվան Խուրրի (Հուրրի) ձևը, որն ավելի հարագատ է սկզբնաղբյուրներին (ի տարբերություն խուրի ձևի, երբ հայերենում hurri-ի երկու ր-ն կարդացվում է n):

45. Г. Гиоргизе, Хетты и хурриты по древнехеттским текстам, ВДИ, 1969, 1, с. 72–73.

գործում է նաև Խալիգալբատ անունը⁴⁶ (իր նամակի արադերեն տարբերակում): Խուրրի-Միտանիի այլ թագավորներ՝ Սաուսադատտարը (1455–1430) և Շուտառնա 1-ինը (1404–1390) իրենց անվանում են Maitani-ի թագավորներ: Սաուսադատտարի հայտնաբերված կնիքներից մեկի վրա գրված է. «Սաուսադատտար, որդի Պարսադատարի, արքա Մայտենիի»⁴⁷:

Եգիպտական 18-րդ հարստության (1660–1100) փարավոնների արձանագրություններում Խուրրի-Միտանի երկիրը (նաև Միրիա-Պաղեստինը) վկայված է H'rw ձևով, որը կարդացվում է խարրու կամ խուրրու⁴⁸ ձայնավորմամբ⁴⁹:

Եգիպտական տեքստերում և Ամառնայի գրագրություններում Միտանիի փոխարեն օգտագործվում է նաև Nhrn Նահարինի անունը⁵⁰:

46. И. Дьяконов, Аришцы на Ближнем Востоке. Конец мифа, ВДИ, 1970, 4, с. 60 (A. B. Mercer, The Tell-el-Amarnah Tablets, Toronto, 1939):

47. И. Дьяконов, Аришцы..., с. 48:

48. И. Дьяконов, 1967, с. 117, 1968, с. 14. В. Hrozni, Archiv Orientalni, vol. 2, 1929, էջ 98: Ա. Խաչատրյան, Հայաստանի սեպագրական շրջանի պատմություն, Երևան, 1933, էջ 163–164:

49. Հին Կտակարանը Մեռյալ ծովի հարավում՝ Սեիրի լեռներում ապրող ցեղերի համար օգտագործում է Horr «խորիս» (քոռեցի) անունը (Ճննդոց, ԼՁ): Խորիս անունը որոշ ուսումնասիրողներ (Հրոզնի) նույնացնում են խուրրիների հետ, կապում ասորաբարեկերեն, նաև եբրայերեն hor «այր, քարայր» իմաստով բառի հետ և խորիսներ (նաև խուրրիներ) անունը բացատրում իբրև «այրաբնակներ»: Ի. Գյակոնովը խորիսներին սեմականացած խուրրիներ է համարում (И. Дьяконов, 1967, с. 116): Սակայն Հին Կտակարանի խորիսները սեմական ցեղեր են և իրենց վարք ու բարքով, անուններով ու կենցաղով միանգամայն տարբերվում են Խուրրի-Միտանիի բնակիչներից՝ խուրրիներից: Հավանաբար սա այն դեպքերից է, երբ խուրրի անունը խորիս ձևով օգտագործվում է սեմական այն ցեղերի համար, որոնք գրավելով անասնապահությամբ ու քոչվոր կյանք վարելով հայտնվել էին Խուրրի-Միտանիում, այնուհետև՝ Մեռյալ ծովի հարավային մասերում: Այս մասին Էդ. Մեյերը գրում է. «Խորիսները իրենց տոհմանունների ցուցումներով պարզապես անապատի ցեղերի մի խումբ են, որոնք տարածվեցին մշակութային երկրի վրա» (Ed. Meyer, Geschichte des Altertums, II, B., I: Abteilung-Die Zeit der ägyptischen grossmacht, 1928, p. 88: Ա. Խաչատրյան էջ 165): Համեմատության համար նշենք արամեացի անունը, որը ժառանգել են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջերից արարական անապատներից Հյուսիսային Միջագետքում և Հյուսիսային Միրիայում հայտնված սեմական ahlame և suti ցեղերը: Սա լավագույն ապացույցն է այն իրողության, որ սեմական ցեղերից առաջ այս տարածքներում բնակվել են Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչները՝ ԱՐ Աստծո որդիները: Այս մասին տես նաև Մ. Գավորչյան, 1973, էջ 370–379:

50. И. Дьяконов, Аришцы..., с. 60, ИДМ, 1982, с. 186.

Այս պետությունն ընդունված է անվանել Միտանի, նաև Խուրրի-Միտանի (նախկինում՝ Հարրի-Միտանի): Արձանագրություններում ասորա-բաբելական հս-ս-սր սեպախումբը մի շարք ուսումնասիրողներ (Էդ. Մեյեր, Վալդներ, Ֆորեր, Վալսբախ) կարդում են *har* «խար» (նաև *har*), այլ ուսումնասիրողներ՝ (Հրոզնի, Ունգվատ) *hur* «խուր» ձևով: Ավելի ուշ ընդունվում է պետության անվան Խուրրի-Միտանի ձևը⁵¹: Երկրի անվան **Խարրի (Հարրի)** ընթերցումը կարծես լրացնում է Հայաստանի համար օգտագործվող Հարք, Հարիա (Թիզլաթպալասար 1-ինի արձանագրությունը), Հարմինույա (Գարեհ 1-ինի Բեհիսթունյան արձանագրության էլամական բնագիրը) անունների շարքը, իսկ **Խուրրի (Հուրրի)** ընթերցումը՝ Ուրարտու (Արարատ), Ուրմե (Արմե) և այլ անունների շարքը: Ինչպես տեսնում ենք, **խուրրի (հուրրի)** անունը ևս կապվում է ար (ուր) արմատի հետ (ԱՐ Աստծո պաշտամունքը) և հանդես գալիս իբրև Հայկական լեռնաշխարհի բնիկներին՝ հայերին տրվող անվանում:

Ընդունված է, որ *hurri*-ն երկրի էթնիկ բնակչության անվանումն է, ցեղի ինքնանվանումը: Արձանագրությունների տեքստերից երևում է, որ ի տարբերություն **միտանի** անվան **խուրրի** անվանումը ավելի լայն ընդգրկում ունի և հանդես է գալիս իբրև հավաքական անուն: Այսպես. Միտանիի թագավորները կոչվում են «խուրրի ռազմիկների թագավորներ», Տուշրատան իր երկիրը անվանում է *hurriose* «խուրրիական», իսկ ինքն իրեն՝ «խուրրիների թագավոր» և այլն: Նշենք նաև, որ շումերները Հյուսիսային Միջագետքի համար (ավելի ստույգ Տիգրիսի միջին ու վերին հոսանքների շրջանը, ապագա Խուրրի-Միտանիի տարածքը) օգտագործում են *Subir*, իսկ արադացիները՝ *Subari*, *Subartu* կամ *Šubartu* անունները⁵²: Այս դեպքում Սուբիր, Սուբարի, Սուբարտու կամ Շուբար-

տու և Խուրրի անունները հանդես են գալիս որպես հոմանիշներ, օգտագործվելով նույն տարածքի (երկրի) և նույն ցեղերի (հայկական) համար: **Միտանի-Մայտենի** անունը մեծ նմանություն ունի Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևելյան մասերում ապրող **մատյենի** ցեղի անվան հետ, որոնց մասին մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի կեսերից հիշատակում են հույն պատմիչներ Հերոդոտոսը, Ստրաբոնը և ուրիշներ: Հիշենք նաև Մաուսադատտար թագավորի վերոհիշյալ արձանագրությունը, որտեղ նա կոչվում է Մայտենիի (Միտանի) թագավոր: **Մայտենին** շատ նման է **մատյենի** անվանը: Ի դեպ, Ստրաբոնը Ուրմիա լիճը կոչում է Մանտիենե լիճ⁵³: Մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկզբներին Ուրմիա լճի ավազանում և նրանից արևելք կազմավորվում է Մաննա կամ Մատիանա (Աստվածաշնչի եբրայական բնագրում՝ Միննի) պետությունը: Կարելի է մտածել, որ Մանա պետության ստեղծումը միտանի ցեղի նոր հաջողությունն էր:

Մ.թ.ա. 13-րդ դարից Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված պետական կազմավորումների համար ասորեստանցիները օգտագործում են նոր անուններ. **Նաիրի**⁵⁴, **Ուրուատրի**, **Ուրատրի**, **Ուրարտու**, նաև **Ուրուու**, **Սուբարտու (Շուբարտու)**, **Շուպրիա**⁵⁵: Այսպես. Սալմանասար

53. *Սյրաբոն*, 11, (44.8):

54. Ընդունված է, որ Նաիրի նշանակում է «գետերի երկիր»: Մ. Գավուրչյանի կարծիքով, սեմական ծագում ունեցող **Նաիրին** (*nur, naira, nura*) նշանակում է հրի, կրակի (արև) երկիր (Մ. Գավուրչյան, 1973, էջ 177): Այլ տեսակետի համաձայն՝ Նաիրի նշանակում է «լեռնաշխարհ» *nau-a* «քար» և *i-ri* «բնակավայր» արմատներից, որոնք ասուրերենում շումերական փոխառություններ են (Վ. Խաչատրյան, էջ 83):

55. Մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջերի և 1-ին հազարամյակի սկզբների ասորաբաբելական գրավոր աղբյուրները շարունակում են օգտագործել շումեր-արադական աղբյուրներից հայտնի Սուբարտու կամ Շուբարտու հնագույն անունները, որպես՝ Խուրրի-Միտանի անվանը համագոր անուններ: Այսպես. Ադադնիրարի 1-ինը (մ.թ.ա. 14-րդ դար) և Թիկուրի Նինուրթան (մ.թ.ա. 13-րդ դար) իրենց արձանագրություններում Հայկական Միջագետքի (Խուրրի-Միտանի) համար օգտագործում են Սուբարտու (Շուբարտու) անունները (ԱՅԻՄ 1, 3): Սակայն Թիզլաթպալասար 1-ինի (1115–1077) և Աշուրնազիրպալ 2-րդի (884–859) ժամանակներից Շուբարտու, Շուբրիա են անվանել ոչ թե Խուրրի-Միտանիի հիմնական տարածքը, այլ Խուրրի-Միտանի պետության հյուսիսարևմտյան մասը (Աղձնիք–Սասուն), որի բնակիչներին ասորեստանցիները խուրրիներ էին համարում (ԱՅԻՄ, 2, 89, 23, 26): Այս տարածքը՝ Շուբարտու-Շուպրիան, Թիզլաթպալասար 1-ինը իր 4-րդ արշավանքի ժամանակ նաև Խանիգալրատ (Խալիգալրատ) է անվանում: Թիզլաթպալասար 1-ինը Հայկական Միջագետքի համար օգտագործում է նաև Միտանի անունը: Արձանագրություններից մեկում Թիզլաթպալասար 1-ինը գրում է. «Իմ պահապան աստծո՝ Աբնիլի հովանավորությամբ Միտան երկրի

51. Այս մասին տես Ա. Տերյան «Միտանի, Հայոց հնագույն պետություն» աշխատությունը, Երևան, 2006:

52. ԱՅԻՄ, 1, 3: Ուշադիր լինելու դեպքում նկատում ենք, որ կարելի է կապ տեսնել Սուբիր, Սուբարի, Սուբարտու անունների և ԱՐ Աստծո անվան միջև: Սուբիր, Սուբարի անունների *sub-* բաղադրիչը շումերերենում «երկրպագել, պաշտել» իմաստն ունի (Մ. Գավուրչյան, 1973, էջ 139, S. Langdon, A Sumerian crammer and crestomaty, p. 241), *Sub/Sub-* բաղադրիչը շումերերենում նաև «մաքուր, պայծառ» իմաստն ունի (Հ. Աճառյան, 1979, էջ 256): Հնդեվրոպական **սուրք** բառի վերականգնված ձևն է՝ *Kubhro*, որից ծագում են սանսկրիտ *cubhira* «փայլուն, պայծառ, մաքուր», հայերեն «սուրբ» ձևերը և այլն: *Sub-ar(u)*, *Sub-ar-tu* անվան **-ar** բաղադրիչը ԱՐ Աստծո անունն է, որը կարող է հանդես գալ նաև *-ir* ձևով (*Subir*): Անվան *-tu* մասնիկը տեղանվանակերտ է (հմմ. Սանգիրտու, Խալիտու): Հետևաբար կարելի է ասել, որ Սուբիր, Սուբարտու անունները ևս կապված են ԱՐ Աստծո անվան հետ և **ԱՐ Աստծո երկիր, արևապաշտների երկիր** իմաստն ունի:

1-ինի (1274–1245) արձանագրության մեջ, որտեղ նա պատմում է դեպի Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևելյան մասեր կատարած իր արշավանքների մասին, առաջին անգամ հանդիպում ենք Ուրուատրի անվանը. «Իմ գահակալության տարին, ուրուատրիները ըմբոստացան իմ դեմ և ես բարձրացա նրանց հզոր լեռները»⁵⁶: Սալամանասար 1-ինի որդու՝ Թիկուլթի-Նինուրթայի (1243–1221) արձանագրության մեջ օգտագործվում է **Նաիրի**⁵⁷ անունը (Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան ընդարձակ տարածքները, ներառյալ Վանա լիճը (Նաիրիի ծով)): Թիգլաթպալասար 1-ինի (1115–1077) արձանագրության մեջ ևս հանդիպում ենք Նաիրի անվանը. «Ընդարձակ Նաիրիի երկրին իր ողջ սահմանով ես տիրեցի»: Նրա մեկ այլ արձանագրության մեջ կարդում ենք. «Ընդամենը Նաիրի երկրի 23 թագավորներ իրենց երկրներում իրենց մարտակառքերն ու իրենց զորքերը միավորեցին, կռիվ ու ճակատամարտ տալ ցանկացան...»⁵⁸:

Ադադնիրարի 2-րդի (911–890) և Աշուրնասիրպալ 2-րդի (883–859) արձանագրություններում **Ուրարտու** և **Նաիրի** անունները օգտագործվում են որպես համագործ անուններ, որն ավելի ուշ ժամանակաշրջանի արձանագրություններում դառնում է սովորական:

Մ.թ.ա. 8-րդ դարի վերջերին Ուրարտուն արդեն կազմավորված, ուժեղ պետություն էր, սակայն ասորեստանցիները շարունակում են օգտագործել և՛ Նաիրի, և՛ Ուրարտու անունները: Սարգոն 2-րդը (721–705) իր արձանագրություններում շարունակում է երկիրը կոչել Նաիրի, Ուրարտու, իսկ Վանա լիճը՝ Նաիրի երկրի ծով⁵⁹: Սարգոն 2-րդի արձանագրություններից հայտնի է դառնում նաև, որ նա իր արշավանքներից մեկի ժամանակ հասել է մինչև Արմարիլի (նաև Արմա-

անապատում... չորս կատաղի ցուլի կյանքին վերջ տվի» (Ա. Խաչատրյան, էջ 50): Սա այն ժամանակն էր, երբ Սիտանին պարտվել էր: Ասորեստանցիների դեմ պայքարի ծանրությունը տեղափոխվել էր Հայկական լեռնաշխարհի այլ մասեր՝ Շուպրիա, Նաիրի, Ուրումու, Ուրուատրի: Իսկ պարտված ու արդեն սեմականացող Սիտանին այլևս վտանգավոր չէր Ասորեստանի համար: Ասորեստանի թագավորների դեպի Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան մասեր կազմակերպվող արշավանքները պատճառ են դառնում բնակիչների միավորմանը: Կազմավորվում է Արմե-Շուպրիա պետական կազմավորումը:

56. АВИИУ, 2.

57. АВИИУ, 3, 5, 6, 8, 9.

58. АВИИУ, 10, (4, 40).

59. АВИИУ, 46, 47, 49, 51.

րիալի, տեղադրվում է Վանա և Ուրմիա լճերի միջև) և Այադու (Հայադու, հավանական տեղադրումը Վանա լճի հյուսիսային մասերում) երկրները⁶⁰:

Ուրարտուի առաջին թագավորները իրենք իրենց կոչել են **Նաիրի** երկրի թագավորներ: Սարգուրի 1-ին թագավորը (840–825) իր արձանագրության մեջ (ասուրերեն) գրում է. «Սարգուրիի արձանագրությունը, որդու Լուրիպրի, մեծ արքայի, տիեզերքի արքայի, Նաիրիի արքայի, որի հավասարը չկա...»⁶¹: Անկասկած, Ասորեստանի թագավորների մասն Ուրարտուի թագավորները ևս տարբերություն չեն դրել **Նաիրի** և **Ուրարտու** անունների միջև, որովհետև և՛ Նաիրին, և՛ Ուրարտուն բնակեցված էին նույն ցեղի մարդկանցով՝ հայերով: Չգացվում է, որ Սարգուրին և ուրարտական մյուս թագավորները հպարտությամբ են իրենք իրենց կոչում Նաիրի երկրի թագավորներ:

Գիտական աշխարհում մեծ է այն ուսումնասիրողների թիվը (Ա. Գյոտցե, Ջ. Գարսբենգ, Գ.ր. Ղափանցյան, Բ. Պիտրովսկի), որոնց կարծիքով «ասորեստանցիները Խուրրի երկիրը կոչում էին Նաիրի, իսկ Ուրարտու պետության կազմավորմամբ տեսնում են խուրրիական քաղաքական ավանդույթները»⁶²: Ա. Գյոտցեն համոզված էր, որ խուրրիները, միտանիները և ուրարտացիները մեկ ժողովուրդ են, պարզապես նրանք ներկայացնում են տարբեր պետական կազմավորումներ: Նա գրում է նաև, որ «Նաիրի երկրների խուրրիները մ.թ.ա. 9-րդ դարում միավորվեցին և Լուրիպրի որդի Սարգուրի գլխավորությամբ ստեղծեցին Ուրարտու պետությունը»⁶³:

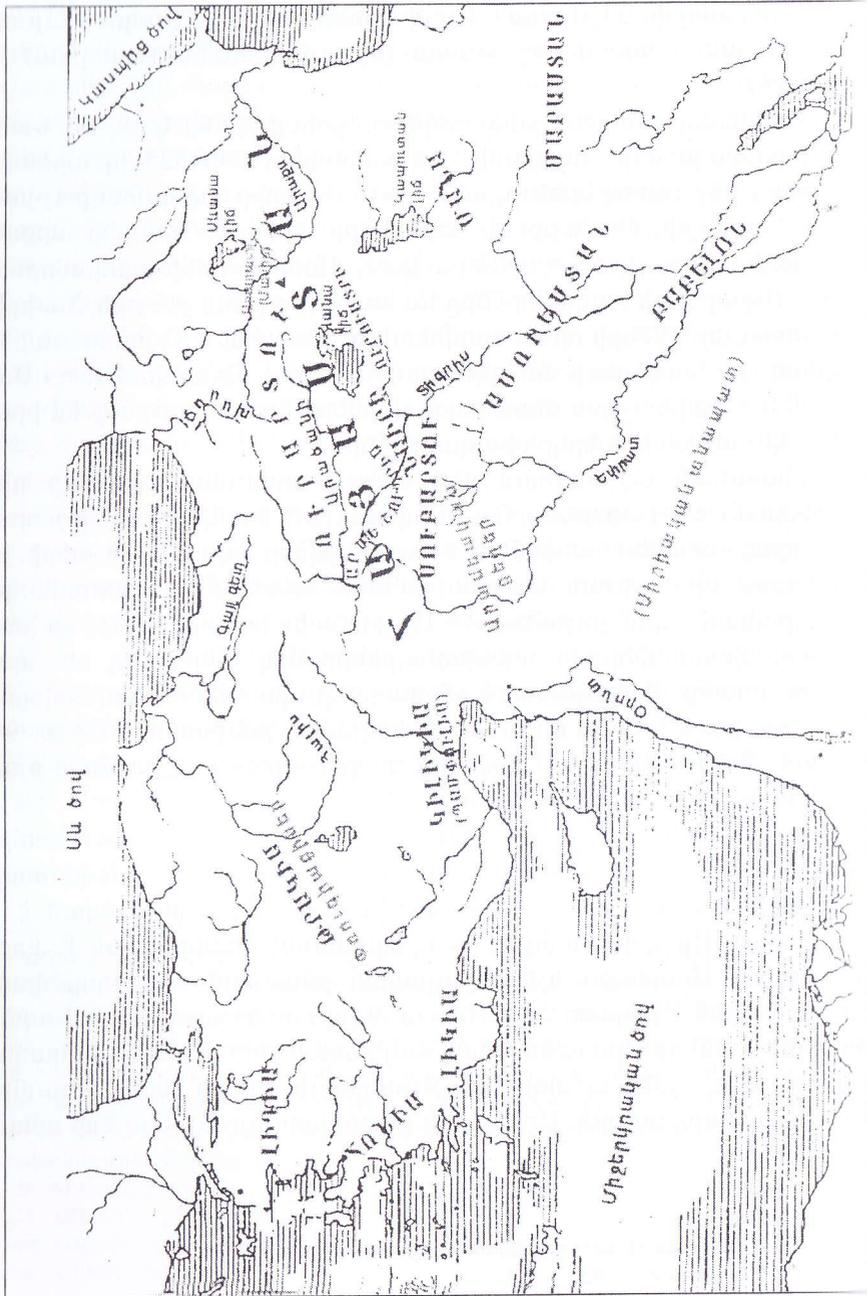
Ինչպես տեսնում ենք, մ.թ.ա. 13-րդ դարից սկսած ասորական գրավոր աղբյուրները **Նաիրի** անվան հետ օգտագործել են **Ուրուատրի**, **Ուրատրի** և **Ուրարտու** անունները (վաղուց արդեն ընդունված է, որ **Ուրարտուն Արարատ** անվան ասորեստանյան տարբերակն է, նորից հիշենք, որ Աստվածաշնչի եբրայական բնագրում օգտագործվում է երկրի անվան **Արարատ** ձևը): Մ.թ.ա. 9-րդ դարից ասորական արձանագրությունները սկսում են խոսել Հայկական լեռնաշխարհում կազմավորված նոր, ուժեղ պետության՝ **Ուրարտուի** մասին (նաև՝ Բիայնիլի, Վանի թագավորություն, Արարատի թագավորություն): Այս նոր պետու-

60. УКН, 62.

61. УКН, 1.

62. Б. Пиотровский, Ванское царство (Урарту), М.-Л., 1959, с. 49.

63. Б. Пиотровский, 1959, с. 50.

րյան երևան գալը Խուրրի-Միտանիից հետո անապատելի չէր: Դեպի Հայկական լեռնաշխարհի Ասորեստանի թագավորների հաճախակի կազմակերպվող արշավանքները դարձյալ ստիպում են միավորվել հայկական ցեղերին և ստեղծել մեկ այլ ուժեղ, կենտրոնացված պետություն: Այս խնդիրը հաջողությամբ են իրագործում Ուրարտուի թագավորներ Իշպուհինին (825–810), Մենուան (810–786), Արգիշտի 1-ինը (786–764), Սարգուրի 2-րդը (764–735) և ուրիշներ: Նրանց հաջողվում է միավորել Հայկական լեռնաշխարհի բոլոր մեծ ու փոքր պետական կազմավորումներին, ցեղերին ու դառնալ ժամանակի հզոր պետություններից մեկը Արարատ (Ուրարտու) անունով:

Ուրարտական թագավորները իրենց արձանագրություններում երկիրն անվանում են **Քիայնիլի Biainili**, որն առանց -իլի տեղանվանակերտ մասնիկի (Արգիշտիխինիլի, Մենուախինիլի) կարդացվում է Բիայն, Biayn⁶⁴, Վանի բարբառում՝ Վիան, Վան: Մա այն դեպքերից է, երբ կազմավորվող պետությունը կոչվել է մայրաքաղաքի անունով՝ Վանի թագավորություն:

Ուշադրություն դարձնենք նաև ուրարտական արքայացանկի անուններին: Այն սկսվում է **Արամե (Արամ)** և ավարտվում **Էրիմենա (Արմենակ)** անուններով: Հայկական՝ հնդեվրոպական հենք ունեն նաև Սարգուրի (Ս-արդուրի), Մենուա (man, men), Արգիշտի (Ար-Արա), Ռուսա (Ուրսա)⁶⁵ և այլ անուններ, որոնք վկայում են նաև այդ արքայատոհմի հայկական լինելը: Էրիմենայից (մոտ. 625–617) հետո (հիշատակվում են նաև Ռուսա 3-րդ և Ռուսա 4-րդ թագավորները, որոնց մասին քիչ են տեղեկությունները) Ուրարտու–Հայաստանում հավանաբար տեղի է ունեցել արքայատոհմի փոփոխություն և իշխանությունը մ.թ.ա. 6-րդ դարի սկզբից անցել է Երվանդունիներին (Երվանդ 1-ինը իշխել է 580–560 թթ.):

Առաջավոր Ասիայի շատ ժողովուրդների, այդ թվում հայերի վաղ շրջանի պատմության ուսումնասիրման համար կարևոր գրավոր աղբյուր է Աստվածաշունչը (մ.թ.ա. 13-րդ – մ.թ. 2-րդ դդ.): Աստվածաշունչում Հայաստանի մասին առաջին հիշատակությունը այսպիսին է. Ասորես-

64. Bia-ն, կարծիքներից մեկի համաձայն, Հայկական լեռնաշխարհի ցեղերից մեկի անվանումն է (Գ. Ղափանցյան, Ուրարտուի պատմություն, Երևան, 1940, էջ 132):

65. Կարմիր բլուրից հայտնաբերված արձանագրություններից մեկում ընթերցվում է Ռրմա (Արմա) անունը: Ենթադրվում է, որ Ռրմա–Արման Թեյշեբախի քաղաքի կառավարիչն է եղել Ռուսա 2-րդի ժամանակ: YKH, 462, ՀԺՊԲ, էջ 92:

տանի Սենեքերիմ թագավորի (705–681) որդիները՝ Ադրամելեքը և Սարասարը սպանում են իրենց հորը և փախչում Արարատի երկիր⁶⁶: Այնուհետև՝ «Գրոշակ բարձրացրեք երկրի մեջ, փող հնչեցուցեք ազգերի մեջ, նրա դեմ պատրաստեցեք ազգերին, հրավիրեցեք նրա դեմ Արարատի, Միննիի ու Աքանազի թագավորությունները»⁶⁷: Աստվածաշնչի այս հատվածը թվագրվում է մ.թ.ա. 594–592 թթ.-ով: Ի տարբերություն Երեմիայի մարգարեության եբրայական բնագրի, ասորական տարբերակում Արարատ ու Միննի անունները փոխարինվել են Հարմինի-Արմինի անունով⁶⁸: Անկասկած է, որ երկու դեպքում էլ նկատի ունի Արարատի թագավորությունը՝ Ուրարտուն, որն այդ ժամանակներում դեռ պահպանում էր ուժեղ երկիր լինելու իր համբավը և ինչպես տեսնում ենք, Երեմիան օգնության է կանչում նրան Բաբելոնը կործանելու համար: Նշենք, որ Եսայիի մարգարեության Կուժրանյան ձեռագրերում Արարատը հիշատակվում է *hwrt* Ուրարատ ձևով: Աստվածաշունչը Հայաստանի համար օգտագործում է նաև «տուն Թորգոմայ» անունը⁶⁹:

Հունական գրավոր աղբյուրներում հայերի մասին հնագույն հիշատակությանը հանդիպում ենք Հոմերոսի մոտ՝ **արիս** ձևով (մոտ. մ.թ.ա. 12-րդ դար)⁷⁰: Ըստ Հոմերոսի «Իլիականի», արիմները ապրել են Արգոնու լեռան և Մաժակ (Կեսարիա) քաղաքի շրջակայքում: Մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի կեսերից հույն պատմիչները (Հերոդոտ, Քսենոփոն,

66. Թագավորաց, 4-րդ գիրք: Այս դեպքերի մասին գրում են նաև Մ. Խորենացին և Թ. Արծրունին: Այն արտացոլվել է նաև հայոց «Մասնա ծոեր» դյուցազնավեպում (Մանասար-Բաղդասար ճյուղը): Նշենք, որ ասորական Պեշիտո կոչվող թարգմանության մեջ Արարատ անունը փոխարինվել է Կարդու անունով (Հ. Մելքոնյան, Ադիաբենի պետությունը և Հայաստանը, Երևան, 1980, էջ 78), որը հավանաբար Կորդոք անվան տարբերակ է: Իսկ Մ. Գավուրյանը հետևյալ բացատրությունն է տալիս Կարդու անվանը՝ *Kardu-ի k-ը* նախածանցը գալիս է շումերերեն *ki* «վայր, երկիր» նախդիր որոշիչ ձևից: Հետևաբար Արարատ անվան այս ձևը՝ *k-ar-du/di* նշանակում է ԱՐ Աստծո երկիր (Մ. Գավուրյան, 1973, էջ 183):

67. Երեմիա, ԾԱ, 27:

68. Բագմավեպ, 1899, 12, էջ 63, 576:

69. Եզեկիել, ԻԷ, 14:

70. Ի տարբերություն հայ և օտար մի շարք ուսումնասիրողների (Յ. Մարկվարտ, Հ. Մանանդյան, Ս. Երեմյան), որոնք «Իլիականում» հիշատակված արիմներին (անկախ նրանից Արիմը բնակավայր է, թե ցեղի անուն) կապում են հայ-արմենների հետ, այլ ուսումնասիրողներ (Բ. Դյակոնով) մերժում են այդ կապը՝ ելնելով այն հանգամանքից, որ այս ժամանակ բացառվում է հնդեվրոպական ցեղերի, առավել ևս հայ-արմենների գոյությունը Փոքր Ասիայի այդ մասերում (И. Дьяконов, 1968, с. 226):

Գ. Միկիլիացի, Պոլիբիոս, Ստրաբոն) Հայաստանի համար օգտագործում են **Արմենիա** անունը:

Հայաստանի պատմության հնագույն շրջանի, ինչպես նաև **հայ** և **արմեն** անունների ծագման հարցերի ուսումնասիրության համար շատ կարևոր է պարսից Դարեհ 1-ին արքայի Բեհիսթունյան եռալեզու (տրիլինգվա) արձանագրությունը, որտեղ Հայաստանի համար օգտագործվել են **Armīna** (հին պարսկերեն), **Urastu** (բաբելերեն) և **Harminuya** (ելամերեն) անունները⁷¹:

Մեզ հայտնի հնագույն գրավոր աղբյուրները վկայում են, որ հայոց պատմությունն ընդգրկում է ավելի քան 6–7 հազար տարվա պատմություն. շումերների կողմից վկայված Արատտա երկրից մինչև մեր օրերի Արմենիա–Հայաստանը: Այդ հազարամյակների ընթացքում մենք հայտնի ու անհայտ, հեռու և մոտ շատ հարևաններ, բարեկամներ ու թշնամիներ ենք ունեցել: Նրանք մեզ կոչել են՝ **արմեն, արման, հար, հայ, խուրրի, միտանցի, ուրարտացի, նաիրցի...**, իսկ մեր երկիրը՝ **Արատտա, Արմանի, Խուրրի, Միտանի, Հայասա, Նաիրի, Ուրարտու, Արմենիա...**: Օտարները մեր անունը հարմարեցրել են իրենց լեզվին, հաճախ նաև խեղաթյուրել ու աղավաղել այն⁷²: Այդ պատճառով մասնագետներից մեծ ջանքեր են պահանջվում այդ անունների մեջ ճանաչելու հայերին ու հայոց երկիրը: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ վերոհիշյալ բոլոր անունները մեր ցեղի ու մեր երկրի տարբեր անուններն են: Նրանք ունեն նույն իմաստը, քանի որ վերաբերում են նույն ցեղին՝ հայերին ու նույն երկրին՝ Հայաստանին: Անունների այս բազմազանությունը միանգամայն բնական է մեր անցած երկարատև պատմության ճանապարհին: Հիշենք, որ Հայաստանը ընդարձակ երկիր էր, ուներ բնակչիմայական բազմազան պայմաններ և այստեղ ապրող մեր նախ-

71. Կ. Բասմաջյան, Բանասեր, Ա, 1899, էջ 6-45, ՀԺՊՔ, էջ 154–156:

72. Հաճախ քյուրիմացությունների տեղիք են տալիս հույն հեղինակների (Հերոդոտոս, Քսենոփոն, Ստրաբոն) կողմից հիշատակված հայոց ցեղանունները: Այսպես. նրանք հիշատակում են կարդուխներ (**Կորդուք**), ալարոդներ (**Արարատ**), փասյաններ (**Քասեն**), սալսպերներ (**Սպեր**), տադխներ (**Տայք**) և այլ անուններ, որոնք բնականաբար չեղտում են բնակավայրը (գավառ, նահանգ) և ոչ ազգությունը (էթնոպատկանվորություն): Այսօր էլ օգտագործվում են լոռեցի, արցախցի, գանգեզուրցի և այլ անուններ, որով նկատի չի առնվում առանձին ցեղ կամ ազգություն, այլ հասկացվում է լոռեցի հայ, արցախցի հայ, գանգեզուրցի հայ, որոնք ունեն ընդհանուր մի անուն՝ **հայ**: Համեմատության համար հիշենք, որ հույները հնում կոչվել են նաև աքայացիներ, սպարտացիներ, փորիացիներ, մակեդոնացիներ և այլն:

նիները միմյանցից բաժանված են եղել բարձր լեռներով, անդնդախոր ձորերով, կիրճերով, արագահոս գետերով ու անտառներով, որը բնականաբար դժվարացրել է միմյանց հետ հաղորդակցվելը: Այս պայմաններում Հայկական լեռնաշխարհի այս կամ այն հատվածում կարող էին առաջանալ միմյանցից անջատ, տարբեր պետական կազմավորումներ: Այսպես, նույն ժամանակահատվածում են առաջացել (մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կես) Խուրրի-Միտանի (հարավ-արևմուտք) և Հայասա-Ազգի (հյուսիս-արևմուտք) պետությունները: Ստեղծված պետությունը բնականաբար ցանկացել է իր գերիշխանությունը տարածել ողջ ցեղի վրա, միավորելով նրանց ու երկիրը: Այսպես է եղել Ուրարտուի՝ Վանի թագավորության ժամանակ, երբ Վանի արքաներին հաջողվել է միավորել Հայկական լեռնաշխարհի բոլոր ցեղերին ու ցեղային միավորումներին: Այդպես է եղել նաև մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի վերջերին, երբ նոր մեծ հաջողության է հասել հայոց Տիգրան II Մեծ արքան (95–55), որին նույնպես հաջողվել է միավորել հայոց բոլոր մեծ ու փոքր պետական կազմավորումները, ցեղերին և ստեղծել հզոր պետություն: Եղել են նաև կամավոր միավորման դեպքեր: Այդպես է եղել, երբ հայոց աշխարհին սպառնացել է թշնամին:

Մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի առաջին կեսի խեթական գրավոր աղբյուրները հայտնում են, որ իրենց դեմ կռվում են «խուրրի ռազմիկների թագավորները», Ամառնայից հայտնաբերված արձանագրությունների մեջ վկայություն կա «Խուրրի ռազմիկների թագավորի թագավորների» մասին և այլն: Սա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ դեռ չէր կազմավորվել խուրրիների ուժեղ պետությունը՝ Միտանին: Իսկ ասորեստանյան աղբյուրները հայտնում են, որ իրենց արշավանքի ժամանակ միավորվել ու ռազմական դաշինքի մեջ են մտել Նաիրյան 23, ապա 43 ու 60 ցեղային միություններ⁷³: Հիշենք, որ ունեցել ենք Սյունիքի, Լոռու, Կարսի, Աղվանքի թագավորություններ, ինչպես նաև՝ Վարաբաղի մելիքություն: Տարբերությունն այն է, որ Վանի թագավորները և Տիգրան Մեծը կարողացել են միավորել ամբողջ Հայաստանը և ստեղծել ուժեղ պետություն⁷⁴:

73. АВИИУ, 3, 5, 6, 8, 9, 10 (IV, 40).

74. Հետաքրքիր է նաև հետևյալ փաստը: Հնագույն արձանագրությունները վկայում են, որ Հայկական լեռնաշխարհում կազմավորված ոչ մի պետության մեջ թագավորը երբեք միանձնյա տիրակալ, առավել ևս բռնակալ չի եղել: Թագավորը հավասարների մեջ (ավագանի) առաջինն է եղել: Խեթական արձանագրություններից հայտնի

Ամփոփենք: Հնագույն գրավոր աղբյուրները Հայաստանի համար օգտագործում են ԱՐԱՏՏԱ (մ.թ.ա. 4–3-րդ հազարամյակներ, շումերական դյուցազնավեպ) ԱՐԱՐԱԴ/ԱՐԱՐԱՏ, ՀԱՐՔ, ՀԱՅՔ, ԱՐՄԵՆԻԱ (մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի կես, Մ. Խորենացի), ԱՐՄԵ(ն), ՀԱՅ ԻԱ-Ա, (մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի կես, Էբլայից հայտնաբերված գրավոր աղբյուրներ), ԱՐՄԱՆԻ (մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջ, արադական գրավոր աղբյուրներ), ՀԱՅԱՍԱ, ԱԶԶԻ, ԽՈՒՐՐԻ, ՄԻՏԱՆԻ, ՆԱՀԱՐԱԻՆԻ (մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կես, խեթական, եգիպտական, խուրրիական գրավոր աղբյուրներ), ՆԱԻՐԻ, ՈՒՐԱՐՏՈՒ, ՍՈՒՐԱՐՏՈՒ (մ.թ.ա. 2-րդ – 1-ին հազարամյակի սկիզբ, ասորական գրավոր աղբյուրներ), ԲԻԱՅՆԻԼԻ (մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկիզբ, ուրարտական գրավոր աղբյուրներ), ԱՐԻՄ (մ.թ.ա. 12-րդ դար, «Իլիական»), այնուհետև՝ ԱՐՄԵՆԻԱ (մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի կես, հունական գրավոր աղբյուրներ), ԱՐՄԻՆԱ (հին պարսկերեն), ՈՒՐԱՇՏՈՒ (բաբելոնյան), ՀԱՐՄԻՆՈՒՅԱ (ելամերեն) (մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի կես, Գարեհ 1-ինի Բեհիսթունյան եռալեզու արձանագրություն), ԱՐԱՐԱՏ (մ.թ.ա. 7–6-րդ դդ., Աստվածաշունչ) և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, մեր երկրի հնագույն անունների մեջ մեծ թիվ են կազմում **Ար**-ով սկսվող անունները. Արատտա, Արարատ, Արմանի, Ուրարտու (Արարատ), Արմինա, Արմենիա և այլն: Հնագույն այս անունները կապված են **ԱՐ Աստծո անվան հետ**, նորից փաստելով այն իրողությունը, որ **Հայկական լեռնաշխարհը Արարիչ ԱՐ Աստծո պաշտամունքի հնագույն երկիրն է**:

Է, որ Խուրրի-Միտանի պետության գլուխ կանգնած էր հզոր, մեծ թագավորը, որը երկիրը ղեկավարում էր «խուրրի մարդկանց» կամ «խուրրի որդիների» (ավագանի) հետ: Հետևենք Խուրրի-Միտանի արքաների արձանագրությունների տեքստերին. «Ես Շատտիվազա ու մենք՝ Խուրրի մարդիկ» կամ «Եթե ես՝ Շատտիվազա ու մենք՝ Խուրրի մարդիկ այս դաշնագրի ու երդումի խոսքերը չպահենք, այդ ժամանակ թող ես ու Խուրրի մարդիկ ոչ մի սերունդ չունենանք» կամ «Այսպես ասում է Շատտիվազա արքայորդին, այսպես ասում են և Խուրրի մարդիկ» (Ա. Խաչատրյան, էջ 173, մախիկնում անունը կարդացվել է Մատիուազա, Կուրտիվազա): Խեթական թագավոր Սուպիլուլիումա 1-ինի (1380–1340) և Հայասայի թագավոր Հուկաննայի միջև կնքված պայմանագրի տեքստում Սուպիլուլիումասը դիմում է ոչ միայն Հուկաննային, այլև «Հայասայի մարդկանց» (ՀԺՊ, 1971, էջ 198): Անկասկած է, որ և՛ «Խուրրի մարդիկ», և՛ «Հայասայի մարդիկ» արտահայտությունները նշանակում էին ավագանի, ավագների խորհուրդ: Եվ Խուրրի-Միտանիում, և՛ Հայասայում կար թագավոր և ավագանի՝ ավագների խորհուրդ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ.

ԱՐԱՐԻՉ ԱՐ ԱՍԾՈՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ ԵՐԿԻՐ

ԱՐ ԱՐԵՎ-ԱՍԾՈՆ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ
ԾԱԳՈՒՄԸ ԵՎ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ

Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչների՝ հայ-արմենների հնագույն գլխավոր աստվածը Արարիչ Ար Աստվածն էր, որի խորհրդանիշը նույնպես արարչական գործոթյամբ օժտված արևի ԱՐ Աստվածն էր¹ Արև-Աստվածը: Երկնային լուսատուներից ամենալուսավորն ու ամենապայծառը արեգակն է, որը լույս, ջերմություն, կյանք է տալիս մարդուն, ապահովում բերք ու բարիքով: Արևը Մայր Երկրի վրա ամենայն բարիքներ ստեղծող գերբնական մի ուժ է, կյանքի նախապայման ու սկիզբ:

Մեր նախնիները հետևելով արեգակի ընթացքին տեսնում էին, որ նա ամեն օր ծնվում է, լույս, ջերմություն, բերք, բարիք, ուրախություն պարգևում մարդկանց ու աշխարհին, իսկ երեկոյան հեռանում, մահանում է: Արևի հեռանալը, որին հաջորդում էին գիշերվա մութն ու խավարը, վախ ու տխրություն էր պատճառում մարդկանց, և նրանք անհամբերությամբ սպասում էին նոր օրվան և արեգակի նոր ծննդին: Մարդիկ հավատում էին, որ գիշերվա խավարում գործում են նոր ուժ ստացած չար ոգիներ, որոնց չպետք է բարկացնել (գիշերը գետնին փայտով չեն խփել, ջուր չեն թափել դրսում, որպեսզի չհանդիպեն զբոսնող չար ոգիներին)²: Մարդիկ հավատում էին նաև, որ այդ ժամանակ հոգնած արեգակը հանգստանում էր ծովի հատակում կամ լեռներում գտնվող իր պալատում, մոր մոտ (մայր է մտնում), որը կերակրում էր նրան կենսատու, երիտասարդացնող կաթով: Բացվում էր նոր օրը, առավոտյան էլ ավելի գեղեցիկ ու փայլուն նորից ծնվում էր արեգակը, և մարդիկ մեծ ուրախությամբ ողջունում էին նրա ծնունդը:

Այս առումով հետաքրքիր է Վանից հայտնաբերված մի կնիքադրոշ, որի վրա պատկերված է արևածագի սրբազան պահը: Պատկերի կենտրոնում սրբազան քառանիվ ծածկասայլ է, ձախից ծագող արևին ուղեկցում է թևավոր հրեշանման արարած, որը կապված է ստորերկրյա

Նկ. 7. Կնիքադրոշմ, Վան, մ.թ.ա. 9-8-րդ դարեր

աշխարհի հետ: Կենտրոնում պատկերված է աստվածություն, որը կարծես իր աղոթող ձեռքերով ողջունում է արևելքից բարձրացող (ծագող) ամենագոր արևին (նկ. 7):

Արևն ու մյուս լուսատուները մարդու կողմից սկսում են ընկալվել որպես գերբնական ուժեր, էակներ, որոնք ապրում են ներդաշնակ կյանքով, ունենալով իրենց ոիթմը, կարգն ու կանոնը: Եվ **մարդն արևն աստված համարեց, ընկալեց իբրև Արարչի խորհրդանիշ ու պաշտեց այն որպես Արև-Աստված**: Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչները՝ հայ-արմենը Տիեզերական Արարչի խորհրդանիշ, աչքով տեսանելի տիեզերական ամենամեծ ու ամենապայծառ լուսատուին՝ լույս, ջերմություն, կյանք պարգևող Արև-Աստծուն ևս օժտել է արարչական գործոթյամբ ու Արարիչ Ար Աստծո նմանությամբ պաշտել իբրև հզոր Արև-Աստված՝ Ար Աստված:

Շատ խոր հնության պատճառով դժվար է ճշտորեն որոշել ինչպես Արև-Աստծո, այնպես էլ ԱՐ Աստծո պաշտամունքի ծագման ժամանակը: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ արևի պաշտամունքի հետքերը Հայկական լեռնաշխարհում հասնում են հնագույն քաղաքակրթության վաղ ժամանակները: Արևապաշտությունը խորհրդանշող բազմաթիվ պատկերներ կան հնագիտական իրերի վաղագույն մուշների, ժայռապատկերների վրա: Իսկ արևի պաշտամունքի մասին հնագույն գրավոր հիշատակությանը հանդիպում ենք շումերական դյուցազնավեպում: Դյուցազնավեպի «Էնմերբարը և Արատտայի գլխավոր քուրմը» վիպերգից (մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի սկիզբ) հայտնի է դառնում, որ Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն պետություն

1. Օգտագործվում են աստծո անվան և՛ ԱՐ, և՛ ԱՐԱ ձևերը:

2. Ազգագրական հանդես, Ա, էջ 242, 327:

Արատտայում եղել են արևին նվիրված տաճարներ՝ գանուններ³, ուր երեկոյան հանգստացել է արեգակը:

Վիպերգը պատմում է, որ Շումերի Ուրուկ (Հին Կտակարանում՝ Արեգ) քաղաքի տիրակալ Էնմերքարը ցանկացել է, որ Էնլիլի համար տաճար կառուցեն «սուրբ ծեսերի երկիր» Արատտայի մարդիկ, և որ այն նման լինի Արատտայի տաճարներին՝ գանուններին.

– Թող կառուցեն նրան (տաճարը) փայլուն,
«գանունից» դուրս եկող շողշողուն արևի նման,
Նրա բոլոր սեւերը թող լուսավոր լինեն
Նրա (Արատտայի) բոլոր գանուններում, որպես երգում են
Սրբազան ու դյուբիչ երգեր,
Նուդիմնուդիի (Էնլիլ) քախսանշանքը նրան ասա՛՛:

Հավանաբար Արատտայի տաճարներում կատարվող «սրբազան ու դյուբիչ» երգերը եղել են Արևագալի երգեր⁵ նվիրված արևին ու արևածագին:

Արևը ոչ միայն լույս ու ջերմություն էր տալիս մարդկանց, այլև ապահովում էր կյանքի, ապրելու համար անհրաժեշտ բերք ու բարիքով: Գարունը և տաք արևը, որ փոխարինել են Հայկական լեռնաշխարհի հաճախ շատ ցուրտ ու երկարատև ձմռանը, մեծ ուրախություն են պատճառել մարդկանց: Նրանք մեծ անհամբերությամբ են սպասել արևին, զարնանն ու բնության զարթոնքին և զարնան գալուստը նշել են մեծ տոնախմբություններով (քարեկենդան, տրնդեգ, համբարձման տոն): Հավանաբար այս տոները Արև-Աստծուն ու ԱՐ Աստծուն նվիրված հնագույն տոնակատարությունների արձագանքներն են, որ հասել են մինչև մեր օրերը՝ ընդունվելով նաև քրիստոնեական եկեղեցու կողմից (որոշ փոփոխություններով ու այլ իմաստ հաղորդվելով): Արևը մարդուն հետաքրքրել է նաև նրանով, որ ամեն օր մեռնում ու հարություն է առնում: Արևի մեռնելը, անհետանալը անվանվել է մայրամուտ, իսկ նորից ծագելը, հարություն առնելը՝ արևածագ: Մարդը նկատում էր, որ ինչպես արևն է մեռնում (արևամուտ) ու հարություն առնում (արևածագ), այն-

3. Է. Դանիելյանը հնարավոր է համարում, որ **գան** արմատը պահպանվել է պագանել բառում և «երկրպագել» իմաստն ունի (Է. Դանիելյան, 1997, էջ 19):

4. *И. Канева*, ВДИ, 1964, 4, с. 208.

5. Արևագալի երգերը կատարվում էին ոչ միայն տաճարներում քրմերի, այլև գուսանների (Գողթն գավառ), շինականների ու այլոց կողմից: Պաշտամունքային նշանակությամբ արևագալի երգերը չեն մոռացվել անգամ քրիստոնեության ժամանակ: Դրանք մուսր են գործել եկեղեցական ժամերգություն և այսօր էլ կատարվում են արարողությունների ժամանակ:

պես էլ տարին է մահանում (ձմեռ) ու մահից հետո հարություն առնում (զարուն): Մահվան ու հարության այս գաղափարը չէր կարող անտարբեր թողնել հայ մարդուն, և նա իր գլխավոր աստծուն՝ ԱՐ-Արային, բնության նման օժտել է նաև մեռնող-հառնող հատկությամբ: Եվ **արևի ԱՐ Աստվածը ձեռք է բերել նաև զարնան, բնության ու զարթոնքի աստվածության հատկանիշներ**⁶: Այս իմաստով պատահական չէ, որ հայոց լեզվում **ար-**ով սկսվող բազմաթիվ բառեր կան, որ **կյանք, զարուն, զարթոնք, ծառ, վար** ու **ցանք** իմաստն ունեն: Այդպիսի բառեր են՝ **արյուն, արտ, արոր, արոտ, արթ-որթ, արոս, արխ-առու, արգավանդ, արահետ, արագիլ**, նաև **հառնել, զարթնել, արթնանալ** և այլն: Համեմատության համար նշենք նաև հունարեն *ar-o* «վարում եմ», «ցանում եմ», լատիներեն *ar-o* «վարում եմ», ռուսերեն *арак*, «վարում եմ» բառերը⁷ և այլն:

Մահվան ու հարության գաղափարին հանդիպում ենք նաև Արա Գեղեցիկի ու Պլատոնի հերոսներից մեկի՝ Էր Արմենիոսի կերպարներում, որն անշուշտ ԱՐ Աստծո պաշտամունքի ու շրջանի արձագանք էր (մ.թ.ա. I-ին հազարամյակի սկիզբ):

Որպես գերբնական ուժ, ամենագոր էակ Արև-Աստվածը շարունակում էր զարնացնել մարդուն: Մարդը հաճախ ականատես էր լինում երկնքում կատարվող այլ հետաքրքիր տեսարանների. ամեն ինչ խաղաղ է, երկինքը ջինջ ու պայծառ է, արևը լույս ու ջերմություն է հաղորդում երկրին ու մարդկանց: Հանկարծ երկինքը մթնում է, հայտնվում են ամպ-վիշապներ, որոնք կուտակվելով հարձակվում են արևի վրա, ծածկում նրան և փորձում կոչ տալ: Լսվում է սրի նման փայլատակող որոտի ձայնը, փայլում են հրեղեն նետ-կայծակները, և խաղաղ երկնքում սկսվում է մարտը արևի ու ամպ-վիշապների միջև: Քիչ հետո ավարտվում է այն, լռում են ձայները, ամպերը ցրվում են, և աշխարհին ու մարդկանց նորից ծպտում է հաղթող Արև-Աստվածը: Մեր նախնիները չէին կարող անտարբեր լինել երկնքում կատարվող այս տեսարանի հանդեպ և պատկերում են դրանք ժայռերի (ժայռապատկերներ), խեցեղենի ու զարդերի վրա: Այս տեսարանն է հիմք հանդիսացել նաև Վահագն Վիշապաբառի կերպարը ստեղծելու համար, երբ ավելի ուշ ԱՐ Աստծուն

6. Այս հարցերի մասին խոսում է Գ. Ղափանցյանը «Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը» աշխատության մեջ: Նա մեծ ուշադրություն է դարձնում ԱՐ Աստծո բուսական-զարնանային բնույթին, շեշտելով հատկապես նրա մեռնող-հառնող բնույթը: Ղափանցյանը միաժամանակ անտեսում է ԱՐ Աստծո արևի աստված լինելու հանգամանքը:

7. Գ. Ղափանցյան, 1945, էջ 94:

փոխարինած արևի աստված Վահագնը մենամարտում հաղթում է վիշապներին և ձեռք բերում Վահագն Վիշապաքաղ մականունը:

Արևի ԱՐ Աստվածը որպես գարնան, բնության ու զարթոնքի աստված միշտ հաղթում է ցուրտ ու դաժան ձմռանը, ուրեմն նա ոչ միայն զեղեցիկ է, այլև ուժեղ և որպես հաղթող աստված ձեռք է բերում նաև **ռազմի մեծ** ու **հզոր աստվածության նկարագիր** (արևի ու նրա խորհրդանշանների բազմաթիվ պատկերներ կան հնագիտական պեղումների ժամանակ հայտնաբերված զենք-զրահին, ռազմական հանդերձանքին): Անկասկած, ԱՐ Աստծո բնութագրի այս հատկանիշն է շեշտում հայոց **արի բառը**, որը **բաջ**, **հերոս** իմաստն ունի: Նույն իմաստն ունեն նաև **արիաքար**, **արիական**, **արիասիրտ**, **արեացի** (կտրիճ) բառերը, իսկ **անարի** նշանակում է **թուլական**, **թուլասիրտ**⁸ և այլն:

Այսպիսով իր մեջ մարմնավորելով վերոհիշյալ բոլոր հատկանիշները, Արարիչ Ար Աստվածը (նաև Արև-Աստվածը) մեր հնագույն նախնիների կողմից ընկալվում է իբրև **միակ աստված** (միաստվածություն):

Արևին ու ԱՐ Աստծուն նվիրված բազմաթիվ տոներ ու տոնակատարություններ են եղել, որոնք կատարվել են մեծ հանդիսավորությամբ: Հայկական լեռնաշխարհում արևին նվիրված արարողությունները կատարվել են լեռներում, արևածագին, երբ արևի առաջին ճառագայթները դիպչում էին լեռների գագաթներին ու լուսավորում շրջակայքը: Լեռները, որոնց թիկունքից ամեն օր ծագում ու որոնց թիկունքում ամեն օր մայր է մտնում արևը, որոնք հաճախ նաև կրակ ու բոց են ժայթքել (Նեմրոթ, Թոնդրակ, Միս ու Մասիս), խորհրդավորությամբ են պարուրել մարդուն, դառնալով պաշտամունքի ու սրբազան արարողությունների վայր: Մեր նախնիների պատկերացմամբ աստվածները ծնվել են լեռներում (հաճախ լեռներից) ու ապրել են լեռներում:

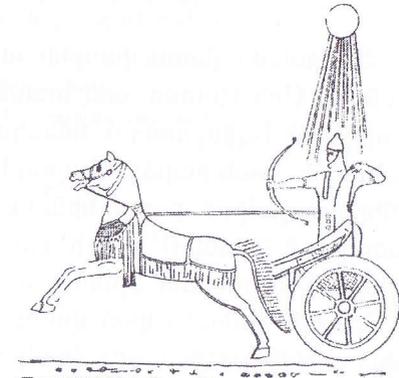
Վերևում նշվել է աստվածների բնակավայր Աթոռ Անահտա, Արագած (Արայի գահ), Մեհոգած (Միհրի գահ) լեռնագագաթների մասին: Հիշենք նաև Նեմրոթ լեռան վրա կառուցված սրբատեղին, ուր աստվածները (Արամազդ, Վահագն, Միհր, Անահիտ) պատկերվել են գահին նստած: Լեռը դիտվել է նաև որպես գահ, աթոռ, որի վրա բազմել են աստվածներ: Լեռներում են կառուցվել նաև արևի ու այլ աստվածների բնակավայրերը՝ տաճարները: Արևին ու ԱՐ Աստծուն նվիր-

8. Նշենք, որ լատիներեն զենքը կոչվում է arma, իսկ arm, armus-ը հնդեվրոպական բազմաթիվ լեզուներով նշանակում է «արմունկ, բազուկ, ուս, թև» (Հ. Աճառյան, 1971, էջ 328-329):

ված արարողությունները կատարվել են մեծ շուքով: Դրան հատուկ վայր են տվել հանդիսություններին մասնակցող թագավորը, քրմերն ու ազնվականները: Նրանք աչքի են ընկել ճոխ հանդերձանքով: Թափորի մեջ էլ առավել շքեղ հանդերձանքով առանձնացել է թագավորը, որը հանդիսությանը մասնակցել է ծաղիկներով զարդարված ու սպիտակ ձիեր լծված մարտակառքով: Քրմերի ուղեկցությամբ թափորը հասնում էր տաճար (կամ պաշտամունքի ու սրբազան արարողությունների այլ վայրեր), ու սկսվում էր արարողությունը: Քրմերից կազմված երգչախումբը երգում էր արևին ու ԱՐ Աստծուն նվիրված արևագալի «սրբազան ու դյուրիչ երգեր» և հանդիսավոր հիմներ:

Ընդունված կարգի համաձայն, արարողությունների ժամանակ հայերը Արև-Աստծուն ու մյուս սիրելի աստվածներին նվիրաբերել են «սպիտակ ցուրք և սպիտակ նոխազօք, սպիտակ ձիովք և սպիտակ ցորովք, ոսկեղեն ու արծաթեղեն զարդուր...»⁹, ուռենու և արմավենու ճյուղեր, պտուղներ, ծաղիկներ և այլն: Հայ արքաները ևս հաճախ պատկերվում էին Արև-Աստծո ճառագայթների ներքո (նկ. 8):

Հայկական լեռնաշխարհի ու հայկական ցեղերի (խուրրիներ) հետ մշակութային սերտ կապեր ունեցող եգիպտացիների ու խեթերի գրավոր արքայադրում գրական այլ ստեղծագործությունների հետ պահպանվել են նաև հիմներ ու աղոթքներ՝ նվիրված արևին ու Արև-Աստծուն: Խուրրիական մշակույթը մեծ ազդեցություն է ունեցել խեթական մշակույթի ստեղծմանն ու ձևավորմանը: Դա զգացվում է աստվածների պաշտամունքների, առասպելների, գրույցների, պաշտամունքային արարողությունների, ծեսերի ու այլ հարցերում: Այդ ազդեցությունը հատկապես զգացվում է Արև-Աստծո պաշտամունքի ժամանակ: Հայտնաբերված հնագույն խեթական տեքստերում մեծ թիվ են կազմում արևին ու Արև-Աստծուն նվիրված հիմներն ու աղոթքները: Արևին նվիրված հիմնում

Նկ. 8. Արբան (հավանաբար Արգիշտի I-ինը) մարտակառքով, Էրեբունի, որմնանկար, մ.թ.ա. 8-րդ դար

9. Ազարանզեղոս, Հայոց պատմություն, Երևան, 1983, էջ 26:

Արև-Աստվածը երկնքի ու երկրի լուսավոր, արդարադատ տիրակալն է, արքան, մարդկության հովիվը, որի առջև խոնարհվում են երկնքի ու երկրի բոլոր աստվածները:

*Արքայական հերոս, բարերար Արև:
Աստվածների մեջ միայն դու ես փայլում,
Քեզ է տրված իշխանությունը մեծ:
Կատարիր տիրակալ, արդարադատ:
Նահապետ մթին աշխարհի
Արքայական հզոր Աստված Արևի¹⁰:*

Հայկական լեռնաշխարհի ու հայկական ցեղերի արևապաշտության ու Արև-Աստծո պաշտամունքի հետ կապված ազդեցությունը զգացվում է Եգիպտոսում, հատկապես Ամենհոտեպ 4-րդի (1419–1400) ժամանակ: Գահ բարձրանալուց հետո այս փարավոնը ժխտել է Թերեի քրմերի հռչակած բոլոր հին աստվածներին և հաստատել միաստվածություն՝ Աթոնի (Արարչի) պաշտամունքը: Փարավոնը ևս անվանափոխվել է ու դարձել Էխնաթոն, որը նշանակում էր «Աթոնի վահան» (= Արարչի վահան) կամ փառք Աթոնի (= փառք Արարչի): Ըստ նոր կրոնի Աթոնը (Արարչիչը) միակ աստվածն էր տիեզերքում, անդեմ ու անտեսանելի այն ուժը, որն ստեղծել է Արևը և աղբյուրն է այն ամենի, ինչ կա երկրի վրա (ողջ կենդանական ու բուսական աշխարհը)¹¹:

Աթոնի (= Արարչի) խորհրդանիշը, ինչպես Հայկական լեռնաշխարհում, Արևի պատկերն էր, որի ճառագայթները ավարտվում էին մարդկային արարող ձեռքերով՝ իբրև արարչագործության խորհուրդ: Աթոն աստծո հետ Էխնաթոնը թույլատրել է միայն Հելիոպոլիս քաղաքի Ռա (= Ար) Աստծո պաշտամունքը: Նոր կառուցված Ամառնա (հմմ. հայերեն **ամառ** բառը) մայրաքաղաքում Աթոնին նվիրված տաճարներում կատարվող ծեսերը եղել են պարզ: Աստծուն նվիրվել են ծաղիկներ, մրգեր ու երգել հիմներ, ինչպես հայկական տաճարներում (գանուուններում): Նրանք հավաքվել են արևածագին ու արևամուտին և աղոթել ծա-

10. ՀԱՊ, էջ 172:

11. Եխնաթոնում է, որ քրիստոնեական (նաև հրեական) կրոնի հիմքերը Եգիպտոսում են, Էխնաթոնի մոնոթեիստական (միաստվածություն) կրոնի ու Աթոն աստծո գալիս-փարախոսության մեջ: Ավելացնենք Եգիպտական նոր կրոնի հիմքերն էլ Հայկական լեռնաշխարհում են, Արարիչ Ար աստծո պաշտամունքի գաղափարախոսության մեջ:

գող ու մայր մտնող Արևին՝ Աթոնին: Պահպանվել է Աթոնին նվիրված հիմներից մեկը, որը վերագրվում է Էխնաթոնին.

*Օ՛, ինչ կախարդիչ է քո ծագումը երկնքում,
Աթոն կենդանի, կյանքի արարիչ:
Հենց դու հայրնվում ես հորիզոնում,
Երկրները բոլոր սուզվում են այդ գեղեցկության մեջ:
Քանզի դու, անճանչափայլ, բարձր ես ու հեռու մեր վերևում,
Քո սրեղծած հողը գուրգուրում ես շողերիդ ձեռքերով,
Օ, Ռա, դու գերել ես բոլոր ժողովուրդներին
Եվ նրանց իրար հետ ես կապել քո սիրո ուժով:*

.....
*Երբ դու ծածկվում ես հորիզոնի հետևում,
Երկրային աշխարհը սուզվում է խավարի մեջ, հանգչում:*

.....
*Որովհետև նրա արարիչը քուն է մտել:
Իսկ երբ առավորյալն արթնանում ես
Ու մեզ, Աթոն, լույս ես բերում
Իսկույն նահանջում է խավարը
Քո բոցավառվող փետրից¹²:*

Ուսումնասիրողները գտնում են, որ կրոնական այս հեղափոխության մեջ մեծ է եղել Էխնաթոնի մոր՝ Թիայի և կնոջ՝ Նեֆերտիտի դերը, որոնք ինչպես հայտնի է, Հայկական լեռնաշխարհի արքայադուստրերն էին ու իրենց հետ Եգիպտոս էին տարել իրենց նախնիների՝ հայարիների Արարիչ Ար (= Ռա) Աստծո ու Արև-Աստծո պաշտամունքը: Այդ մասին եգիպտագետ Ֆլինդերս Պետրին գրում է. «Էխնաթոնի մայր միտանական-հայկական ծագում ուներ, և նա էր բերել Աթոնի կրոնը իր հայրենիքից ու սովորեցրել իր որդուն»¹³:

Ներկայացնում ենք նաև իրանցիների՝ արևին նվիրված հանդիսավոր արարողության նկարագրությունը, որը մեծ ընդհանրություններ է ունեցել հայոց նմանատիպ արարողությունների հետ:

Այդ մասին վկայում է նաև Մտրաբոնը: Նա գրում է. «Պարսից բոլոր աստվածությունները պաշտվում են նաև մարսց և հայոց կողմից»¹⁴: Այս վկայությունը կարելի է հասկանալ նաև՝ որ պարսիկները, մարերն ու

12. Չ. Կոսիդովսկի, Երբ Արևը Աստված էր, Երևան, 1987, էջ 141–142:

13. L. Breasted. Ancient Times, Boston, 1935, p. 116–117: Մ. Գավուրջյան, 1973, էջ 373:

14. Սիրուսոն, 44 (16):

Նկ. 9. Արևի և Լուսնի պատկերներով հախճապակե ափսեներ, Գվին, 11–13 դդ.

երկրպագում էին Արև-Աստծո երկրի վրա ընկնող առաջին ճառագայթները (հմմ. Վանից հայտնաբերված կնիքադրոշմը): Մարդը չէր կարող անտարբեր լինել լույս ու ջերմություն պարզևող, կյանք արարող արևի հանդեպ, չէր կարող չաստվածացնել այն: Այս մասին Ղևոնդ Ալիշանը գրում է, որ մարդը «**զԱրեգակն աստված համարեր ու անոր նայելով զաստված պաշտեին**»¹⁵:

Մեր նախնիները տաճարներում ու մեղաներում դնում էին նաև արեգակի ու լուսնի արձաններ: Այս մասին վկայություն ունի Խորենացին: Նա գրում է, որ հայոց Վաղարշակ թագավորը¹⁶ «մեհեան շինեալ յԱրմաիր՝ անդիս հաստատէ արեգական, և լուսնի և իւրոց նախնի-

15. Ստրաբոնի այս վկայությունը չի կարող հիմք հանդիսանալ ասելու, որ հայոց հեթանոսական աստվածները (կամ աստվածների մի մասը) իրանական ծագում ունեն չայերը, պարսիկներն ու մարերը նույն արիական ցեղերն էին, սնվում էին մշակութային նույն ակունքներից, պաշտում էին նույն աստվածներին և ապրում էին հարևանությամբ:

16. *Մ. Ֆերսիյան*, Քրիստոնեության և հին հեթանոս կրոններու բաղդատականը, էջ 470–471: Ի դեպ, ուրարտական մի կնիքի վրա պատկերված է դատարկ սայլ, վրան արևի ու ռազմի աստված Խաղդիի նիզակը:

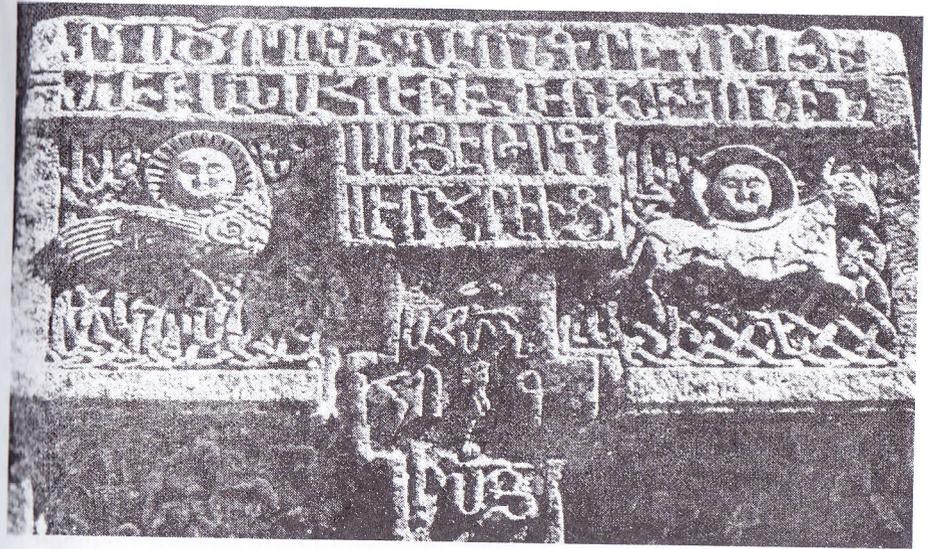
17. Ղ. Ալիշան, Հին հավատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց, Վենետիկ, 1910, էջ 93

18. Վաղարշակ թագավորը նույնացվում է Տրդատ 1-ին Արշակունու հետ (63–88)

հայերը պաշտում էին նույն աստվածներին¹⁵: Արարողության նկարագրությունը այսպիսին է. «Արևին մատուցվելիք ողջույնի թափորը արևածագեն առաջ կկազմվեր: Քահանայապետը թափորը կառաջնորդեր՝ անոր կհետևեին Մոզերու երկար շարան մը անբիծ ճերմակ հագնված: Տաղեր կերգեին ու արծաթյա բուրվառներուն մեջ սուրբ կրակ կտանեին: Մոզերուն կհետևեին 365 պատանիներ՝ կարմիր հագած, որոնք կներկայացնեին տարվա 365 օրերը և կրակը: Ասոց կհետևեր Արևին կառքը, թափոր, ծաղկեպսակներով զարդարված, ընդ որում լծած կլլային հոյակապ ճերմակ ձիեր-գուտ ոսկյա ասպազեմով: Հետո կուզար փառավոր ճերմակ ձի մը, որին ճակատը ակունքով (զարդեր) զարդարված կըլլար... ճերմակ ձիուն կհետևեր թագավորը ոսկեզարդ փղոսկրյա կառքին մեջ նստած»¹⁶:

Թափորը կազմվում էր արևածագից առաջ ու երկրպագում էին Արև-Աստծո երկրի վրա ընկնող առաջին ճառագայթները (հմմ. Վանից հայտնաբերված կնիքադրոշմը): Մարդը չէր կարող անտարբեր լինել լույս ու ջերմություն պարզևող, կյանք արարող արևի հանդեպ, չէր կարող չաստվածացնել այն: Այս մասին Ղևոնդ Ալիշանը գրում է, որ մարդը «**զԱրեգակն աստված համարեր ու անոր նայելով զաստված պաշտեին**»¹⁷:

Մեր նախնիները տաճարներում ու մեղաներում դնում էին նաև արեգակի ու լուսնի արձաններ: Այս մասին վկայություն ունի Խորենացին: Նա գրում է, որ հայոց Վաղարշակ թագավորը¹⁸ «մեհեան շինեալ յԱրմաիր՝ անդիս հաստատէ արեգական, և լուսնի և իւրոց նախնի-

Նկ. 10. Խաչքար Արևի ու Լուսնի քանդակներով, Արարատի շրջան, 1279 թ.:

ացն»¹⁹: Հետաքրքիր է, որ Արեգակի և Լուսնի պատկերներ հայ վարպետները շարունակում են քանդակել նաև 12–13-րդ դդ. կենցաղային իրերի (նկ. 9), հատկապես խաչքարերի վրա: Այդպիսի պատկերներ կան Հաղպատի (1273 թ.), Արարատի շրջանի (Ջղին լիճ, 1279 թ.) և այլ վայրերի խաչքարերի վրա: Արարատի շրջանի խաչքարին (նկ.10) Արև-Աստվածը պատկերված է արծվի վրա, իսկ Լուսին-Աստվածը՝ ցուլի մեջքին:

Յուրաքանչյուր անուն ու երևույթ ունի իմաստ, բացատրություն: Փորձենք պարզել, թե ինչ է նշանակում **ար** և ինչպիսին է եղել **ար**-ի նախնական իմաստը:

19-րդ դարի վերջերին անգլիացի արևելագետ Ա. Սեյսը առաջարկում է **Արայի** մեջ տեսնել հին հայկական **Արև-Աստծո** (Sun god) անունը²⁰: Գ. Ղափանցյանը ԱՐ(ա) Աստծո անունը բացատրում է երկու ձևով: Նախ **ar(a)** անունը նա համարում է գոյական (անտառ, բույս, ցորեն, արտ), որի ժամանակ բառը նմանվում է բաբելերեն **ar-u** «անտառ» նշանակությամբ չստուգաբանված բառին և շումերերեն **ar** «արտ» բա-

19. *Մ. Խորենացի*, էջ 132:

20. *A. Sayce*. The cuneiforme inscription of Van, 1882, էջ 415–416: Գ. Ղափանցյան, 1945, էջ 18:

ոին: Գ. Ղափանցյանը *ar* (*a*) անունը բխեցնում է նաև հնդեվրոպական *ar* «բարձրանալ, հառնել, ածել, գոյություն ստանալ, լինել, ծնվել» բայից, որը կապվում է վար ու ցանքի, զարթոնքի, պողաբերության հետ²¹:

20-րդ դարի կեսից ուսումնասիրողները այլ բացատրություններ են տալիս *ar* բառին: Հնդիրանական լեզուներում հանդիպում են *rag*-արագ (պահլավերեն), *ravi*-արագ, աշխույժ (գենդերեն), *raghu*-վագող, թեթև (սանսկրիտ) բառերին և այլն: Հիշենք նաև հայերեն արագ բառը, որ «շուտ, փութով» իմաստն ունի: Վ. Իվանովը և Թ. Գամկրելիձեն գտնում են, որ *ar*-ը *r*՝ հնդեվրոպական արմատն է և «շարժվել, հոսել» իմաստն ունի²²: Այս բացատրությունը ճիշտ կարելի է համարել գետերի (ջրանուններ) համար, սակայն ընդունելի չէ *Ար*-ով սկսվող աշխարհագրական անունների, անձնանունների, նաև առանձին բառերի համար: *Ար*-ի նախնական իմաստը հասկանալու հարցում մեծապես կարող են օգնել *ար*- արմատն ունեցող հայերեն հնագույն *արև*, *արփի*, *արշալույս*, *արուսյակ*, *արծաթ*, *արագիլ* և այլ բառեր, որոնք «սպիտակ, փայլուն, լուսավոր» իմաստն ունեն: Ի դեպ, գրաբարում արև բառը «արեգակն տեսանելի լույսը կնշանակե»²³:

Այս առումով հետաքրքիր է նաև *արծաթ* բառը, որը հնդեվրոպական շատ լեզուներում նույն «սպիտակ, փայլուն» իմաստն ունի: Այսպես, «արծաթ, սպիտակ» իմաստն ունեն *rajata* (սանսկրիտ), *ardata* (հին պարսկերեն), *arazata* (գենդերեն), *arkjant* (թոխարերեն), *argentum* (լատիներեն), *apyvpos* (հունարեն), *argent* (ֆրանսերեն), *argento* (իտալերեն), *argent* (ռումիներեն), *argat* (հին իռլանդերեն), *archant* (անգլերեն) բառերը²⁴: Իսկ խեթերը, որ հայերի հնագույն ու մերձավոր հարևաններն էին, արծաթին անվանել են *harki*, որը նաև «սպիտակ» իմաստն է ունեցել²⁵: Հետաքրքիր են նաև *ար*- արմատով կազմված հունարեն *aryos* «փայլուն, սպիտակ, ցոլուն», սանսկրիտ՝ *arjuna* «սպիտակ», *rej* «հուր, փայլ», լատիներեն՝ *arguo* «լուսաբանել», *argutus* «իմաստուն, լուսամիտ» բառերը²⁶:

21. Գ. Ղափանցյան, 1945, էջ 93–95:

22. Т. Гамкрелидзе, В. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы, Тбилиси, 1984, с. 317–940.

23. Մ. Էմին, Հնախոսութիւնք ի վերայ հայկական հեթանոսութեանց, 1875, էջ 34:

24. Հ. Աճառյան, 1971, էջ 317:

25. Т. Гамкрелидзе, В. Иванов, 1984, с. 713.

26. Հ. Աճառյան, 1971, էջ 319:

Հետևաբար կարելի է ասել, որ *ար*-ը իր նախնական իմաստով նշանակել է *լույս, փայլ, ցոլք, սպիտակ*: Ամբողջովին *լույս, փայլ* ու չերմություն է նաև արևը (*ար-և*): Արևը ջերմացրել ու լուսավորել է բոլորին, բայց բոլոր ցեղերը չէ, որ պաշտել են այն: Եղել են ցեղեր (սեմական), որոնց մոտ արևի աստվածը երկրորդական նշանակություն է ունեցել: Այսպես, բաբելական դիցարանի գլխավոր աստվածը Մարդուկն էր, Ասորեստանի գերագույն աստվածը՝ Ասուրը (Ասուր) կամ Աշշուրը (Աշուր) և այլն: Իսկ արևի աստված Շամաշը ասորեստանցիների և բաբելացիների մոտ սովորական աստված էր: Ի տարբերություն հարևանների, Հայկական լեռնաշխարհի բնիկները՝ հայկական ցեղերը առանձին սեր ու պաշտամունք են ունեցել արևի ու ԱՐ Աստծո հանդեպ: ԱՐ Աստվածը իր բնույթով խաղաղ, գեղեցիկ նկարագիր ու համամարդկային հատկանիշներ է ունեցել: Արևի ԱՐ Աստծո պաշտամունքը, որ լույսի, ջերմության, պայծառ ու անբիծ մաքրության պաշտամունք էր, անկասկած մեծ ազդեցություն է ունեցել կազմավորվող հայկական ցեղերի մտածողության, բարոյական չափանիշների, բարքերի և հոգևոր այլ արժեքների ձևավորման ու զարգացման վրա: Երբ ԱՐ Աստծուն համեմատում ենք փոքրասիական ու միջագետքյան այլ աստվածների հետ, անմիջապես նկատելի է դառնում ԱՐ Աստծո նկարագրի խաղաղ բնույթը: Այսպես. Բել-Մարդուկ, Թամմուզ, Ատտիս, Մոլոք և այլ աստվածների տոնահանդեսների ժամանակ տեղի էին ունենում ինքնաձողվման ու ինքնաներքիհիացման արարողություններ, իսկ Մոլոք աստծուն զոհաբերում էին հարզված որևէ ընտանիքի սիրված զավակին: Ասորեստանի թագավորները իրենց արձանագրություններում (մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջ – մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկիզբ) պատմում են հանուն Ասուր աստծո և նրա հովանավորությամբ իրենց ձեռնարկած արշավանքների մասին, որն ուղեկցվել է ավերածություններով, թալանով ու դաժան սպանություններով: Ի տարբերություն Միջագետքի աստվածների, հայոց աստվածները չէին խրախուսում դաժանություններն ու անիմաստ սպանությունները մարտի դաշտում: Հնագույն գրավոր աղբյուրները, ինչպես նաև բանավոր գրույցները մեզ են հասցնում հայի ու հայ ռազմիկի բարոյական բարձր կերպարը: Նա մարտի է գնում ոչ թե կոտորելու, թալանելու, դաժանորեն սպանելու, այլ հաղթելու համար: Հիշենք հայոց «Մասնա ծռեր» դյուցազնավեպի հետմտերից մեկին՝ Մասունցի Դավթին, որը թշնամու վրա հարձակվելուց սուսօ կրեք անգամ որոտածայն գոչում է.

– Է հե՛յ,
 Ով քնած է՝ արթուն կացեք,
 Ով արթուն է՝ ձիե՛ր քամբեք,
 Ով քամբել է՝ զենքե՛ր կապեք,
 Ով կապել է՝ էլեք, հե՛ծեք,
 Չասե՛ք Դավիթ գող-գող էկավ,
 Գող-գող զնաց²⁷:

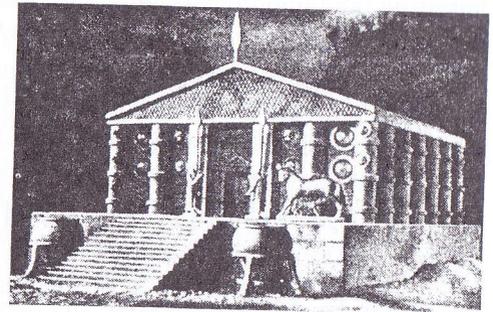
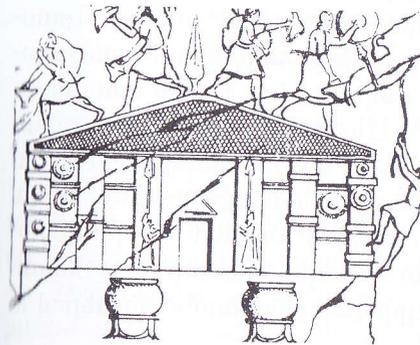
Հայոց արքաները ևս դիմել են իրենց աստվածներին, զոհեր մատուցել նրանց ու հաջողություն հայցել հայոց զենքի հաջողության համար:

Արարատ–Ուրարտուի արքա Ռուսա 2-րդը (665–645) իր արձանագրություններից մեկում հայտնում է, որ պաշտամունքային արարողությունների ժամանակ զոհեր է մատուցել աստվածներին, նաև «Խալոյան զենքերի» հաջողության համար²⁸: Հայտնի է, որ ուրարտական դիցարանում Ալդի/Խալդի աստվածը նաև ռազմի աստվածն էր (նկ. 11): Հայոց մեկ այլ թագավոր Տրդատ 1-ինը (63–88) իր հրովարտական դիմելով հայ զինվորներին, հատուկ շեշտում էր. «Քաջութիւն հասցէ ձեզ ի քաջեն Վահագնէ ամենայն Հայոց աշխարհիս»²⁹:

Հնդեվրոպացիները ունեցել են ակունքային մի ընդհանուր մշակույթ, որը յուրաքանչյուր ցեղ զարգացրել է յուրովի, բաժանվելով մայր ցեղից: Ընդհանուր մշակութային արժեքներից կարևորվում են հոգևոր արժեքները, հատկապես աստվածների և գլխավոր աստծո, տվյալ դեպքում ԱՐ Աստծո պաշտամունքը, որը ցեղի գլխավոր աստվածն էր և ցեղի տարածման հետ տարածվել է նաև նրա պաշտամունքը:

Նոր պայմաններում նախնիների գլխավոր աստվածը միշտ չէ որ պահպանում էր իր նախնիին հատկանիշները, նա ենթարկվել է տեղի և ժամանակի ազդեցությանը, ձեռք բերել նոր որակ և բովանդակություն: Սակայն չնայած փոփոխություններին, նկարագրի մի փոքրիկ հատկանիշ հաճախ բավական է նոր աստվածների մեջ ճանաչելու հայկական/արիական ցեղերի հնագույն ԱՐ Աստծուն:

Այսպես. Թրակիա–Սպարտա–Հունաստանում գոյություն է ունեցել **Ares**³⁰ (Թրակիայում **Aras** ձևով), (գարնան ու ռազմի աստված),

Նկ. 11. Խալդի Աստծո տաճարը Արդինիում (Մուսասիր), մ.թ.ա. 8-րդ դար: Տաճարի պատկերը և վերակազմությունը:

Hermes (հովիվների և երկրագործների աստված, ավելի ուշ Ջևսի սորիանդակը), **Eros** (գարնան աստված), Մակեդոնիայում՝ **Aras** (արևի ու ռազմի աստված), Իրանում՝ **Ahuramazd** (գրադաշտության գլխավոր աստված), Հռոմում՝ **Mars** (ռազմի աստված), սլավոնների մոտ՝ **Яр-Ярѡта-Ярѡто**³¹ (բուսականության, երկրագործության, ավելի ուշ նաև ռազմի աստված)³², գերմանացիների մոտ՝ **Ertag**³³, Հնդկաստանում՝ **Ram** աստվածների պաշտամունքը և այլն:

Իրենց բնույթով **ԱՐ Աստծո** հետ մեծ հարազատություն են ցուցաբերում հունական **Ares (Aras)**, սլավոնական **Яр**, նաև հռոմեական **Mars** աստվածները: **Ares, Aras, Яр** աստվածները ևս նախ եղել են արևի, այնուհետև գարնան, բուսականության, երկրագործության ու ռազմի աստվածներ: Հռոմեական **Mars** աստվածը եղել է գարնան ու երկրագործության աստված, իսկ մ.թ.ա. 3-րդ դարում նույնացվել է հունական **Ares**-ի հետ և դարձել ռազմի աստված:

31. Գ. Ղափանցյանը գտնում է, որ սլավոնական ՅԱՐ (Յարիլո, Յարիլա) աստծո անունը կապված է ԱՐ Աստծո անվան հետ, «ա» ձայնավորը ավելի ուշ առջևից ստացել է «յ» հնչյունը, իսկ «իլա», «իլո» մասնիկները հետո են ավելացել արմատին, ունենալով փաղաքշական իմաստ (Գ. Ղափանցյան, 1945, էջ 84):

32. Տոնակատարությունների ժամանակ Բելոռուսիայում Յարիլոյին պատկերում էին սպիտակ ձիու վրա նստած մարդ, որը աչ ձեռքում բռնել է մարդու գլուխ, իսկ ձայնում մի փունջ ցորենի հասկ: Գլուխը Յարիլոյին ներկայացնում էր որպես ռազմի աստված, իսկ հասկը՝ բուսականության ու երկրագործության աստված (ԵՇՅ, 1931, տ. 65):

33. Ա. Մարիկյան, Արա Գեղեցիկ, Վիեննա, 1930, էջ 326:

27. Սասունցի Դավիթ, էջ 268:

28. ԺԺՊԶ, էջ 91: Տես նաև Ս. Հմայակյան, «Վանի թագավորության պետական կրոնը» աշխատությունը, Երևան, 1990, էջ 27–29:

29. Ազարթանզեղոս, էջ 80:

30. Գերմանացի գիտնական Վելկլեյերը Արես անունը կապում է հայերեն արև բառի հետ (Ն. Ադոնց, Հին հայոց աշխարհայացքը, «Հայրենիք» (ամսագիր), 1926, թիվ 2, էջ 76)

ԱՐ Աստծո պաշտամունքը (արաիզմ) տարածված է եղել նաև հարևան երկրներում: Եգիպտոսում տարածված էր **Ra**³⁴ (արևի), Վրաստանում՝ **Arali, Aralu** (երկրագործության) աստվածների պաշտամունքը³⁵: Ասորեստանում և Բաբելոնում եղել է **Aāra** և **Aria** (քուսակաճանի) աստվածների պաշտամունք³⁶: Այս երևույթի մասին անգլիացի արևելագետ Ա. Մեյսը գրում է. «Արայի պաշտամունքը, նաև էր-Արմենիոսի լեգենդը ձևավորվել է Հայկական լեռնաշխարհում, ապա տարածվել հին աշխարհի բազմաթիվ ցեղերի ու ժողովուրդների դիցաբանը»³⁷: ԱՐ Աստծո պաշտամունքի այս տարածվածությունը բացատրվում է նրա խոր հնությանը, նկարագրի գեղեցիկ հատկանիշներով ու խաղաղ բնույթով:

Այսպիսով, **արևի ԱՐ Աստծո պաշտամունքը ծագել է Հայաստանում, մարդկության պատմության արշալույսին, ապա տարածվել դեպի Միջագետք, Փոքր Ասիա ու ավելի հեռուներ:**

34. Ուսումնասիրողները (Լ. Քինգ, Վ. Ֆլինդերս) գտնում են, որ Ռա-ն Եգիպտոսի ծնունդ չէ, այլ մուտք է գործել Սիրիայի (Հս. Միջագետք) կողմերից (Մ. Գավուքչյան, 1973, էջ 96):

35. Գ. Ղափանցյանը «Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը» աշխատության մեջ խոսում է հունական Արաս, Արես, եգիպտական Ռա, իսեթական Արա, վրացական Արալի, լիդական Արմաս ու հայոց Ար-Արա աստվածների միջև եղած ընդհանրությունների և նմանությունների մասին:

36. Ասորա-բաբելական միջավայրում հիշատակված Arra և Aria աստվածների պաշտամունքը, ինչպես իրավացիորեն նշում է Ա. Մատիկյանը, կամ փոխառություն է հայոց ԱՐ-Արայից, կամ հայկական գաղութի ներքոյում տվյալ բնակավայրի պանթեոնում (Ա. Մատիկյան, 1930, էջ 319, ծանոթ. 3):

37. A. Sayse, 1882, էջ 414-415:

ԱՐ ԱՍՏԾՈ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻ ՀԵՏՔԵՐԸ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

ԱՐ ԱՍՏՎԱԾԸ ԵՎ ԱՐԱ ԳԵՂԵՑԻԿ ԹՍԳԱՎՈՐԸ

Հայ պատմագրության մեջ քիչ տեղեկություններ կան ԱՐ Աստծո պաշտամունքի մասին: Ար-Արա անունը առաջին անգամ հիշատակվում է Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմություն» աշխատության մեջ (5-րդ դար): Խորենացին հիշատակում է Նոյի որդի Հաբեթից սերված 11 հայ մահապետների, այդ թվում՝ Արամի որդի Արա Գեղեցիկին: Հայտնի է, որ Խորենացին իր պատմությունը գրելիս օգտվել է ժողովրդական բանահյուսությունից և ասորի պատմիչ Մար Աբաս Կատինայի աշխատությունից, իսկ վերջինս էլ՝ չպահպանված ինչ-որ գրավոր աղբյուրներից: Խորենացու շնորհիվ մեզ է հասել «Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ» գրույցը, որի բովանդակությունը հետևյալն է. Ասորեստանի արքա Նինոսի կինը՝ Շամիրամը լսած լինելով հայոց արքա Արայի գեղեցկության մասին, իր ամուսնու մահվանից հետո պատգամախոսներ է ուղարկում Արա Գեղեցիկի մոտ, առաջարկելով կնության առնել իրեն, փոխարենը խոստանալով Ասորեստանի գահը: Սակայն մերժվում է Արայի կողմից: Մաստիկ չարանալով Շամիրամը մեծ զորքով գալիս է Հայաստան: Տեղի ունեցած ճակատամարտում Արան սպանվում է: Շամիրամը հրամայում է Արայի մարմինը դնել ապարանքի վերնատանը, որպեսզի իր աստվածները վերակենդանացնեն նրան: Երբ դա չի հասցողվում, Շամիրամը հրամայում է քաղել Արայի դին, իր հոմանիքներից մեկին հազցնում է նրա զգեստները և զայրացած ժողովրդին հանգստացնելու համար հայտարարում, որ իր աստվածները վերակենդանացրին Արային³⁸: Խորենացին հայտնում է նաև, որ հետագայում Շամիրամը հայոց գահը հանձնել է Արայի որդուն՝ Արայան Արային:

Հայ պատմագրության մեջ «Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ» գրույցին անդրադարձել են նաև Ագաթանգեղոսը, Անանուն պատմիչը, Մեբեոսը, Փավստոս Բուզանդը, Թովմա Արծրունին և ուրիշներ: Եվ Խորենացու, և՛ մյուս պատմիչների աշխատություններում Արան չի վերակենդանանում: Ուսումնասիրողների մի մասը (Մ. Էմին, Գ. Ղափանցյան, Ն. Ադոնց) դա կապում է քրիստոնեության հետ և գտնում, որ քրիստոնյա պատմիչները չէին կարող թույլ տալ, որ Արան Քրիստոսի նման հարու-

38. Մեբեոսի աշխատության մեջ Արայի վերքերը լիզում են Շամիրամի արալեզ աստվածները (Մեբեոս, էջ 6):

քյուն առնել: Նկատենք սակայն, որ և՛ Խորենացին, և՛ մյուս հայ պատմիչները Արա Գեղեցիկին իրական, պատմական անձ են համարել: Հետևաբար, նա չէր կարող մահվանից հետո հարություն առնել և մահանում է ինչպես հասարակ մահկանացու, այլ բան է, որ Արա Գեղեցիկը իր մեջ ներառել է ԱՐ Աստծո նկարագրի շատ հատկանիշներ (գեղեցիկ է, բարի, քաջ), իսկ ժողովուրդը հետագայում նրան օժտել է մեռնող-հառնող հատկությամբ, շատ ցանկանալով, որ սիրելի արքան ևս վերակենդանանա, ինչպես Արևի ԱՐ Աստվածը:

«Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ» գրույցի այլ տարբերակներ ևս գոյություն ունեն, որոնք մեզ են հասել հույն հեղինակների միջոցով: Դրանից մեկը, որ հայտնի է Բեռլինի պապիրուսների հավաքածուից, հրատարակել է գերմանացի արևելագետ Վիլքեն 1893 թվականին³⁹: Այդ պապիրուսների մի մասը չի ընթերցվում ջնջված լինելու պատճառով: Ընթերցվող մասի բովանդակությունը հետևյալն է. 17 տարեկան Նինոսը սիրահարվում է իր մորաքրոջ 13 տարեկան աղջկան: Սակայն Նինոսին թույլ չեն տալիս ամուսնանալ, քանի որ աղջիկը փոքր է: Երկու մայրեր խորհրդակցում են: Նինոսը մեծ գորքով (70.000) արշավում է Հայաստան: Սկսվում է պատերազմ: Պատմության շարունակությունը անհայտ է: Ուսումնասիրելով այս սիրավեպը Ն. Ադոնցը գրում է. «Արշավանքի ուղղությունը ցույց է տալիս, որ աղջկա սերը Հայաստանում էր»⁴⁰: Պապիրուսների չընթերցվող մասում կարդացվում են «o Eros» և «Armeni» բառերը, «ուրեմն ախտյանը ոչ միայն հայոց թագավորն է թվում, այլև հավանորեն ինքն Արան, որի անունը տեղի է տված և նույնացած քաջահայտ էրոսին»⁴¹, եզրակացնում է Ն. Ադոնցը: Աղջկա անունը ոչ մի տեղ չի հիշատակված հավանաբար այն պատճառով, որ բնագիրը ամբողջական չէ, սակայն աղջկա մոր Դարկես անունը հիշեցնում է հույն պատմիչ Դիոդորոս Միկիլիացու պատմության Գերկեսոյին, որը Շամիրամի մայրն է:

Այս սիրավեպի մեկ այլ տարբերակում (մ.թ.ա. 1-ին դար) Միկիլիացին բազմաթիվ մանրամասներ է հայտնում Շամիրամի կյանքից: Նա

39. Վիլքեն պապիրուսները թվագրում է ոչ ուշ, քան մ.թ. 1-ին դար, ելնելով այն հանգամանքից, որ դրանց վրա կարդացվում է Տրայանոս կայսեր (53–117 թթ.) անունը (Wilcke, Ein neuer griechischer Roman, Hermes, 28, էջ 161–193, Ն. Ադոնց, Հին հայոց աշխարհայացքը, 1926, էջ 43–45):

40. Ն. Ադոնց, Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 376:

41. Ն. Ադոնց, 1972, էջ 376:

ուշադրություն է դարձնում նրա ծագումնաբանությանը, պատմում Շամիրամի մոր՝ Գերկեսո դիցուհու մասին: Միկիլիացին այնուհետև պատմում է Նինոսի արշավանքների մասին, նախ դեպի Արարիա, որի թագավորն էր Արայոսը, այնուհետև՝ Հայաստան, որի թագավորը Բարզանեսն էր⁴²: Ն. Ադոնցը ենթադրում է, որ տեղի է ունեցել անունների շփոթություն և Արայոսը Հայաստանի թագավորի անունն է⁴³:

Հույն հեղինակներից հետաքրքիր է նաև Պլատոնի պատմությունը Er Armenios-ի մասին: Պլատոնը (մ.թ.ա. 4-րդ դար) իր «Հանրապետություն» աշխատության մեջ (10-րդ գլուխ) պատմում է ծագումով պամփուլացի (Կիլիկիա)⁴⁴ խիզախ մի մարդու՝ Արմենիոսի որդի Էրի մասին, որն ընկնում է մարտի դաշտում: Գիակները հավաքելուց հետո, 12-րդ օրը, երբ նրա մարմինը դնում են թաղման խարույկի վրա, նա վերակենդանանում է և սկսում պատմել հանդերձյալ կյանքի մասին⁴⁵:

Ա. Մեյսը և՛ Էր Արմենիոսին, և՛ լեգենդի ծագման ակունքը համարում է Հայաստանը: Նա գրում է. «Թեպետ Պլատոնը Էր-ին պամփուլացի է համարում, բայց նրա հոր Armenios անունը վերաբերում է Հայաստանին և Հայաստանից է, որ այդ լեգենդան ծագում է»⁴⁶:

Էր-Արայի այս պատումի մեջ հանդիպում ենք ԱՐ Աստծո մեռնող-հառնող բնույթին, որը հավանաբար ԱՐ Աստծո պաշտամունքի հետ կապված ուշ շրջանի արտահայտություն է (այսօր չի բացառվում նաև մարդու հոգադարձը՝ կլինիկական մահը): Հնագույն գրավոր արձանագրություններում վկայված են **Ար-Էր**-ով սկսվող այլ անուններ ևս: Այսպես, Ստրեատանի թագավոր Թուկուրթի Նինուրթայի ժամանակներին (1244–1208) պատկանող մի արձանագրության մեջ հիշատակվում է **Errimena** անունով մի օտարերկրացի⁴⁷: Ուրարտուի Ռուսա 3-րդ (617–609) թագավորն իր արձանագրություններում ինքն իրեն կոչում է

42. Դիոդորոս Միկիլիացի, Պատմական գրադարան, Երևան, 1985, էջ 16:

43. Ն. Ադոնց, 1972, էջ 376:

44. Կիլիկիան (Պամփուլիա) դեռևս հնագույն ժամանակներից բնակեցված է եղել հայ-արմեններով և մշակութային ու հոգևոր կապերով մշտապես կապված է եղել հայկական լեռնաշխարհի ու կազմավորված հայկական պետությունների՝ Միտանիի (մ.թ.ա. 2-րդ հազ. 1-ին կես), Արարատ-Ուրարտուի (մ.թ.ա. 1 հազ. 1-ին կես), Երվանդունիների Հայաստանի (մ.թ.ա. 1-ին հազ. 2-րդ կես) և այլնի հետ, հաճախ նաև մաս կազմելով այդ պետությունների:

45. Платон, Республика, Москва, 1929, с. 614, Platon, R. P., X 614.

46. A. Sayce, 1882, էջ 417: Ա. Ղափանցյան, 1945, էջ 60:

47. Г. Фрайдаук, Новые данные об отношениях среднеассирийского царство с северными и северо-западными странами, "Древний Восток", 2, 1976, с. 87–88.

Rusa Erimenahi⁴⁸ «**Ռուսա որդի Էրիմենայի**»: Ի. Մեշչանինովը այն կարծիքն է հայտնում, որ **Rusa Erimenahi** նշանակում է «**Ռուսա Հայորդի**»⁴⁹: Գ. Ղափանցյանի կարծիքով Ռուսայի Էրիմենա հայրանունը «թե հատուկ անուն կարող է լինել՝ նման մեր Արմենակին, թե ցեղանուն» և որ Ռուսան կարող էր լինել Ermina կամ Armina հայ ցեղից սերված, այդ ցեղին պատկանող⁵⁰ և այլն: Իսկ **Ռուսայի Էրիմենա հայրանունը միայն մեկ բացատրություն ունի. այն հայոց թագավորի հայրանունն է (Արմենակ), Էրիմենա տարբերակով:**

Եվրոպայի հնագույն ժողովուրդներից մեկի՝ կելտերի դիցաբանության մեջ վկայված են **Er, Eriy** և **Eremon** անուններով հերոսներ⁵¹: Իսկ Բրիտանական հանրագիտարանից տեղեկանում ենք, որ գոյություն ունեցող իռլանդական մի առասպելի համաձայն Հունաստանի կողմից եկած մի խումբ արկածախնդիրներ (թե ռազմիկներ) գրավել են Իռլանդիան, հաղթելով ավելի վաղ այդ տարածքներում բնակություն հաստատած Դանու աստծո ցեղին: Եկվորների մեջ եղել են **Ire** և **Eremon** եղբայրները (այլ տարբերակով՝ հայր ու որդի): **Ire**-ը հռչակվել է երկրի թագավոր ու երկրին թողել իր անունը՝ **Ireland**⁵²: Հետաքրքիր է նաև հրեա պատմիչ Հովսեփոս Փլավիոսի (1-ին դար մ.թ.ա.) մի վկայությունը: Նա հայտնում է, որ Դավիթը (հրեա) շարժվում է Ծոփաց Ադրազար թագավորի՝ Արայի որդու դեմ⁵³: Պատմիչը թագավորին հայ կամ արմեն կոչելու փոխարեն կոչում է Արայի որդի: Մարաբաս Կատինան Արա Գեղեցիկին հիշատակում է Արայան Արա ձևով (Մ. Խորենացի, էջ 77):

Մրանք են այն հիմնական աղբյուրները, որ տեղեկություններ են հաղորդում **ԱՐ-ԷՐ-ԱՐԱՅԻ** մասին: Վերոհիշյալ բոլոր սիրավեպերն ու գրույցներն անկասկած պատմական հիմք ունեն, որի արձագանքները հասել են մինչև 19–20-րդ դարերը, երբ ժողովուրդը բանավոր դեռ շարունակում էր պատմել Արա Գեղեցիկի և Շամիրամի մասին⁵⁴:

48. УКН, 287–295.

49. И. Мещанинов, К анализу имени Еримена, “Язык и мышление”, I, с. 37–42.

50. Գ. Ղափանցյան, 1940, էջ 221–225: Սակայն Ռուսայի Էրիմենայի որդի (հայի որդի) լինելը, նրա հայկական ծագումը Ղափանցյանը բացատրում է այն հանգամանքով, որ սկսվել էր արմենների ներթափանցումը Ուրարտու, որի ժամանակ «նրանց հաջողվել էր վերցնել իշխանությունը»:

51. МНМ, I, с. 54, II, с. 636.

52. Մ. Գավուրջյան, 1973, էջ 365–366 (E. C. Quiggin, Encyclopedica Britanica 13 ed Ed, 1926, Ireland):

53. Հ. Փլավիոս, Antiquities of the Jews, Lib. 7, cap 51:

54. Երվանդ Լալայանը Ուզունլար (այժմ Օձուն) գյուղում ապաստանած կարևոցի Սահակ Սահակյանից գրի է առել «Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ» գրույցի մեկ այլ տար-

Ուսումնասիրողների ուշադրությունը գրավել է Խորենացու հետևյալ մի վկայությունը ևս: Խոսելով Արա Գեղեցիկի հայր Արամի քաջագործությունների մասին, պատմահայրն այնուհետև գրում է. նրա «մահվանից հետո Նինոսի վախճանվելուց քիչ տարիներ առաջ իր հայրենիքի խնամակալ դարձավ Արան»⁵⁵: Պատմագրության մեջ Նինոսը նույնացվում է Ասորեստանի թագավոր Սարգոն 1-ինի (980–948) հետ⁵⁶: Նինոսը նույնացվում է նաև Սալմանասար 3-րդի (858–824) հետ⁵⁷: Ուրարտուի առաջին թագավոր Արամը (Արամե), որ վկայված է Սալմանասար 3-րդի արձանագրության մեջ, նույնացվում է Մ. Խորենացու աշխատության մեջ հիշատակված Արամի հետ (Արա Գեղեցիկի հայրը): Ասորեստանի թագուհի Շամիրամը (Մեմիրամիս) Շամշի-Ադադ 5-րդ (823–810) թագավորի կինն է, որը ամուսնու մահից հետո փոքրահասակ որդու փոխարեն իշխել է մ.թ.ա. 810–806 թթ.: Շամիրամի իշխանության տարիները համընկնում են Մենուայի (810–786) իշխանության տարիներին: Հայտնի է, որ Վանի հռչակավոր ջրանցքը կառուցվել է Մենուայի ժամանակ: Այդ մասին են պատմում Մենուայի արձանագրությունները⁵⁸: Մակայն Խորենացին ջրանցքի կառուցումը վերագրում է Շամիրամին⁵⁹: Այս փաստը՝ Մենուայի կառուցած ջրանցքը Շամիրամին վերագրելը, վկայությունն է այն իրողության, որ մ.թ.ա. 9-րդ դարի սկզբներին բարեկամական հարաբերություններ են եղել Հայաստանի ու Ասորեստանի միջև (հավանաբար Շամիրամը օգնել է Մենուային կառուցելու ջրանցքը):

Ինչպես տեսնում ենք, եղել է պատմական այն հիմքը, որի հիման վրա Խորենացու աշխատության միջոցով մեզ է հասել Շամիրամի սիրավեպի պատմությունը հայոց արքայի (տվյալ դեպքում Արա Գեղեցիկ) հանդեպ: Հայտնի է, որ Մենուային հաջորդել է որդին՝ Արգիշտի 1-ինը (786–764, գուցե՞ Արա Գեղեցիկ): Կարծում ենք, ավելի ուշ Արգիշտի-Արա Գեղեցիկ միասնականացումը լիովին հնարավոր էր: Այս դեպքում

սիրակ, որի բովանդակությունը հետևյալն է. Արամ թագավորը, որը ապրում էր Մոսուսում, երեք տղա ուներ: Կրտսերը Արա Գեղեցիկն էր, որը հոր տկարացած աչքերի համար զիջ է բերում Շամիրամից: Այնուհետև Արամ ամուսնանում է Չվարթի հետ, բայց Շամիրամը զորքով գալիս է Հայաստան: Ծակատամարտում Արամ սպանվում է: Այնուհետև կրկնվում է Խորենացու պատմությունը (Ազգագրական հանդես, 9-րդ գիրք, 1902):

55. Մ. Խորենացի, էջ 59:

56. Լ. Շահինյան, Գիրքը դարերի խորքից, Երևան, 1984, էջ 57:

57. Մ. Չամչյան, Հայոց պատմություն, 1984, հ. 3, Ժամանակագրություն, էջ 22–32:

58. УКН, 43–56.

59. Մ. Խորենացի, էջ 65:

կարելի է մտածել, որ պատմական հիմքի վրա ստեղծվել է «Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ» գրույցը, ներկայացնելով Հայաստան-Ասորեստան երկարատև հարաբերություններից մի դրվագ⁶⁰:

Վերոհիշյալ փաստերը վկայում են, որ Արա Գեղեցիկը, Շամիրամը և մյուսները պատմական, իրական անձեր են և գործել են մ.թ.ա. 9–8-րդ դդ.:

Հայ ուսումնասիրողներից Մ. Էմինը⁶¹ և Ն. Ադունցը⁶² Պլատոնի Էրիննույնացնում են Արա Գեղեցիկի, իսկ Արմենիոսին՝ Արամ թագավորի հետ:

Հայ պատմագրության մեջ Արա Գեղեցիկը որպես պատմական անձ կամ ընդունվում է (Մ. Էմին, Ռ. Իշխանյան), կամ մերժվում (Գ. Ղափանցյան, Ն. Ադունց, Ա. Մատիկյան): Արա Գեղեցիկի պատմականությունն ընդունողները, հենվելով Խորենացու, ինչպես նաև հայ և օտար հեղինակների վկայությունների վրա, գտնում են, որ Արա Գեղեցիկը պատմական, իրական անձ է, եղել է Հայաստանի թագավոր և գործել է մոտավորապես մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկզբներին (Մ. Էմինի հաշվարկներով մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի սկզբներին): Արա Գեղեցիկի պատմականությունը մերժողները նրան համարում են միայն զարնան, զարթոնքի ու ռազմի աստված, իսկ «Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ» գրույցը՝ առասպել: Նրանք շեշտում են հատկապես Արայի մեռնող-հառնող բնության աստված լինելու հատկանիշը, համեմատելով նրան բաբելական Թամուզի, փյունիկյան Ադոնիսի (որը հետո անցավ հույներին), եգիպտական Օզիրիսի, փռուզիական Ատտիսի, սեմիտական Էշմունի ու մեռնող-հառնող այլ աստվածների հետ:

Համամիտ լինելով Արա Գեղեցիկի իրական, պատմական անձ լինելուն, նկատենք սակայն, որ նա ուշ շրջանի պատմական դեմք է և կապ չունի անհիշելի ժամանակներից Հայկական լեռնաշխարհում տարածված արևի աստված ԱՐ-ԱՐԱՅԻ պաշտամունքի հետ, բացի միայն անունից, որը Հայկական լեռնաշխարհում դարձել էր սիրված ու տարածված անուն: Հետևաբար, Հայկական լեռնաշխարհում եղել են ԱՐ-ԱՐԱ Աստված (անհիշելի ժամանակներ) և Արա Գեղեցիկ թագավոր (մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկիզբ): Արդեն հիշատակված **Արայան Արա, Էր-Արմենիոս, Այր-Էրեմոն** անունները ևս անկասկած կապ ունեն

60. Այլ տեսակետի համաձայն Արևելյան Հայաստանում գոյություն է ունեցել հայկական թագավորություն (մ.թ.ա. 11–9-րդ դդ.), Արմավիր կենտրոնով, որտեղ իշխել են Արամը, Արա Գեղեցիկը և մյուսները (Վ. Խաչատրյան, էջ 102–117):

61. Մ. Էմին, Վեպր հնոյն Հայաստանի, Մոսկվա, 1850, էջ 91:

62. Ն. Ադունց, 1972, էջ 373:

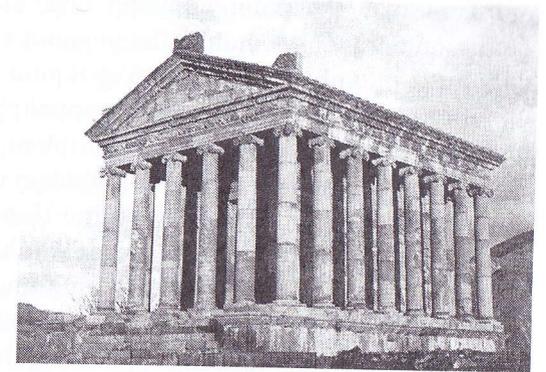
ԱՐ Աստծո անվան հետ և արձագանքն են այդ աստծո պաշտամունքի ու տարածվածության:

Հայաստանում տարածված աշխարհագրական ու անձնական անունները, ինչպես նաև այլ ժողովուրդների մոտ պահպանված ԱՐ Աստծո (Ares, Arina, Яр, Aria) անունները հուշում են, որ աստծո նախնական անունը եղել է **ԱՐ**: Գ. Ղափանցյանը գտնում է, որ «ինչ-որ ժամանակ հայերը աստծուն կոչել են ԱՐ»⁶³: Մ. Գավուքչյանը ևս ընդունում է աստծո հնագույն ԱՐ անունը:

Այսպիսով, Հայկական լեռնաշխարհի բնիկների՝ հայկական ցեղերի հնագույն ու գլխավոր աստվածը արևի **ԱՐ Աստվածն** էր: Պատմագրության մեջ վկայություններ չկան ԱՐ Աստծո պատվին կառուցված տաճարների, սրբավայրերի ու նրան նվիրված տոնակատարությունների մասին, իսկ որ դրանք եղել են, անկասկած է: Հայտնի է, որ հայոց հնագույն հոգևոր կենտրոններ են եղել Արդինի (Մուսասիր, Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևելյան մաս) և Աշտիշատ (Հարք գավառ) քաղաքները: Բացառված չէ, որ այս քաղաքներում եղել են ԱՐ Աստծուն նվիրված տաճարներ: Չնայած Արդինին հիշատակվում է ուրարտական արձանագրություններում, անկասկած այն ավելի հին ու ընդունված հոգևոր կենտրոն է եղել, հակառակ դեպքում, ապահովության համար, այն պետք է գտնվեր պետության կենտրոնում և ոչ պետության հարավային սահմանների մոտ, որի նկատմամբ մեկ անգամ չէ, որ ոտնձգություններ են կատարել ասորեստանցիները: Բարեբախտաբար մեզ է հասել մ.թ.ա. I դարում կառուցված Գառնիի Արև-Աստծուն նվիրված տաճարը (նկ. 12), որի նախատիպն անկասկած Արդինի (Մուսասիր) տաճարն էր:

Անկասկած, ԱՐ Աստվածը տարվա մեջ ունեցել է տոնակատարության իր օրը: Ամենայն հավանականությամբ այն նշվել է մարտի 21-ին՝

63. Г. Капанян, Хеттские боги у армян, Ереван, 1940, с. 27.

Նկ. 12. Գառնիի Արև-Աստծո տաճարը

գարնանային գիշերահավասարի օրը, երբ Հայկական լեռնաշխարհի ցուրտ ձմեռը տեղի է տալիս, հաջորդում է գարունը և սկսվում է ցերեկվա, յույսի ու արևի հաղթանակը գիշերվա ու խավարի դեմ: ԱՐ Աստվածը արևի, գարնան, բնության ու զարթոնքի աստվածն էր և բնական էր, որ նրա տոնը նշվեր հենց գարնանային արևադարձի օրը՝ մարտի 21-ին: Ըստ որոշ աղբյուրների, մեր նախնիները այդ օրը համարել են նաև նոր տարվա սկիզբ: Այդ մասին է վկայում Մատենադարանում պահպանվող տոմարական մի պատառիկ (թիվ 1999 ձեռագիրը), որտեղ գրված է հին հայկական ու հռոմեական ամիսների գուգահեռ ցանկը: Այդ փաստաթղթի վերնագիրն է «Ամիսք Հայոց և Հռոմի հանդեպ միմեանց», ցանկը սկսվում է նավասարդից. «Նավասարդի, որ է մարտի, Հռոմի՝ ապրիլի...» և վերջանում է «Հրոտից՝ փետրուարի»⁶⁴ ամսով: Հնդեվրոպացիներից իրանցիները պահպանել են Նոր տարին մարտի 21-ից սկսելու նախնիների կարգը: Հայոց հեթանոսական տոմարի մեջ ևս պահպանվել են արևի ԱՐ Աստծո պաշտամունքի հետքերը: Այսպես, հեթանոսական տոմարի 6-րդ ամիսը կոչվել է Արաց, «այն նշանակել է արերի (արմեններ) օրեր և նվիրված էր ԱՐ Աստծո տոնակատարություններին»⁶⁵: Ա. Մատիկյանը գտնում է, որ «Արաց» պիտի նշանակի «Արայի օրեր»:

Հետաքրքիր է նաև, որ Թեսալիայի (Հունաստան) տոմարով մարտ ամիսը կոչվում էր Արես և համընկնում էր հայոց փետրվար-մարտ ամիսներին, եթե հունվարը օգոստոսից է հաշվվում⁶⁶: Հռոմում ևս գարնան առաջին ամիսը գարնան, զարթոնքի ու երկրագործության (մ.թ.ա. 3-րդ դարից ռազմի աստված) Mars աստծո անունով կոչվել է մարտ: Այդ ամսին են կատարվել նաև նրան նվիրված տոնակատարությունները⁶⁷: ԱՐ Աստծո պաշտամունքի հետ մեծ հարազատություն ցուցաբերող սլավոնական արևի, գարնան, բերքի ու ռազմի աստված Яр աստծուն նվիրված տոներն ու տոնակատարությունները ևս նշվել են վաղ գարնանն ու ամռանը⁶⁸: Հետաքրքիր են Яр աստծո նկարագրի վերոհիշյալ հատկանիշները բնութագրող яркии «պայծառ», яровои «գարնանային», ярыи «կատաղի» բառերը և այլն: Հայոց հեթանոսական տոմարի 8-րդ ամիսը՝ Արեգը ևս կապ ունի արևի պաշտամունքի հետ: Արեգ է

կոչվել նաև յուրաքանչյուր ամսվա առաջին օրը: Ուրարտուի Իշպուինի քաղաքավորի (825–810) արձանագրության մեջ կարդում ենք. «Իշպուինեն սահմանեց կարգ. Արև ամսին տոնակատարություն կատարել Խալ-դեին, Թեյշեբային, Շիվինին և աստվածներին բոլոր»⁶⁹:

Թե որ ամիսն է Իշպուինին արև-ամիս համարել, հայտնի չէ, կարևորն այն է, որ եղել է այդ ամիսը: Ամենայն հավանականությամբ Ալդի-Խալդիին ու մյուս աստվածներին (Թեյշեբա, Շիվինի) նվիրված տոնակատարությունները ևս կատարվել են մարտ ամսին:

Մեզ չի հասել նաև ԱՐ Աստծո պատկերը, անշուշտ դարձյալ խոր հնության պատճառով: Այս դեպքում կարելի է մտածել, որ չի թույլատրվել պատկերել Արարիչ ԱՐ Աստծուն՝ Հայր Աստծուն, իսկ եթե պատկերվեր, կարող էր պատկերվել այնպես, ինչպես Խալդիին է պատկերվել իր ուղեկից առյուծի, նաև արծվի ու ցուլի հետ (ավելի հաճախ՝ կանգնած առյուծի մեջքին): Ուրարտական բնակավայրերի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են հնագիտական իրեր, որոնց վրա Խալդիին պատկերված է առյուծի մեջքին՝ հաճախ ունենալով արծվի թևեր:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ԱՐ Աստվածը պատմական ինչ-որ ժամանակահատվածում իր տեղը զիջել է այլ աստվածների (Արամազդ, Վահագն, Միհր, Ալդի-Խալդի): Հայոց ուշ շրջանի հերանոսական դիցարանը գլխավորում էր Արամազդը, Վահագնը ժառանգել էր արևի ու ռազմի, իսկ Միհրը՝ կրակի (արև) հատկանիշները: Ինչպես տեսնում ենք, այդ աստվածներից յուրաքանչյուրը ժառանգել էր ԱՐ Աստծո նկարագրի ինչ-որ հատկանիշ: Այդպես չէ Խալդիի դեպքում: Երբ համեմատում ենք ԱՐ Աստծո և Ալդի-Խալդիի նկարագրի հատկանիշները, նկատում ենք, որ Խալդիին ժառանգել էր ԱՐ Աստծո նկարագրի համարյա բոլոր հատկանիշները (արևի, ռազմի, երկնքի, բուսականության):

Նշենք նաև, որ Կելիշինի (Ուրմիա լճի հարավարևմտյան մաս) երկրեզվյան արձանագրության ուրարտական տարբերակում աստծո անունը վկայված է Aldi, իսկ ասուրական տարբերակում՝ Haldi ձևով⁷⁰: Ալդի (Խալդի) աստծո անունը և նկարագրի վերոհիշյալ հատկանիշները թույլ են տալիս մտածելու, որ Ալդի աստվածը կարող էր իր մեջ թաքցնել ԱՐ Աստծո անունն ու պաշտամունքը: Ժամանակի ընթացքում միանգամայն հնարավոր էր ԱՐ Աստծո անվան փոփոխությունը.

64. Ա. Արրահանյան, Հայոց գիր և գրչություն, Երևան, 1973, էջ 99:

65. Մ. Գավուրչյան, 1973, էջ 123:

66. Ա. Մարիկյան, 1930, էջ 314:

67. Брокгауз-Ефрон энциклопедия, 36, с. 689, Դիցարանական բառարան, էջ 36:

68. ВСЭ, 1931, т. 65.

69. ՀԺՊԸ, էջ 45:

70. УКН, 19.

Նկ. 13. Արդի-Խաղի աստծո բարձրաբանդակը, Արծկե, մ.թ.ա. 7-րդ դար

Ար-դի=Ալ-դի⁷¹: Այս դեպքում ամրապնդվում է այն կարծիքը, որ ԱՐ Աստվածը կարող էր պատկերվել այնպես, ինչպես Ալդի-Խաղին՝ և պատկերվել՝ կանգնած առյուծի մեջքին, արծվի թևերով կամ առանց թևերի (նկ. 13): Ուրարտական դիցարանում եղել է Ar'-a-a անունով աստված(ուհի), որն արդեն մեծ ու հզոր չէ: Բացի այս աստծուց, ուրարտական դիցարանի բազմաթիվ այլ աստվածներ ևս կրում են **Ար-ով** (նաև **Էր, Ուր**) սկզբով անուններ. Արսիմեյա, Արծիբիդինի, Արդի, Արածա, Էրինա, Ուրա, նաև Աիրաինի:

Հնագույն բոլոր աստվածները

հանդես են գալիս իրենց գույգերի հետ. Գումուգի-Ինանա (Շումեր), Թամուզ-Իշտար (Բաբելոն, Ասորեստան), Օզիրիս-Իզիդա (Եգիպտոս), Ատտիս-Քեբելե (Փռուզիա), Ադոնիս-Աֆրոդիտե (Հունաստան) և այլն: Հետևաբար, Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն ԱՐ Աստվածը ևս պետք է ունենար իր գույգը: Ուսումնասիրությունները, հատկապես ազգագրական (անուններ, գրույցներ, ծիսական երգեր), հուշում են, որ շատ վաղուց Հայաստանում գոյություն է ունեցել Նար աստվածուհու պաշտամունք: Այս աստվածուհու մասին ևս շատ քիչ տեղեկություններ կան, ամենայն հավանականությամբ դարձյալ խոր հնության պատճառով: Ցավոք քիչ տեղեկություններ կան նաև հայոց հնագույն դիցարանի մասին: Այդ առումով հետաքրքիր է մեր հնագույն հարևանների դիցարանը: Շումերները ունեցել են արևի Բաբբար և լուսնի Նաննար⁷²

71. Հայերենում «դի», «դիք» բառերը աստված իմաստն ունեն (Հ. Աճառյան, 1971, էջ 672): Հայերենում աստվածները հոգնակի ձևով կոչվում են դիք, եզակի ձևով՝ դի (Է. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, 1976, էջ 303): Ուրարտական արձանագրություններում ևս «դի» մասնիկը հանդես է գալիս աստված իմաստով, հանդիսանալով դիցանվանակերտ մասնիկ. Ալ-դի, Արծիբի-դի-նի և այլն:

72. Մ. Գավուրչյանը հետաքրքիր բացատրություն է տալիս Բաբբար և Նաննար անուններին: Նա գտնում է, որ Բաբբարը կազմված է հ.ե. (սանկրիտ) բաբա հայր (պապ) և Ար բաղադրիչներից, իսկ Նաննարը՝ նան (լուսին) և Ար բաղադրիչներից, որ նշանակում է Արի Նանն (լուսին) (Մ. Գավուրչյան, 1973, էջ 109):

աստվածները: Ասորեստանում եղել է Նար աստվածուհի, որն ըստ մի շարք ուսումնասիրողների (Գեյմել, Գ. Ղափանցյան)⁷³, ջրերի ոգին էր: Այս դեպքում կարող ենք հիշել «Սանա ծռերի» Շովինարին, որը հենց քրից էլ հղիացավ: Փռուզիացիները ունեցել են Նանե⁷⁴ աստվածուհի, հույները՝ Նանե հավերժահարս, սկանդինավյան ժողովուրդները՝ Նանա⁷⁵ դիցուհի:

Հայերը ունեցել են Նանե աստվածուհի, որն Արամազդի դուստրն էր⁷⁶: Հայաստանի շատ շրջաններում (Արցախ, Ուտիք, Լոռի) մորը, նաև մեծ մորը այսօր էլ անվանում են նան, նանի, նանե: Նանա սանսկրիտ նշանակում էր մայր⁷⁷:

Հիշենք, որ Սասունցի Գավիթը կորեկի արտի տեր պառավին, որ նաև իր հոր վաղեմի ընկերուհին էր, անվանում էր նանի: Մ. Խորենացու վերոհիշյալ աշխատության մեջ Արա Գեղեցիկի կնոջ անունը Նուարդ է: Մ. Գավուրչյանը անդրադառնալով Նուարդին գրում է. «Նուարդ պիտի նշանակի Արդ-Արայի Նու-Անահիտը կամ Արևի սիրելի Լուսինը»⁷⁸:

Գ. Ղափանցյանը ևս Նուարդ անունը կապում է ԱՐ Աստծո պաշտամունքի հետ: Ըստ նրա, Նուարդ անունը կազմված է նու (նավ, նոր) և վարդ, ծաղիկ բառերից, որ «նոր ծաղիկ» իմաստն ունի⁷⁹, իսկ դա համապատասխանում էր ԱՐ Աստծո գարնան, բնության ու զարթոնքի նկարագրին:

Լուսնի աստվածուհու անունը Վանի Միերյան դռան վրայի արձանագրության մեջ կարդացվում է Sielardi, նաև Sinuardi, Նուարդ⁸⁰:

Նար աստվածուհու պաշտամունքի հետ է կապված ազգագրական

73. Г. Капанцян, 1940, с. 42-43.

74. Մ. Երեմյան, Հայ ժողովրդի առաջացման պատմական միջավայրը, հողված «Գիտություն և տեխնիկա» ամսագրում, 1985, 4, էջ 32:

75. Վ. Բդդյան, Հայ ազգագրություն, Երևան, 1974, էջ 220:

76. Գ. Ազարանզեղու, էջ 443:

77. Վ. Բդդյան, էջ 220:

78. Մ. Գավուրչյան, 1973, էջ 106:

79. Գ. Ղափանցյան, 1945, էջ 107:

80. Sielardi անունը ստուգաբանվում է siel կամ sel «գիշեր» և ardi «արև» բառերով, որ «գիշերվա արև» իմաստն ունի (Գ. Ղափանցյան, 1940, էջ 46): Գ. Ջահուկյանը օգն է մեկնաբանում է «ուծ, իշխանություն, աստված» իմաստով, իսկ sel-ը կապելով հունարեն լուսին, լույս, փայլ բառերի հետ, sielardi-ն մեկնում է «լուսնաստված» իմաստով (Գ. Ջահուկյան, Հայկական շերտը ուրարտական դիցարանում (հողված), ՊԲՀ, 1986, քիվ 1, էջ 49-50):

երգի մի պատառիկ, որը դարեր շարունակ երգվել ու պահպանվել է հայ ժողովրդի մեջ: Պահպանված սովորույթի համաձայն անձրև ակնկալելու խնդրանքով երեխաները նար/նուր տիկնիկի հետ շրջում էին տները և երգում.

*Նուրին, Նուրին եկել է,
Աչպա հուրին եկել է,
Շալե շալիկ հագել է,
Կարմիր գուրի կապել է,
Յուղ փվեք, վարսը քեկնը,
Չու փվեք, չեռքը դնենք:*

Շամանակի ընթացքում հանդես են եկել այլ աստվածուհիներ (Նանե, Անահիտ), որոնք իրենց վրա են վերցրել Նար աստվածուհու բնութագրի հատկանիշները: Եգիպտացիների Իսիսը, ասորեստանցիների Միլիտան, փյունիկեցիների Աստարտան, հույների Արտեմիսը և ուրիշներ հաճախ են պատկերվել լուսնի մահիկով:

ՆԱԲ աստվածուհուն ավելի ուշ փոխարինած Անահիտ աստվածուհին ևս նախ եղել է լուսնի աստվածուհի, իսկ հետագայում՝ պտղաբերության ու սիրո աստվածուհի: Սատաղից հայտնաբերված նրան վերագրվող բրոնզե արձանիկի ճակատին թափված են երկու խուպուպիկներ լուսնի մահիկի տեսքով:

Այսպիսով, վերոհիշյալ բոլոր անունները (Նանար, Նար, Նանե), նաև Հայաստանում տարածված կանացի հնագույն ճովինար, Հեղնար, Էլինար, Ոսկինար և այլ անուններ հուշում են, որ Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն աստվածուհին ՆԱԲ աստվածուհին էր:

Հետևաբար, Հայկական լեռնաշխարհի բնիկների՝ հայկական ցեղերի արևի ԱԲ Աստծո գույգն էր լուսնի հնագույն ՆԱԲ⁸¹ աստվածուհին: Հիշենք Խորենացու այն վկայությունը, որ հայոց մեիյաններում դրվել են արևի ու լուսնի արձաններ:

81. Գ. Ղափանցյանը հետաքրքիր կապ է տեսնում սլավոնական **Մարինա** և **Նարնա**, Մարենա կամ Մարան կանացի խրտվիլակի անունը առաջացել է չպահպանված **Նարինա** անունից (Գ. Ղափանցյան, 1945, էջ 86):

ԱՐ ԱՆՎԱՆ ԱՐՏԱՅՈՒՆՄԸ ՀԱՅՈՑ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՈՒ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Աշխարհի ոչ մի երկրում հնարավոր չէ հանդիպել Ար-ով սկսվող այնքան շատ անձնական ու աշխարհագրական անուններ, որքան Հայաստանում: Հայոց հնագույն շատ անձնանուններ ու տեղանուններ հայոց ցեղանունների և երկրանունների նման ունեն **Ար**, նաև **Էր**, **Իր**, **Ուր** բաղադրիչները: Նախ խոսենք անձնանունների մասին: Գրավոր հիշատակված **Ար**-ով սկսվող անձնական անունների հանդիպում ենք մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 1-ին կեսից սկսած: Դրանք Խուրրի-Միտանիի արքաների անուններն են: Նշենք այդ անուններից մի քանիսը. Արտատամա, Արտաշումարա, Արտամանյա (վասալ իշխան): Այս անունները գրված են արադ-բաբելական լեզվով ու սեպագրերով, որն ազդել է անվան ճիշտ գրության ու արտասանության վրա, քանի որ անունները հարմարեցվել են օտար լեզվի ու սեպագրերի:

Մ. Խորենացու «Հայոց պատմություն» աշխատության մեջ հիշատակվում են 11 հայ նահապետների անուններ, որոնցից 5-ը սկսվում են **Ար**-ով՝ **Արամանյակ**, **Արամայիս**, **Հարմա**, **Արամ**, **Արա Գեղեցիկ**: Հիշատակվում են նաև **Արտավազդ**, **Արտաշես**, **Արշակ**, **Արշամ**, **Արտավան**, **Արբեղայուս**, **Արշավիր** անունները: Վերոհիշյալ անուններին ավելացնենք **Արմենակ**, **Արտան**, **Արգամ**, **Արբակ**, **Արծրուն**, **Արմիր** անունները և այլն: Վանի թագավորության արքաների արձանագրություններում հանդիպում են **Արամե**, **Արգիշտի**, **Էրիմենա**, նաև **Ռուսա-Ռուսա** անունները, պարսից Դարեհ 1-ին արքայի արձանագրության մեջ՝ **Արախա** անունը և այլն, իսկ Տիգրան 2-րդ Մեծի դստեր անունն էր Արիազատե:

Ար-ով սկսվող բազմաթիվ անուններ կան նաև հին հույների և հին իրանցիների⁸² մոտ: Աշխատությունը անուններով չժանրաբեռնելու համար դիմենք միայն հույն պատմիչ Հերոդոտոսին: Նրա «Պատմություն» աշխատության մեջ հանդիպում ենք Ար-ով սկսվող կանացի և տղամարդու բազմաթիվ իրանական և հունական անունների: Իրանական անուններ. Արտայունտե, Արիստոնե (կանացի), Արիոբիզնես, Արտա-

82. Է. Գրանտովսկու «Ранняя история иранских племен Передней Азии» աշխատության մեջ որպես հին իրանական անուններ հիշատակվում են մ.թ.ա. 9–8-րդ դդ. ասորական գրավոր աղբյուրներում վկայված Արտասարի, Արտաշտուա, Արշամա, Արտափրարու, Արդիմանիս, Արդարա, Երվանդ անունները և այլն (Э. Грантовский, с. 119, 121, 212, 214): Է. Գրանտովսկին ևս նշում է իրանական անձնանունների և տեղանունների աղավաղված լինելը ասորական աղբյուրներում:

յուկտե, Արիոնարդոս, Արտեմբարես, Արտայոս, Արտյուփիոս, Արսամես, Արյուանդես, Արտաքայես, Արտաքագոս, Արտանես, Արտաքանոս, Արտյուփոս, Արտաքսերքսես, Արիագոս... (տղամարդու): Հունական անուններ. Արիադնա, Արգեյա, Արտեմիս (կանացի), Արիստեսաս, Արգեսոս, Արիստոդեմոս (տղամարդու): Անշուշտ իրանական անունները հունական ձևով են ներկայացված: Եվ եթե այժմ հույները սակավ են օգտագործում այդ անունները, ապա իրանցիները համարյա մոռացել են դրանք: Ի տարբերություն իրանցիների և հույների հայերը այսօր էլ շարունակում են պահպանել իրենց հնագույն անունները:

Ար արմատով կազմված բազմաթիվ անձնանուններ (նաև ազգանուններ) են պահպանվել նաև հնդեվրոպական այլ ժողովուրդների մոտ⁸³: Այսպես. գերմանական խերուսկ ցեղի առաջնորդին, որն ապստամբել էր հռոմեացիների դեմ, կոչում էին **Արմին (Արմինիոս)**⁸⁴ (1-ին դարի սկիզբ): Գոթերի առաջնորդին, որը հաղթել էր սլավոնական վեներներ ցեղին, կոչում էին **Էրմանարիխ**⁸⁵ (6-րդ դար): Թվարկենք նաև այլ անուններ. **Արմանյակ, Արմին, Արման, Արմանդ (Հարմանդ), Արթեն, Արթենգ, Գերման (Հերման),** նաև **Յարոսլավ, Յարոմիր, Յարոպոլ, Յարիգա, Յարիգին, Յարովոյ** և այլն:

Արարիչ ԱՐ Աստծո անունով են կոչվել ոչ միայն ցեղն ու բնօրրանը, այլև Հայկական լեռնաշխարհի բազմաթիվ աշխարհագրական անուններ, գետեր, լեռներ, ավաններ, շենքեր ու քաղաքներ: Հայտնաբերված հնագույն գրավոր աղբյուրներում (խեթական, ասուրական, ուրարտական, հունական) **Ար**-ով սկսվող բազմաթիվ աշխարհագրական անուններ են հիշատակվում Հայկական լեռնաշխարհի զանազան մասերում: **Ար**-ով (Ուր-ով) սկսվող տեղանուններ են հիշատակվում նաև Հայկական լեռնաշխարհից դուրս, շրջակա տարածքներում. **Ուրբ, Ուրուկ, Ուռհա, Արրայխա**⁸⁶ և այլն:

83. Ներկայացվում են միայն **Ար**-ով սկսվող անուններ:

84. Մ.թ. 9 թ. Արմինիոսը (Արմին) Թիրոքուրգյան անտառում հաղթել է հռոմեացիներին: Տակիտոսի վկայությամբ, Արմինիոսը քաջարի ու ազնիվ էր մարտում, հանկարծակի, առանց նախազգուշացման չի հարձակվում, չէր կոչում կանանց ու ծերերի դեմ և այլն (Tacite, Analles, գիրք I, II, XII, XIII): Համեմատության համար հիշենք մեծանախկա հատկություններով օժտված հայոց «Սասնա ծռեր» դյուցազնավեպի հերոս Սասունցի Դավիթին:

85. Н. Карамзин, Об истории государства России, Москва, 1990, с. 14.

86. Այդ բնակավայրերը հավանաբար հիմնադրել են տեղաշարժեր կատարող հայկական ցեղերը:

Արդեն խոսել ենք **Արատտա, Արարադ, Արմանի, Արմե, Արմենիկ, Արմինա, Ուրմե, Ուրարտու** անունների մասին: Արադական աղբյուրներում հանդիպում ենք Արավաննա և Արաունա երկրամասերի անուններին: Հնագույն խեթական աղբյուրները հիշատակում են Արաունա, Արավանա, Արաց, Արացաշտիա, Արմատան, Արիպսա, Արնիա կամ Արնիս երկրամասերի ու քաղաքների մասին⁸⁷: Խեթական քաղափորության արևելյան սահմանագլխին հիշատակվում են Արան (Առանիս) և Արանի ճանապարհային կայանները: Խեթերի երկրում հիշատակվում է Արինա երկրամասը (քաղաքը): Հայկական լեռնաշխարհում Ար-ով սկսվող տեղանունները հատկապես շատ են հանդիպում ասուրական գրավոր աղբյուրներում: Դրանք երկրամասեր են, մեծ ու փոքր բնակավայրեր, լեռներ, գետեր, բերդաքաղաքներ և այլն: Հիշատակենք դրանց մի մասը. երկրամասեր - Արմալի, Արմանգու, Արմարիլի, Արմե (Ուրմե), Արսիանիչ, Արամալե կամ Արամալի, Արանիա, Արգաբիա, Արգավ, Արզոն, Արզուն, Արթուհինի, Արիանի, Արունու, Արբուենի, Հարիա, ..., բնակավայրեր, բերդաքաղաքներ - Արմունու, Արնա, Արնիա, Արսի, Արտկուն, Արմալի, Արամե (ամրոց), Արբու, Արդինի, Արդուպա, Արգաբիա, Արգանիա, Արգաշկու, Արիդու, Արինու, Արցանիա (Արզն քաղաքը), Արցաշկու (Արծն), Արուրա, Արամունք (այժմ՝ Արամուս), ..., լեռներ, լեռնագագաթներ - Արսաբիա, Արսիա, Արսիդու, Արարադ, Արդիկշի, Արդյուսի, Արգանիբու, Արկանիա, Արուա, Արունա, Արունի, Արուտ, ...: Ուրարտական արձանագրություններում ևս հանդիպում ենք Ար-ով սկսվող բազմաթիվ տեղանուններ: Դրանք դարձյալ երկրամասեր են՝ Արամալե կամ Արամալի, Արիահինի, Արկուկի, Արիի, Արմարիլու կամ Արմալի, Արսուհինի, Արտագիանի, Արտաշկու, ..., քաղաքներ՝ Արմալի, Արա(տ)նի, Արինա, գետ՝ Արգանի (Արածանի) և այլն:

5-րդ դարից սկսած հայկական գրավոր աղբյուրներում ևս հանդիպում ենք Ար-ով սկսվող տեղանունների -- Արմավիր (քաղաք), Արաման, Արամանա (գյուղեր), Արամանյակ, Արտագերս (բերդեր), Արման-Արմանա (Արմե-Շուպրիա), Արմատաս-Ամարա (Արցախ) երկրամասերի անուններին և այլն:

Հունական աղբյուրները հիշատակում են Արանիա (Արանե, Արանիս), Արանգաս քաղաքները, Վանա լճի համար հույն պատմիչները

87. Տեղանունների մասին տես «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան» աշխատությունը, Երևան, 1986, հեղինակներ՝ Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բարսեղյան:

օգտագործում են Արեսքուսա, Արեստիա, Արսեն (Արսենն) անունները, Արարս գետի համար՝ Արես անունը և այլն:

Շարունակներն թվարկել այլ անուններ ևս. գյուղեր – Արամիս (Չանգեզուր), Արամո (Կիլիկիա), Արամոն (այժմ՝ Արամուս), Արաշատ (Վասպուրական), Արբատ (Արևմտյան Հայաստանում և Երևանի նահանգում), Արգո (Խարբերդի նահանգ), Արտոս և այլն:

Երկրամասեր – Արագունի կամ Արեգունի, Արան-Առան, Արանիա, Արմանու, Արցի, քաղաքներ – Արբելա, Արգինա, Արգիշա, Արգոս, Արգանգան (Երզնկա), լեռներ – Արտոս և այլն: Հիշենք նաև Արարատ, Արագած, Արաքս, Արածանի, Արեգունի, Արտագ, Արենի, Արմավիր⁸⁸, Արտաշատ, Արճեշ, Արուճ, Արցախ, Արմաշ, Արծն, նաև Երիզա, Երզնկա, Երևան անունները և այլն:

Ար-ով սկսվող տեղանունների այս բազմազանությունը և տարածվածությունը Հայկական լեռնաշխարհում բոլորովին էլ պատահական չէ: Այն սերտորեն կապված է արևապաշտության՝ արևի ու ԱՐ Աստծո պաշտամունքի հետ: Ժողովուրդը հազարամյակներ շարունակ սիրելի աստծո անունով է կոչել իր զավակներին և աշխարհագրական շատ անուններ:

Ար-ով սկսվող բազմաթիվ աշխարհագրական անուններ կան նաև Եվրոպայում: Առանց մեկնաբանելու թվարկենք այդպիսի անուններ գետեր – Արա, Արմա, Վարմենա, Առնո, Արմանթիա, Արագոն, Արախսա⁸⁹, նաև Ալմա, Ալբինա, Ալմանա, Ալարա, Էլբա (լ-ր անցում), լեռներ – Արալար, Արամո, Արամուր, Արաքսամենդի (Իսպանիա), բնակավայրեր – Արմորիկա, Հարմինա (Ֆրանսիա), Արագ, Արիա, Արան, Արանգո, Արանիխո (Իսպանիա) և այլն: Ավելացնենք, Իրան (Արան), Ալանիա (լ-ր անցում) և այլն:

Հունաստանում ևս եղել են Ար-ով սկսվող բազմաթիվ աշխարհագրական անուններ: Նշենք մի քանիսը. (ըստ Հերոդոտոսի) քաղաքներ – Արտակե, Արմատիդես, Արգոլիս (Արգոս), գետեր – Արտանես, Արտեսկոս, Արարես և այլն:

Հայ և օտար ուսումնասիրողներին միշտ հետաքրքրել է հայոց 13-րդ

88. Մ. Գավուրջյանը Արմավիր անունը ստուգաբանում է որպես Արմա-Էրի «Արմա ցեղի քաղաք» (Մ. Գավուրջյան, 1973, էջ 143), Վ. Խաչատրյանը՝ «տոհմիկ իշխան» (Վ. Խաչատրյան, էջ 103), Հ. Կարազեոզյանը՝ «լուսնաքաղաք» (Հ. Կարազեոզյան, էջ 56):

89. Գետանունների և ջրանունների մասին տես նաև Թ. Գամկրելիձեի և Վ. Իվանովի աշխատությունը, 1984, էջ 953:

մայրաքաղաքի Երևան անունը: Գրվել են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, հոդվածներ, որտեղ հեղինակները տարբեր բացատրություններ են տվել Երևան անվանը: Նորից անդրադառնանք այդ հարցին և փորձենք նորովի մեկնաբանել Երևան անվան ծագումը:

ԱՐ ԱՆՈՒՆԸ ԵՎ ԵՐԵՎԱՆ ԱՆՎԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Երևանը աշխարհի հնագույն քաղաքներից է: Նրա տարածքում կատարված հնագիտական պեղումները ցույց են տալիս, որ մարդն այստեղ ապրել է տասնյակ հազարավոր տարիներ առաջ: Հատկանշական է այն փաստը, որ Երևանի տարածքը անընդհատ բնակեցված է եղել: Ուսումնասիրությունները պարզել են, որ քաղաքի տարածքում տարբեր ժամանակներում առաջացել և տարբեր պատճառներով կործանվել են բազմաթիվ բնակատեղիներ (բնակավայրեր): Ժամանակագրական առումով քաղաքի տարածքում հայտնաբերված հնագույն բնակավայրը Երևանյան կամ Հրազդանյան քարայրն է (Երևանյան լճի մոտակայքում, Հրազդան գետի ափին): Պեղումների ժամանակ քարայրում հայտնաբերվել են նյութական մշակույթի 5–6 շերտեր, որոնցից հնագույնը թվագրվում է հին քարե դարի մուստերյան շրջանով (100.000–35.000 տարի առաջ): Այնուհետև, Երևանի տարածքում մարդու բնակության հետքերը հայտնաբերվում են նոր բնակավայրերում, ստեղծելով պատմական հուշարձանների մի ամբողջական շղթա: Թվարկենք դրանք. Շենգավիթ (մ.թ.ա. 5–3-րդ հազարամյակներ), Ծիծեռնակաբերդ, Կայաբանամերձ հրապարակ (մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակ), Արին բերդ (Էրեբունի), Կարմիր բլուր (մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակ), Ավան-Առինջ (մ.թ.ա. 2–1-ին դդ.), Կարմիր բերդ (մ.թ. 1–10-րդ դդ.), Երևանի բերդ (մ.թ. 7-րդ, 16-րդ դդ.) և այլն:

Ուսումնասիրողներին Երևանը հետաքրքրել է հատկապես իր անվամբ: Մեզ են հասել Երևան անվան բազմաթիվ տարբերակներ: Հիշատակենք դրանք Արաւան, Արուան, Իրուան, Արիվան, Արեւան, Էրիվան, Էրուան, Էրեվան, Ըրեվան, Բեվան⁹⁰ և այլն: Գոյություն ունեն Երևան անունը մեկնող բազմաթիվ բացատրություններ ու ավանդություններ: Ամենահին ու ամենատարածված բացատրությունը կապված է Նոյ նահապետի անվան հետ: Ժողովրդի մեջ պահպանված ավանդության հա-

90. Հանդես ամսօրեայ, 1934, թիվ 5–7, էջ 327–328: Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 299: Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը, Եր. 1969, հ. 1, էջ 96–99:

մածայն, ցրիեղեղից հետո, երբ ջրերը հետ են քաշվել, Նոյ նահապետը Արարատ սարից տեսել է ցամաք ու բացականչել, «Երևաց, երևաց», որն էլ հետագայում ձևափոխվելով դարձել է Երևան: Ուսումնասիրողներից ոմանք (Մ. Չամչյան, Հ. Նայյան) Երևան անվան ծագումը կապել են Երվանդյան հարստության վերջին թագավոր Երվանդ 4-րդի անվան հետ (մոտ. մ.թ.ա. 220–201): Բացատրությունների շարքում պարզապես կարելի էր անտեսել թուրք-պարսկական մի ավանդություն, ըստ որի Երևան անունը ծագել է պարսիկ խան Ռևան-Ղուլիի անունից: Այս ավանդությունը երբեմն փորձում են չարաշահել հատկապես աղբբեջանցի պատմաբանները, բայց դա անընդունելի է հենց միայն այն պատճառով, որ Ռևան-Ղուլի խանը Երևանում իշխել է 16-րդ դարի սկզբներին, իսկ Երևան անունը հազարամյակների պատմություն ունի:

19–20-րդ դդ. Հայաստանի տարածքում հայտնաբերված հայոց հնագույն պեղումներից մեկի՝ Ուրարտուի արքաների սեպագիր արձանագրությունները հնարավորություն տվեց ոչ միայն ճշգրտել մի շարք աշխարհագրական անուններ, այլև նորովի բացատրել դրանց իմաստը:

Ուրարտական արձանագրություններում ընթերցվում են Էրիանի, Էրիախի, Էրեբունի անունները: Ռուսա 1-ին թագավորի (735–713) արձանագրության մեջ, որ հայտնաբերվել է Սևանա լճի մոտ գտնվող Շովինար գյուղում, 22 երկրանունների հետ հիշատակվում է նաև **Էրիանի** (Երիանի) անունը: Ռուս հնագետ Մ. Նիկոլսկին **Էրիանին** տեղադրել է **Երևանի** տարածքում և **Երևան** անունը բխեցրել **Էրիանից**⁹¹: Այս տեսակետը պաշտպանել են Ե. Շահագիրը, Հ. Մանդալյանը, Խ. Մամվելյանը և ուրիշներ: Էրիանին տեղադրել են նաև Սևանա լճի շրջակայքում (Ի. Մեշչանինով, Գ. Մելիքիշվիլի, Գ. Ղափանցյան), այնուհետև Կումայրիի շրջակայքում: Գ. Ղափանցյանը **Երևան** անունը բխեցնելով Էրիա ցեղի անունից, միաժամանակ դա առեղծվածային է համարում, գտնելով, որ չպետք է անվերապահորեն ընդունել այդ վարկածը⁹²: Վարկածների և տեսակետների այս շարքում Գ. Ղափանցյանը հպանցիկ առաջ է քաշում նաև այն տեսակետը, որ Երևան անունը կարելի է բացատրել «Էրի աան» իմաստով⁹³:

Վանի քարաժայռի վրա փորագրված Խորխոռյան տարեգրության

91. М. Никольский, Клинообразные надписи Закавказья, „Материалы по археологии Кавказа“, Москва, 1896, с. 97.

92. Երևանի համալսարան, Գիտական աշխատություններ, 1940, հ. 14, էջ 322:

93. Գ. Ղափանցյան, 1945, էջ 151 (ծանոթագրությունը):

մեջ, որը 1828 թ. հայտնաբերել է արևելագետ Ֆ. Շուլցը, Արգիշտի 1-ինը հայտնում է, որ արշավել է Էթիունի երկիր... կառուցել է Էրեբունե քաղաքը, ուր հողը չոր էր և ոչինչ կառուցված չէր: Նա նաև հզոր մեծագործություններ է կատարել այնտեղ, 6.600 զինվոր է բնակեցրել Խարեից ու Շուպայից (Շուփը)⁹⁴ և այլն: Արձանագրության մեջ ընթերցվում էր Էրեբունե անունը, սակայն հայտնի չէր, թե որտեղ է այն հիմնադրվել:

1951 թ., Արին բերդ բլուրի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են երկու սեպագիր արձանագրություններ, որոնց մեկի վերձանումից պարզվել է, որ Արգիշտի 1-ին թագավորը (786–764) մ.թ.ա. 782 թ. հիմնադրել է բերդ և կոչել Էրեբունի (ընթերցվում է նաև Իրբունի, Էրբունի, Իրպունի, Երեբունի)⁹⁵: Արգիշտի 1-ինի արձանագրություններում վկայված անունները Երևան (Երեբունի) անվան մինչ այժմ հայտնի հնագույն հիշատակություններն են գրավոր աղբյուրներում: Հայտնի է, որ Երևանի տարածքը բնակեցված է եղել ավելի վաղ, քան հիմնադրվել է Էրեբունի ամրոցը: Թե ինչ անուններ են կրել Երևանի տարածքում հայտնաբերված հնագույն բնակավայրերը (այսօրվա Շենգավիթը, Շիծեռնակաբերդը, Կայարանամերձ հրապարակը) հայտնի չէ: Այս իմաստով կարևորվում է Էրեբունի անունը որպես հայոց մայրաքաղաքի մեզ հայտնի հնագույն անուն: Կարելի է մտածել, որ Արգիշտի 1-ինը իր հիմնած բերդը անվանակոչել է եղած ու օգտագործվող հնագույն անվամբ: Դրա օգտին է վկայում այն փաստը, որ Արգիշտի 1-ինը Արարատյան դաշտավայրում, Արաքսի ձախ ափին, ավելի ուշ՝ մ.թ.ա. 776 թ. հիմնելով մեկ այլ բնակավայր, արդեն իր անունով կոչել է Արգիշտիխինիլի (ավելի ուշ Արմավիր): 1950-ական թվականներից գերիշխող է դառնում այն տեսակետը, որ Երևան անունը ծագել է Էրեբունի անունից (Բ. Պիոտրովսկի, Մ. Իսրայելյան, Կ. Հովհաննիսյան), իսկ Մ. Իսրայելյանը կարծիք է հայտնում, որ Էրեբունի նշանակում է «հաղթանակ»⁹⁶: Այս բացատրությունները տարիներ շարունակ ընդունվել կամ մերժվել են ուսումնասիրողների կողմից⁹⁷:

94. УХН, 127.

95. УХН, 138.

96. Մ. Իսրայելյան, Էրեբունի Բերդ-քաղաքի պատմությունը, Երևան, 1971, էջ 13:

97. Երևան անվան բացատրության այլ տարբերակ է առաջարկում Հ. Կարազեղոզյանը: Նա Արգիշտի 1-ինի վերոհիշյալ արձանագրության մեջ բնակավայրի անունը կարդում է Երեբունե (Երեբուն չվկայված ձևից) և գտնում, որ Երեբունե քաղաքացած է երկու կամ երեք-ընդամենը (բուն) բաղադրիչներից, որը նշանակում է «երջանիկ քաղաք» (Հ. Կարազեղոզյան, էջ 79–81):

Վերևում նշվել է, որ Հայաստանում Ար-ով սկսվող բազմաթիվ բնակավայրեր կան և որ այս երևույթը կապված է ԱՐ Աստծո անվան ու պաշտամունքի հետ: Նկատում ենք, որ Արիվան, Արեւան, Էրիվան, Երևան անունները ևս կապված են ԱՐ Աստծո անվան հետ⁹⁸ ու բաղկացած են Ար-, Էր- և -վան(ան) բաղադրիչներից:

Հայկական լեռնաշխարհում բազմաթիվ բնակավայրեր կան, որ ունեն -վան վերջավորությունը. Վան, Նախիջեւան, Իջեւան, Դիցւաւան, Սեւան, Օթեւան, Ավան, Վանք և այլն: Բոլոր օրինակներում **վանը** տեղի, բնակավայրի իմաստ ունի: Երևան անվան մեջ ևս հանդիպում ենք **-վան** վերջավորությանը (բաղադրիչին), իսկ անվան Ար-Էր բաղադրիչը ԱՐ Աստծո ու արի ցեղի անվան հետ է կապված (Ար-Էր անցումների բազմաթիվ օրինակներ կան հայերենում. Արգրում-Էրգրում, Արաքս-Երաքս, Արիմենա-Էրիմենա):

Հետևաբար՝ Արիվան, Էրիվան անունները կազմված են **Ար-Էր** և **-վան** բաղադրիչներից, որն ԱՐ (ԷՐ) Աստծուն պաշտող մարդկանց՝ **արի (երի) ցեղի աւան, արիների բնակավայր** իմաստն ունի⁹⁹: Ի դեպ, Արգիշտի 1-ինի արձանագրության մեջ հիշատակվող Էրեբունի անունը ևս խոսում է վերոհիշյալ բացատրության օգտին: Ուրարտական սեպագրերում ebani-ն «երկիր», «բնակավայր» իմաստներն ունի¹⁰⁰: Ուսումնասիրողները նույնիմաստ բառեր են համարում հայերեն աւանը և ուրարտական արձանագրություններից հայտնի ebani-ն¹⁰¹: Ինչպես տեսնում ենք, այս դեպքում էլ Erebuni-ն (Er-ebani=Er-evani) կարելի է կարդալ **Ար-Էրի ցեղի աւան** (բնակավայր):

Այսպիսով, **հայոց մայրաքաղաքի Երևան**¹⁰² **անունը ևս կապված է Հայկական լեռնաշխարհի բնիկների՝ հայ-արմենների ու ԱՐ Աստծո անվան հետ:**

98. Է. Դանիելյանը ենթադրում է, որ Էրեբունի անունը ծագել է Արա Գեղեցիկի անունից (Է. Դանիելյան, Հին հայոց առասպելաբանական պատկերացումները աստղային երկնքի մասին, ՊԲՀ, 1989, 3, էջ 111 (ժանոթագրություն)):

99. Արաւան, Արեւան, Էրիվան անունը կապվում է նաև Արարչի՝ Ար Աստծո խորհրդանիշ արևի պաշտամունքի հետ և մեկնաբանվում իբրև արևի աւան: Առավել հավանական տարբերակը արի կամ էրի ցեղի աւան տարբերակն է, քանի որ ինչպես վերևում նշվել է, այն կապվում է Հայկական լեռնաշխարհի բնիկների՝ արի (արմեն, արման) անվան և Ար-Էր-ով սկսվող աշխարհագրական այլ անունների հետ:

100. YKH, 28 (նաև էջ 393):

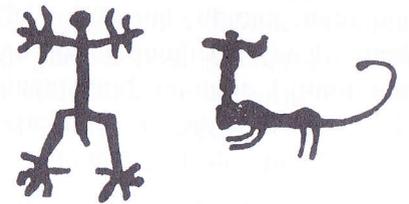
101. Գ. Ջահուկյան, 1987, էջ 428:

102. Երևան անվան ծագման մասին տե՛ս *Ա Տեղյան*, Երևան անվան ծագման շուրջ: Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2009, էջ 130–138 և www.yerevan.am

Հայկական լեռնաշխարհում հնագիտական պեղումների ժամանակ հայտնաբերված նյութական մշակույթի բազմաթիվ արժեքներ պատաստված են մեծ վարպետությամբ և աչքի են ընկնում իրենց զարդաբանականներով: Հնագիտական արժեքների մեջ մեծ թիվ են կազմում արեգակի ու նրա խորհրդանիշների պատկերները: Մեր նախնիները արևը պատկերել են երկրաչափական մարմինների (խաչ, սվաստիկա, շրջանակ), կենդանիների ու թռչունների (առյուծ, ձի, ցուլ, խոյ, արծիվ), նաև մարդկային կերպարանքով (ԱՐ, Արամազդ, Վահագն, Միիր):

Արևի ու նրա խորհրդանիշների ուսումնասիրության համար կարևոր են հայկական ժայռապատկերները (Արագած, Գեղամա լեռներ, Սյունիք, Նախիջևան, Մեծամոր), որոնց ուսումնասիրող մասնագետները (Հ.Մարտիրոսյան, Հ.Իսրայելյան, Ս.Պետրոսյան) դրանք թվագրում են մ.թ.ա. 6–3-րդ հազարամյակներով¹⁰³: Ժայռերին արևը պատկերվել է ճառագայթավոր անիվից մինչև խաչ ու սվաստիկա (նկ. 14, 15, 16):

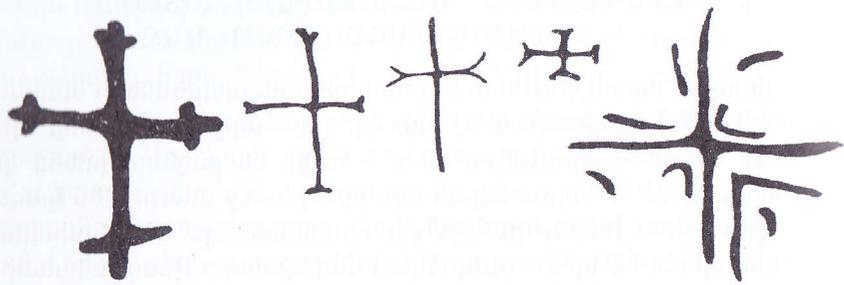
Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ և՛ Հայաստանում, և՛ հին աշխարհի այլ երկրներում (Շումեր, Բաբելոն, Եգիպտոս, Ասորեստան) ամենից ավելի տարածված էր արևի գունդը պատկերող անվաճև սկավառակը: Արևը իր պտույտի պահին պատկերվել է որպես անիվ, ճառագայթները՝ ճաղեր, իսկ ընթացքը՝ անիվի պտույտ: Ժայռապատկերներին բազմաթիվ են Արև-Աստծո և ամպ-վիշապների պայքարը ներկայացնող տեսարանները: Հետաքրքիր են նաև արև-լուսին կապն արտահայտող պատկերները: Հաճախակի հանդիպող պատկերներից են մակույկաձև լուսինը և նրա մեջ պատկերված արև-խաչը: Արևի ու Արև-Աստծո տարածված խորհրդանիշներից են խաչն ու սվաստիկան¹⁰⁴, որոնց վաղագույն նմուշ-

Նկ. 14. Արև-աստծո պատկերներ, Ռիսասար, Սյունիք, մ.թ.ա. 6–3-րդ հազ.

103. ՀԺՊ, 1971, էջ 263:

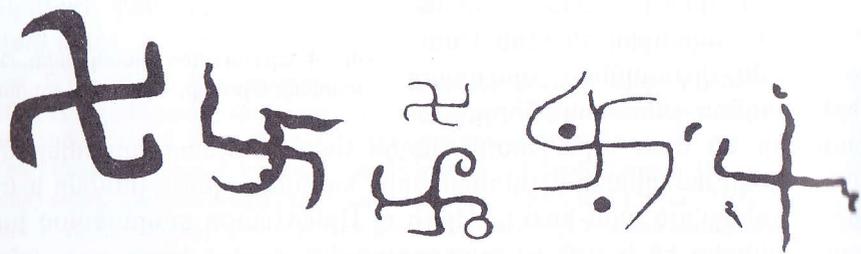
104. Բազմաթիվ ուսումնասիրողներ (Գ. Գեղոզա, Ա. Նեյիարդ, Դեշելետ, Ա. Սիլեր, Թ. Պիտրովսկի, Ստ. Եսայան) գտնում են, որ հենց խաչն ու սվաստիկան են ավելի հաճախ հանդիպում հնագիտական իրերի վրա՝ որպես արևի խորհրդանշաններ:

Նկ. 15. Արև-խաչի պատկերներ, Գեղամա լեռներ, մ.թ.ա. 6–3-րդ հազ.-ներ

ներին հանդիպում ենք հայաստանյան ժայռապատկերներին: Հանդիպում ենք արև-խաչ խորհրդանիշի քառաթև, շրջանակի մեջ առնված, առանց շրջանակի, հավասարաթև ու անհավասարաթև պատկերների: Խաչի հնագույն նմուշներ են Գեղամա ժայռապատկերների հավասարաթև և անհավասարաթև խաչերը:

Արևը խորհրդանշող հետաքրքիր ու տարածված խորհրդանշան է նաև սվաստիկան, որը խաչի նման է, սակայն թևերի չորս ծայրերը ուղիղ անկյունով թեքվում են դեպի աջ կամ ձախ¹⁰⁵: Հանդիպում են նաև բազմաթև, եռաթև, կորածայր, միուղր, բազմուղր սվաստիկայի պատկերներ և այլն: Սվաստիկայի պատկերը անընդհատ շարժման տպավորություն է թողնում, խորհրդանշելով արևի շարժումը: Հավանաբար, սվաստիկան տարբեր ժողովուրդների մոտ տարբեր անվանումներ է ունեցել, սակայն 19-րդ դարից տարածվում է սանսկրիտ սվաստիկա

Նկ. 16. Արև-սվաստիկայի պատկերներ, Գեղամա լեռներ, մ.թ.ա. 6–3-րդ հազ.-ներ

105. Սվաստիկայի և խաչի մասին տես Ա. Տերյան, «Հայաստանը և պատմությունը», Երևան, 2007, էջ 9–24:

անվանումը: Հայաստանում տարածված են սվաստիկայի կեռախաչ, ճանկախաչ, խաչաթև, հավերժության նշան և այլ անվանումները:

Սվաստիկայի նկատմամբ միշտ մեծ հետաքրքրություն է եղել աշխարհում: Բազմաթիվ ուսումնասիրողներ (դր Մորգան, Մուրիե, Լիտտերե, Դիվմուրտիե, Մ. Մյուլլեր) զբաղվել են սվաստիկայի առեղծվածով: Գրվել են հոդվածներ, ուսումնասիրություններ, որտեղ հիմնականում հնդհնակները համակարծիք են եղել սվաստիկան արևապաշտ՝ արիական ցեղերի հին խորհրդանիշ լինելու և այդ ցեղերի հետ նրա տարածման հարցում: Ըստ վերոհիշյալ գիտնականների, սվաստիկան կազմված է սանսկրիտ սու «լավ, բարի» և ասթի «լավ լինել» բաղադրիչներից, որ նշանակում է «բարեկեցություն, երջանիկ վիճակ» (կա-ն մասնիկ է)¹⁰⁶:

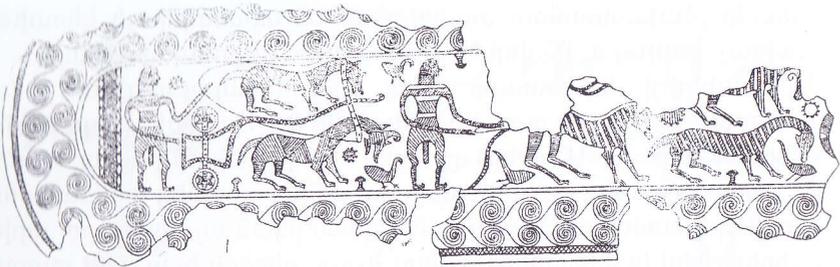
Նոր ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս **սվաստիկա** բառը ստուգաբանել նաև այլ ձևով: Դիմենք հնագույն գրավոր աղբյուրներին՝ հնդկական վեդաներին և իրանական «Ավեստային»: Հին հնդկական վեդայական գրականության մեջ (սանսկրիտ) հանդիպում է svar, suar բառը «արև, լույս, փայլ, ցուր» իմաստներով: «Ավեստայում» հանդիպում է hvar բառը «արև, արևի լույս» իմաստով¹⁰⁷: Ինչպես տեսնում ենք, swar, hvar բառերը «արև, լույս» իմաստն ունեն: Հիշենք նաև ռուսերեն сѡет բառը: Հնդեվրոպական «ագդ», «աստ» բառարմատները նշանակում են «ուժ, զորություն»¹⁰⁸, իսկ ուժ, զորություն ունենում են աստվածները: Հետևաբար, մի քիչ ուշադիր լինելու դեպքում նկատում ենք, որ սվաստիկա բառը կազմված է **svar, suar** (արև, լույս, փայլում) և **asti** (աստված) բաղադրիչներից, որը **արևի, լույսի, աստված իմաստն ունի** (կա-ն մասնիկ է): Տարածված է այն տեսակետը, որ աջ թեքվող սվաստիկան կյանքի ու հավերժության խորհրդանիշն է, իսկ ձախ թեքվողը՝ մահվան: Այլ տեսակետի համաձայն՝ աջ թեքվող սվաստիկան արական իմաստ ունի, իսկ ձախ թեքվողը՝ իգական: Այս տեսակետը համապատասխանում է տիեզերքում և բնության մեջ գործող դրական-բացասական, արական-իգական (ին, յան) և այլ նմանատիպ հակադրությունների պայքարի ու միասնության հասկացողությանը:

Սվաստիկայի ուսումնասիրման համար շատ կարևոր են Գեղամա և Մյունյաց ժայռապատկերները: Սվաստիկայի բազմաթիվ պատկերներ կան հատկապես Գեղամա լեռներին: Արև-Աստվածն ու իր խոր-

106. Ա. Եզեկյան, Սվաստիկա, Ազգագրական հանդես, գիրք 17, 1908, էջ 145:

107. Հ. Աճառյան, 1971, էջ 311:

108. Հ. Աճառյան, 1971, էջ 85:

Նկ. 17. Բրոնզե գոտու բեկոր, Լճաշեն, մ.թ.ա. 2-րդ հազ. կես

հրդանիշները մեծ քանակությամբ ու բազմապիսի ձևերով պատկերված են նաև հնագույն խեցեղենին, գարդերին, զենքերին և այլն:

19-րդ դարի վերջերին– 20-րդ դարի սկզբներին Հայաստանում հնագիտական պեղումների ժամանակ (Ռեպեր, Ն. Մառ, Յ. դր Մորգան, Է. Շանտր, Խ. Մամվելյան, Հ. Օրբելի) հայտնաբերվել են բազմաթիվ իրեր

Նկ. 18. Բրոնզե գոտի, Գետաբեկ (Գարդման), մ.թ.ա. 2-րդ հազ. վերջ

արևի ու նրա խորհրդանշանների պատկերներով: Արևը հաճախ պատկերվել է ուղեկից կենդանիների (առյուծ, ձի, խոյ, ցուլ, արծիվ) հետ Ուսումնասիրողները (Գ.Ղափանցյան, Հր.Աճառյան, Հ.Մարտիրոսյան) պնդում են, որ թռչունները (ծիծեռնակ, արագիլ) ներկայացնում են գարնան արևը, առյուծը՝ ամռան արևը, իսկ ձիին «արևի մշտնջենական, անփոփոխ ուղեկիցն է տարվա բոլոր եղանակներին»¹⁰⁹:

Մեր նախնիների պատկերացմամբ արևի գունդը երկնակամարում շարժվում էր առյուծների, ձիերի, ցուլերի և այլ արագավազ ու հզոր կենդանիների օգնությամբ: Հետաքրքիր է, որ հայտնաբերված հնագիտական իրերին ձիերը միշտ պատկերված են շարժման, վարզի լինությամբ, իսկ այդ վիճակը համապատասխանում է արևի շարժման

109. Հ. Մարտիրոսյան, Գիտությունը սկսվում է նախնադարում, Երևան, 1978, էջ 137:

լնբացքին: Հայոց մատենագրության մեջ նշվում են ձիերի անունները՝ Էնիկ, Մենիկ, Բենիկ, Սենիկ¹¹⁰, որոնք լծված էին Արև-Աստծո կառքին և որոնց օգնությամբ կառքը շարժվում էր երկնքում: Ձիերի օգնությամբ Արև-Աստծո շարժման տեսարան է պատկերված Լճաշենից հայտնաբերված բրոնզե գոտու մի բեկորի վրա (մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կես, նկ. 17), Հաղպատից հայտնաբերված բրոնզե գոտու վրա և այլն: Գետաբեկից (Գարդման, մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջ) հայտնաբերված գոտու վրա Արև-Աստծո փոխարեն պատկերված է նրա շատ տարածված խորհրդանիշը՝ սվաստիկան (նկ. 18):

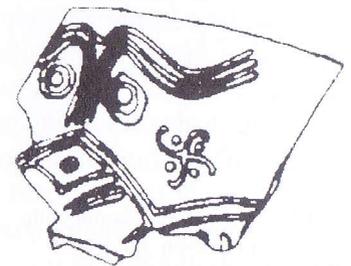
Մեր նախնիների պատկերացմամբ Արև-Աստվածը իր շրջապտույտը կատարել է ամենաարագավազ կենդանու՝ ձիու կամ ձիեր լծված կառքի միջոցով: Այդպես է նաև վերալայական գրականության մեջ: Ըստ «Ռիզվեդայի» արևի աստված Մուրիան երկնքում շարժվում էր արագավազ ձիերի օգնությամբ: Արևի ճառագայթները պատկերվում էին իբրև յոթ նժույզներ, որոնք տանում էին արևի կառքը: Այդպես է նաև հունական դիցաբանության մեջ. արևի աստված Հելիոսը երկնքում շարժվում էր ձիեր լծված կառքի միջոցով: Չևսը նույնպես հանդես է գալիս կառքով ու ձիերով:

Որպես ուղեկից կենդանի շատ հաճախ Արև-Աստծո հետ հանդես է գալիս նաև առյուծը: Ախթաբքում (գողիակ) առյուծը փոխարինում է հուլիս-օգոստոս շատ տաք ամիսներին, իսկ այդ ամիսները պատկերվել են առյուծի կերպարանքով: Վանի թագավորության ժամանակաշրջանի (մ.թ.ա. 9–7-րդ դդ.) ռազմական հանդերձանքի՝ վահանների ու գոտիների վրա պատկերված են առյուծներ (նկ. 19), այդ թվում՝ թևավոր առյուծներ: Կենդանիներից ցուլը ևս կապվել է արևի պաշտամունքի հետ:

110. Ղ. Ալիշան, 1910, էջ 88:

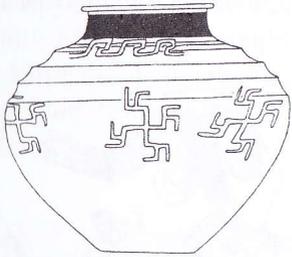
Նկ. 19. Բրոնզե գոտու մաս, Թոռեք, մ.թ.ա. 13–12-րդ դդ.

Նկ. 20. Խեցանոթի բեկոր՝ Արև-Աստծո և նրա խորհրդանիշ սվաստիկայի պատկերով, Փուլուր (Բլուր, Խարբերդի դաշտ), մ.թ.ա. 3-րդ հազ. սկիզբ

Նկ. 21. Խեցանոթ, Գետաբեկ (Գարդման), մ.թ.ա. 2-րդ հազ. կես

Նկ. 22. Սափոր, Քարաշամբ, մ.թ.ա. 2-րդ հազ. կես

մյակներ): Այն սև, փայլեցված, գծանախշ թաս է: Ներսից՝ բաց դեղնավուն ֆոնի վրա պատկերված են օձեր, թռչուններ, շրջանակներ ու սվաստիկա: Կենտրոնում եռաթև պատկեր է՝ առնված շրջանակի մեջ Շատ գեղեցիկ է Գետաբեկից հայտնաբերված խեցանոթը (մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կես, նկ. 21):

Հայտնաբերված խեցանոթների մեջ հանդիպում են այնպիսի նմուշներ, որոնց վրա սվաստիկան պատկերված է հատակին, արտաքին մասում: Հանդիպում են նաև երկճյուղ և եռճյուղ թեքումներով ու ճյուղավորված թևերով սվաստիկաներ: Այդպիսիք հայտնաբերվել են Արթիկից, Քարաշամբից (Նաիրիի շրջան, նկ. 22), Վանաձորից, Գանձակից (Գարդման, նկ. 23) և այլն:

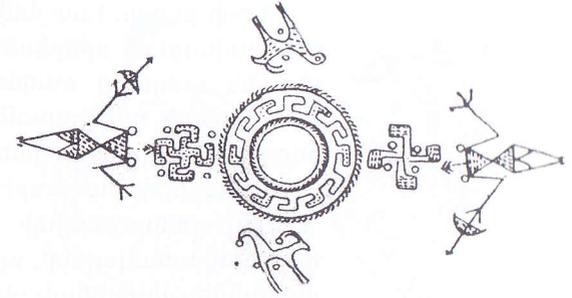
Հայտնաբերված խեցանոթներին շատ են նաև խաչի պատկերները: Խաչի պատկերներով հնագույն խեցանոթը հայտնաբերվել է Էջմիածնի մոտ գտնվող Թեղուտ բնակավայրից (մ.թ.ա. 5-4-րդ հազարամյակներ): Խաչեր են պատկերված նաև Մևանից հայտնաբերված ոչ մեծ կարմիր

Ավելի ուշ արևի ԱՐ Աստծուն փոխարինած արևի ու կրակի աստված Միհրը հանդես է գալիս ցուլի ուղեկցությամբ:

Արև-Աստվածը հանդես է եկել նաև որպես թռչող աստվածություն: Հանդիպում ենք թևավոր առյուծների, ձիերի, ցուլերի պատկերների և այլն:

Արև-Աստվածն ու նրա խորհրդանշանները մեծ քանակությամբ պատկերված են պեղումների ժամանակ հայտնաբերված խեցեղեն իրերի վրա: Այդպիսի բազմաթիվ իրեր են հայտնաբերվել Շիրակում, Իջևանում, Տավուշում, Լճաշենում, Գարդմանում և այլ վայրերում: Խեցեղենի վրա արևի ամենից ավելի հաճախ հանդիպող խորհրդանշանները դարձյալ խաչի ու սվաստիկայի պատկերներն են (նկ. 20):

Սվաստիկայի պատկերով հնագույն խեցանոթ է հայտնաբերվել Շենգավիթ բնակավայրից (մ.թ.ա. 4-3-րդ հազարամյակներ):

Նկ. 23. Սափոր, Գանձակ (Գարդման), մ.թ.ա. 2-րդ հազ. կես

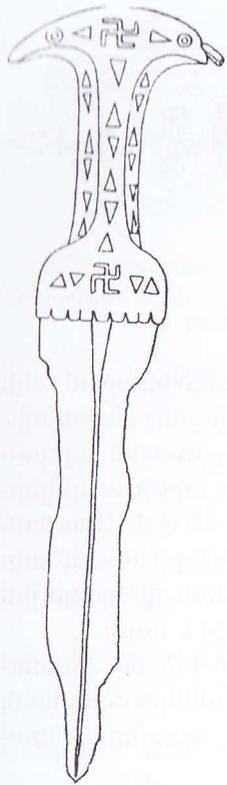
խնոցու իրանին՝ կանթից վերև ու ներքև (մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կես): Խաչի պատկերներով զարդարված խեցանոթների մեջ ևս հանդիպում են նմուշներ, որոնց վրա խաչը պատկերված է հատակին՝ արտաքին մասում: Հնարավոր է, որ խաչի, սվաստիկայի ու արևի պատկերներով զարդարված այս խեցանոթները օգտագործվել են Արև-Աստծուն նվիրված ծիսակատարությունների ու արարողությունների ժամանակ: Խաչի ու սվաստիկայի պատկերներ հանդիպում են նաև կենցաղային իրերին, քարե կուռքերին, կնիքադրոշմներին (նկ.24, 25) և այլն:

Խաչի, սվաստիկայի և Արև-Աստծո այլ խորհրդանշաններով պատկերներ մեծ քանակությամբ հանդիպում են նաև պեղումների ժամանակ հայտնաբերված մետաղե իրերին: Դրանք զենքեր են, զարդեր, կենցաղային իրեր և այլն:

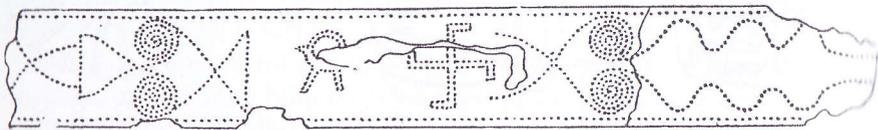
Նկ. 24. Կավե կնիքադրոշմներ, Ղազախ (Գարդման), մ.թ.ա. 2-րդ հազ. կես

Նկ. 25. Կավե կնիքադրոշմ, Ղազախ (Գարդման), մ.թ.ա. 2-րդ հազ. կես

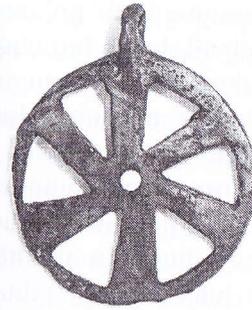
Նկ. 26. Բրոնզե դաշույն, Դիլիջան, մ.թ.ա. 2-րդ հազ. կես

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ հայ ռազմիկների սիրված խորհրդանշաններն են եղել խաչն ու սվաստիկան: Արթիկից, Սևանի ավազանից, Լոռի բերդից (մ.թ.ա. 2-րդ հազ. կես) և այլ վայրերից

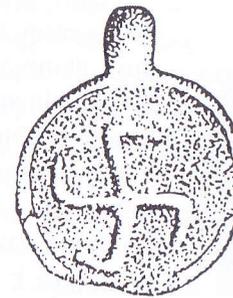

Նկ. 27. Բրոնզե ճակատակալ, Լոռի բերդ, մ.թ.ա. 12-11-րդ դարեր

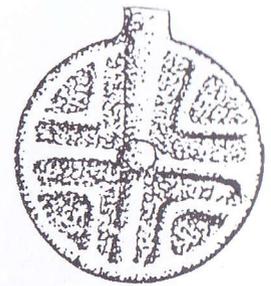
Լոռի բերդի, Լճաշենի, Շիրակի, Իջևանի և այլ բնակավայրերի պեղված դամբարանների մեջ մեծ թիվ են կազմում ռազմական առաջնորդների և ռազմիկների դամբարանները, որտեղից հայտնաբերվել են մեր նախնիների ռազմական արվեստը ներկայացնող բազմաթիվ հետաքրքիր նմուշներ: Դրանք զրահաշապիկի մնացորդներ են, դաշույններ, ճակատակալներ, պատյաններ, ճարմանդներ, վահաններ, վահանակ-սկավառակներ, կոճակներ և այլ իրեր, որոնք զարդարված են գեղեցիկ փորագրություններով ու քանդակներով: Պատկերված են առյուծներ, վիշապներ, արեգակ, խաչ, սվաստիկա և այլն: Հայտնաբերված այս նյութերը ցույց են տալիս, որ մեր նախնիների մոտ ռազմական արվեստը զարգացման բարձր մակարդակ է ունեցել: Հայաստանը համարվում է մետաղների մշակման հայրենիքը (մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակի վերջերից, վաղ բրոնզ), հետևաբար հայ ռազմիկները զինված են եղել ժամանակի լավագույն մետաղե (բրոնզ, երկաթ) զենքերով և ունեցել են լավագույն ռազմական հանդերձանքը: Եթե դրան ավելացնենք, որ Հայաստանը համարվում է նաև ձիու ընտելացման հնագույն տարածքներից մեկը (մ.թ.ա. 7-6-րդ հազ.) և այստեղ վաղ են սկսել ձին ու մարտակառքը օգտագործել ռազմական նպատակներով, ապա պարզ կդառնա մեր նախնիների՝ հայկական ցեղերի ռազմական հաջողության պատճառը:

Նկ. 28. Բրոնզե կախիկ, Ջազիր (Գարդման), մ.թ.ա. 13-12-րդ դարեր

Նկ. 29. Ծարիրե կախազարդեր, Վանաձոր, մ.թ.ա. 11-10-րդ դարեր

պեղումների ժամանակ այտնաբերվել են խաչի, սվաստիկայի, նաև դրանց միացյալ պատկերներով զենք ու զրահի բազմաթիվ նմուշներ (դաշույններ, սրեր, սրի պատյաններ, մարտական սակրեր, զրահի բեկորներ, գոտիներ, ճակատակալներ, (նկ. 26, 27): Սվաստիկան հանդիպում ենք և՛ աջ, և՛ ձախ թեքումներով, իսկ խաչը՝ հավասարաթև ու անհավասարաթև ձևերով:

Արև-Աստվածը խորհրդանշաններով պատկերվել է նաև զարդերի վրա: Մեծ քանակությամբ այդպիսի ականջողեր, կախազարդեր, կոճակներ, գոտու մասեր, ապարանջաններ ու այլ զարդեր են հայտնաբերվել Վանաձորից (Դիմաց թաղ), Լոռի բերդից, Իջևանից, Արթիկից Գարդմանից (նկ. 28) և այլ վայրերից: Հետաքրքիր են Վանաձորից հայտնաբերված ծարիրե կախազարդերը (մ.թ.ա. 11-10-րդ դարեր, նկ. 29), որոնք զարդարված են խաչի, սվաստիկայի ու արևի պատկերներով: Նշենք, որ Արտաշիսյան արքայատոհմի արքաների թագերը նույնպես զարդարվել են Արև-Աստծո և նրա խորհրդանշանների՝ հիմնականում արծվի ու ձիու պատկերներով: Տիգրան Մեծի, Արտավազդ 2-րդի (55-34) և մյուսների արքայական թագերի (խույր) ճակատային մասում պատկերված են երկու արծիվներ, իսկ նրանց միջև՝ ութ թևանի արեգակ (նկ. 30): Արտավազդ 2-րդի դրամներից մեկի հակառակ երեսին պատկերված է արշավող քառաձի մարտակառք (հիշենք, որ Արևը երկնակամարում սլանում էր քառաձի կառքով) և այլն: Ի դեպ, ութ թևանի Արև-աստծո պատկերներ հանդիպում են նաև շումերական, խուրրիական և ուրարտական կնիքադրոշմների ու այլ իրերի վրա:

Նկ. 30. Տիգրան 2-րդ Մեծի դրամը, մ.թ.ա. 95–55 թթ.

301 թ., Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակվելուց հետո, հայ վարպետները շարունակել են արևը, խաչն ու սվաստիկան օգտագործել որպես խորհրդանիշ ու զարդանախշ: Խաչը շարունակում է հարատևել նաև հայկական նշանագրերում, սակայն ժամանակի հետ կորցնում է արևի խորհրդանիշ լինելու իմաստը և ստանում «քրիստոնեական խաչ» նշանակությունը: Միջնադարյան հայ ձեռագիր մատյանները, խաչքարերը և գորգերը ևս զարդանախշված են սվաստիկաներով:

Հայ վարպետները խաչ ու սվաստիկա են պատկերել նաև միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաքներ Անիի պարիսպներին, Գվինի եկեղեցիների պատերին և այլն: Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանում հայտնաբերված հնագիտական իրերին ամենից հաճախ հանդիպող արևի խորհրդանշանները խաչի ու սվաստիկայի պատկերներն են: Հավանաբար, մեր նախնիները այս խորհրդանշանները դիտել են նաև որպես հմայիլներ, որոնք պետք է պահպանեին կրողին, հաջողություն ու երջանկություն բերելով նրան:

Խաչի ու սվաստիկայի հնագույն նմուշներ հայտնաբերվել են նաև այլ երկրներում: Սվաստիկայի նմանությամբ (տարբերվում են սվաստիկայի ընդունված, դասական ձևերից) վաղ նմուշներ են հայտնաբերվել Մամարաշում (Հյուսիսային Միջագետք, մ.թ.ա. 5-րդ հազարամյակ), Հնդկաստանում, Իրանում, Հունաստանում (մ.թ.ա. 2–1-ին հազարամյակներ): Սվաստիկա է դրոշմված Արտեմիս, Հերա, Գեմետրե, Աստարտե, Նանա աստվածուհիների արձանիկներին, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակով:

Խաչի հնագույն նմուշներ հայտնաբերվել են Չաթալ հույություն (Փոքր Ասիա), Եգիպտոսում, Հռոդոսում (Կիպրոս), Էտրուրիայում (Իտալիա), Ասորեստանում: Եգիպտական փարավոնները իբրև աստվածային նշան վզից կախում էին բրոնզե խաչ, իսկ զգեստներին պատկերում էին խաչեր: Բրոնզե խաչեր են կրել փարավոն Ամենհոտեպ 3-րդը (1455–1419), Ամոն-արև քուրմը և այլն: Իսկ եգիպտական

րագուհի Նեֆերտիտի (խուրրի-միտանական ծագումով) րագին պատկերված է քևավոր խաչ: Խաչ է կրել նաև Ասորեստանի Շամշի-Ադադ րագավորը (824–812): Վանից հայտնաբերված Արուբանի (Բակրարտու) աստվածուհու արձանիկի պարանոցից կախված է խոշոր խաչ (մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկիզբ): Հին Հռոմի տաճարներում անչեչ կրակը վառ պահող վեստալուհիները ևս իրենց պարանոցին կրում էին խաչեր: Խաչեր են դրոշմված հին հռոմեական զենքերին, պոնտական, հունական, հռոմեական դրամներին և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանում հայտնաբերված խաչի ու սվաստիկայի հնագույն նմուշները թվագրվում են մ.թ.ա. 5–3-րդ հազարամյակներով, որը ժամանակագրական առումով նույնանում է հյուսիս-միջագետքյան ու փոքրասիական հնագույն նմուշների հետ: Հետևաբար, հայաստանյան ժայռապատկերներին ու խեցեղենին պատկերված նմուշները երբևէ հայտնաբերված խաչի ու սվաստիկայի հնագույն նմուշներից են:

Հայկական լեռնաշխարհի բազում հրաշալիքներից մեկն էլ «վիշապ» կոչվող քարակոթողներն են, որոնք հայտնաբերվել են բարձր լեռներում, արտավայրերում, լճերի ու աղբյուրների մոտ: Ուսումնասիրողներից ոմանք (Մմիռնով, Ն. Մառ, Բ. Պիտտովսկի) գտնում են, որ դրանք պտղաբերության ու ջրի աստվածներ են: Մ. Աբեդյանը դրանք համարում է Աստղիկ աստվածուհու արձանները¹¹¹, որոնք նաև ձկնակերպ աստվածության պատկեր են ունեցել: Գր. Ղափանցյանը առաջ է քաշում այն միտքը, որ քարակոթողները նվիրված են ԱՐ աստծուն, որը «սինկրետիկ բնույթի աստված էր և իր մեջ միացնում էր այն ամենը, ինչ ակնկալում էր գյուղացին. գարուն, բույս, ցորեն, վար ու ցանք, նաև ջուր»¹¹²: Ղափանցյանը գտնում է նաև, որ Արայի քարակոթողները ստեղծվել են երկաթե գործիքներով, հետևաբար վերաբերում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակին¹¹³: Գ. Սրվանձտյանը և Մ. Աբեդյանը հետաքրքիր և ընդունելի տեսակետ են առաջ քաշում: Նրանք գտնում են, որ այս քարակոթողները «ցասման խաչեր» են և դրվել են տարերային զանազան արհալիքներից ու աղետներից պաշտպանվելու, ինչպես նաև աստծո «ցասման դեմն առնելու» համար:

111. Մ. Աբեդյան, Վիշապներ կոչվող կոթողներն իբրև Աստղիկ-Դերկետո աստվածուհու արձաններ, Երևան, 1941, էջ 167:

112. Գ. Ղափանցյան, 1945, էջ 150:

113. Գ. Ղափանցյան, 1945, էջ 153:

Արևը ոչ միայն ջերմացրել ու լուսավորել է մարդուն, այլև ցույց տվել օրվա պահերը: Դիտելով արևի ընթացքն ու դիրքը երկնակամարում, մարդը զանազանել է օրվա պահերը՝ առավոտ, կեսօր, իրիկուն: Մարդը կարողացել է նաև նրա ստվերի օգնությամբ մոտավորապես որոշել օրվա ժամերը: Այսպես է ստեղծվել արևի առաջին պարզունակ ժամացույցը: Մեծամորից հայտնաբերվել են ֆալիկ-մարդակերպ արձաններ, որոնք կարող էին օգտագործվել ժամանակը որոշելու համար: Միջնադարյան հայոց եկեղեցիների վրա պատկերված են ավելի կատարելագործված արևի ժամացույցներ: Չվարթնոցի տաճարին պատկերված է արևի ժամացույց, որտեղ ժամանակը ցույց տալու համար օգտագործվել են հայոց այբուբենի տառերը (7-րդ դար): Մասնագետները գտնում են, որ Հայաստանը արեգակնային և լուսնային ժամացույցների հայրենիքն է, Բաբելոնը՝ ջրի, իսկ Եգիպտոսը՝ ավազի¹¹⁴:

Այսպիսով, Հայաստանում հայտնաբերված հնագիտական նյութերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Արև-Աստծո խորհրդանիշներին հանդիպում ենք հնագույն ժամանակներից մինչև ուշ միջնադար (17–18-րդ դդ.) ընկած ժամանակաշրջանում (նաև ավելի ուշ): Այս երևույթը հետաքրքիր է նրանով, որ հազարամյակներ շարունակ պահպանվել ու սերնդեսերունդ է փոխանցվել ոչ միայն արևի պաշտամունքը, այլև այն պատկերելու բազմազան ձևերը:

ԱՐԵՎ-ԱՍՏԾՈ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔԻ ՀԵՏՔԵՐԸ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀՅՈՒՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՉ

Հարատևող հայ ցեղի հիշողությունը պահպանել ու մեզ է հասցրել հոգևոր մշակույթի բազմաթիվ արժեքներ, որոնց մեջ շատ են արևի պաշտամունքի հետ կապված ավանդությունները, գրույցները, հեքիաթները, երգերը, աղոթքները, երդումները և այլն: 19–20-րդ դդ. հայ բանասերներն ու ազգագրագետները (Գ. Մրվանձտյան, Ե. Լալայան, Խ. Մամվելյան, Մ. Աբեղյան, Վ. Բոդյան) պատմական Հայաստանի տարբեր գավառներում հավաքել, գրի են առել ու պահպանել ժողովրդական բանահյուսության բազմաթիվ նմուշներ, որոնց մեջ մեծ թիվ են կազմում երկնային լուսատուներին, հատկապես արեգակին նվիրված նմուշները¹¹⁵: Արդեն նշվել է, որ հայոց «Մասնա ծռեր» դյուցազնավեպը

պատմական խոր արմատներ, խորքային հնագույն շերտեր ունի, որի հերոս-հերոսուհիները հաճախ մարմնավորում են տիեզերական տարրեր երևույթներ, բնությունը, նրա ուժերը և այլն: Այսպես, արևային գծեր ունի «Մասնա ծռերի» հերոսուհիներից մեկը՝ Քառսուն Դեղձուն ճյուղ ծամը, որի մազերի գույնը և ճոխությունը հիշեցնում են արևը և արևի ճառագայթները: Ժողովրդի մեջ պահպանված հնագույն գրույցներից մեկի համաձայն Արևն ու Լուսինը քույր ու եղբայր են: Մի օր քույր Արևը ասում է, որ ինքը գիշերները վախենում է երկնքում ման գալուց, իսկ ցերեկները չի կարող դուրս գալ, քանի որ ամաչում է իր մերկությունից: Լուսին եղբայրը որոշում է գիշերները ինքը շրջել ու լույս տալ մարդկանց, իսկ ցերեկները՝ Արև քույրիկը: Մակայն խորհուրդ է տալիս քույրիկին, որ իր հետ մի բուռ ասեղ վերցնի և ծակծկի իրեն նայողների աչքերը, որպեսզի մարդիկ չտեսնեն իրեն (Բանանց): Կամ Արևն ու Լուսինը քույր ու եղբայր են, և իրենց մոր հետ ապրում են երկնքում: Մի անգամ, երբ մայրը խմոր էր հունցում, Լուսինը զայրացնում է նրան ու նա խմորոտ ձեռքով ապտակում է Լուսնին, որի հետքերը մինչև օրս մնում են նրա այտին (Բանանց): Նոր Բայազետի (Գավառ) գավառում տարածված էր նույն գրույցի մեկ այլ տարբերակ. Արևն ու Լուսինը քույր ու եղբայր են: Քույր Արևը ամաչկոտ է, վախկոտ, այդ պատճառով էլ երկու պահապան հրեշտակ ունի, որոնք ցերեկը երկրի երեսով, իսկ գիշերը՝ տակով ման են ածում նրան¹¹⁶:

Ինչպես տեսնում ենք, ժողովրդական գրույցներում արեգակն ու լուսինը հաճախ են հանդես գալիս միասին: Լուսինը հիմնականում արական սեռ է, արեգակը՝ իգական: Որոշ գավառներում ընդհակառակն է: Հնդեվրոպական այլ ժողովուրդների մոտ ևս արևը հանդես է գալիս մերթ որպես արական, մերթ որպես իգական աստվածություն: Հունական դիցաբանության մեջ Արևն (Հելիոս) ու Լուսինը (Մելենե) եղբայր ու քույր են: Հելիոսը ցերեկներն է լույս տալիս մարդկանց, իսկ քույր Մելենեն՝ գիշերները¹¹⁷: «Ռիզվեդայում» արևի աստված Սուրիան արական աստվածություն է, որը ձգտում է հասնել արշալույս Ուշասին: Հիշենք, որ Հայաստանում Խորենացու վկայությամբ պատրաստվել են նաև արեգակի ու լուսնի մարդակերպ արձաններ: Մեզ է հասել լուսնի արական աստվածության պատկերը Փառնակ անունով: Պոնտոսում և Վրաստանում ևս լուսնի աստվածը կոչվել է Փառնակ:

114. Հ. Մարտիրոսյան, 1978, էջ 133:

115. Բանահյուսական նմուշների մի մասը հավաքվել է Գարդմանի Բանակ գյուղում:

116. Ազգագրական հանդես, գիրք 16, 1, 1908:

117. Ն. Կուն, Հին Հունաստանի լեգենդներն ու առասպելները, Երևան, 1972, էջ 80:

Հետաքրքիր է հայկական ժողովրդական մի գրույց՝ ըստ որի արևելահայկական առյուծի մեջքին պանում է երկնականարով, իսկ երեկոյան հանգստանում մոր գրկում: Առյուծը իր վիթխարի թրով պաշտպանում է նրան քաջքերից¹¹⁸ (հիշենք Էրեբունի ամրոցի որմնանկարներից մեկը, որտեղ Ալդի-Խալդի աստվածը կանգնած է առյուծի մեջքին): Հայտնի է նաև, որ ժողովրդական հավատալիքների համաձայն արևը իր շրջապտույտը կատարում է հրեղեն ձիեր լծված կառքով և այլն:

Մ. Աբեղյանը Վանի շրջանում գրի է առել արևի մասին հրաշալի մի գրույց, որտեղ շատ գեղեցիկ ներկայացված է արևը արևածագից առաջ և արևամուտից հետո: Ծանոթանանք այդ գրույցին: Արեգակը երեկոյան մայր է մտնում Վանա ծովում, լողանում է, որպեսզի օրվա պտույտից հետո հանգստանա: Հավատում են, որ նրա մահիճը գտնվում է լճի հատակում՝ փրփուրների վրա, իսկ ձյունաթույր ու շառագույն ամպերը արևի ննջարանի վարագույրներն են: Արևածագից առաջ հրեշտակներն արևին հազցնում են հրեղեն զգեստներ և հարդարում մահիճը: Երբ արևը լվանում է երեսը՝ սարերն ու դաշտերը ջրի ցողով են ցողվում: Թռչունները քնից վեր են թռչում և սկսում են ծլվլալ: Արևելքում՝ բարձր լեռներից սկզբում դուրս են գալիս Արև-արքայի 12 թիկնապահները, որոնք իրենց գլուխներն են խոնարհում Արև արքայի առաջ: Այն ժամանակ արևը հանկարծ ցույց է տալիս հրեղեն վարսերով շրջափակված ոսկե գլուխը, ողջունում է ողջ բնությանը և բարձրանում երկնականար¹¹⁹: Արև-արքայի 12 թիկնապահները հավանաբար տարվա 12 ամիսներն են:

Ժողովրդի մեջ արևածագի պահը սուրբ, արդար ժամ է համարվել, երբ կարելի էր ցանկություն, փափագ արտահայտել այն կատարված տեսնելու ակնկալիքով: Այս երևույթը պահպանվել է մինչև մեր օրերը: Այսպես. Բանանցում արևածագին, երբ երևում էին արեգակի առաջին ճառագայթները, կանայք ծնկի էին գալիս ու աղոթում. «Աստծո ցնցուղն տված ըրիզնակ, իմ էրեսը քու ոտի տակ, դու իմ հիվանդին լավացրու» կամ «Այ սուրբ ըրեզնակ, իմ էրեսը քու ոտի տակ, դու օգնի իմ բալին» և այլն: Նոր Բայազետում առավոտյան աղոթելիս սրբերին դիմելուց հետո դառնում էին դեպի արեգակը և ասում. «Ով մերը մեր արեգակ, դու հասնիս օգնության»¹²⁰: Լոռիում, երբ երեխան ծնվում էր, տատմերը բարուրը դուրս էր բերում, դառնում դեպի արևելք և ասում. «Սուրբ ըրեզնակ,

էս էրեխի փայր տաս, երկընթիցը ցող ցողայ, գետնիցը պտուղ ստանու մենք էլ՝ մեղավորներս, սրա շուքումը ուտենք, կերակրուինք»¹²¹:

Բանանցում ծանր հիվանդին փրկելու համար հարազատներից նեկը (մայրը, տատը) արևի առաջին ճառագայթների հետ ծնկի էր գալիս և դիմելով նրան (արևին) խնդրում էր օգնել իր հիվանդին, խոստանալով գոհ մատուցել՝ մատաղ անել: Այս դեպքում հին ու նոր կրոնները (Արև, Քրիստոս) խառնվել են, հին հավատը չի մոռացվել, բայց նորն են պաշտում (մատաղը արվում էր եկեղեցում): Այս առումով հետաքրքիր է մի անեծք՝ «Հին ըրեզնակը դառնա քո տունը» (Բանանց): Հավանաբար այս անեծքը նկատի ունի այն, որ քրիստոնեության ժամանակ քանդվել են արևի տաճարները (տունը): Երբ մեկի արտը լավ բերք է տվել, ասել են. «Ըրեզնակը թինկնա տվել (թիկնել է) արտում» (Բանանց): Մովորություն է եղել նաև մահացող մարդուն շրջել դեպի արևը, որ չտանջվի և հոգին շուտ ավանդի (Բանանց): Հետաքրքիր են նաև իրենց մշակութային ինքնատիպությունը պահպանած բասկ ժողովրդի բանահյուսական արժեքները: Արևը բասկերի մոտ համարվել է բարձրագույն աստվածություն՝ Ատաու անունով: Նրան աղոթել են և՛ արշալույսին, և՛ մայրամուտին: Իսկ աղոթքները այսպիսին էին. «Ով սուրբ արեգակ, տուր մեզ լույսը կյանքի և լույսը մահվան» կամ «Ով սուրբ արեգակ, վաղն էլի արի, ճիշտ ժամին արի»¹²² և այլն:

Աշխարհի ոչ մի ժողովուրդ արևով երդվելու այնքան օրինակներ չունի, որքան հայ ժողովուրդը. **իմ արև, մորս արև, հորս արև, արևս վկա, արևդ սիրեմ, արևիդ մեռնեմ, արևդ ապրի...**: Այդպես են երդվել մեր նախնիները հազարավոր տարիներ առաջ, այդպես են երդվում նաև այժմ: Հայտնի է, որ հայոց Վաղարշակ 1-ին թագավորի գորապետ Բարգավիրանը «դաշանց հարստության համար՝ նախ կերդնու յԱրեգակն, յետոյ ամենայն երկնատր և երկրատր պաշտելեաց»¹²³: Անեծքի ժամանակ ասում էին. արևդ թաղեմ, արևդ մեռնի, արևդ խավարի, օր ու արև չտեսնես...: Արեգակը դիտվել է նաև որպես արդար դատավոր և դիմել են նրան. «Ով արդար ըրեզնակ, դու դրա դատաստանն արա», կամ «Ով սուրբ ըրեզնակ, դու արդար դատավոր էղի» (Բանանց):

Բանահյուսական այլ նմուշներում ևս (ասացվածքներ, առածներ) հանդիպում ենք արև-հերոսին: «Արևը որ հելնի, աստղերը կը խավա-

118. Ազգագրական հանդես, գիրք Բ, 1897, էջ 216:

119. Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Է, Երևան, 1975, էջ 41:

120. Ազգագրական հանդես, գիրք 17, 1, 1908, էջ 94:

121. Ազգագրական հանդես, գիրք 9, Թիֆլիս, 1902, էջ 199:

122. Բասկյան ավանդագրույց, Երևան, 1996, էջ 10-11:

123. Ղ. Ալիշան, 1910, էջ 97:

րեն» (Աշտարակ), «Արևն իրան լույսն ունի, լուսնյակն էլ իրանը» (Շիրակ)¹²⁴ և այլն: Արևի կյոբ շրջանակներ են հիշեցնում հայոց շուրջպարերը, երբ պարողները պարում են կյոբ շրջան կազմած: Հայերը արևի նմանությամբ էին պատրաստում նաև հացը, հատկապես տոնական հացն ու գաթան, որոնք զարդանախշվում էին արևի ճառագայթների, կենաց ծառի ու այլ պատկերներով:

Մինչև 20-րդ դարի սկիզբը Վանում պահպանվել էր հետաքրքիր մի սովորություն կապված արևի պաշտամունքի հետ: Պսակի հաջորդ օրը, առավոտյան, հարսանքավորները հարսի և փեսայի, հաճախ քահանայի առաջնորդությամբ բարձրանում էին տան կտուրը կամ որևէ բարձր տեղ, որտեղից երևում էր արևածագը և ամուրիների խումբը դիմելով արևին երգում էր.

*Էգ բարև, այ Էգ բարև,
Էզն արևուն փանք բարև,
Տայ թագաւորին շար արև
Վահէ, Վահէ*

*Էգ բարև, այ Էգ բարև,
Էզն արևուն փանք բարև,
Տայ թագուհուն շար արև
Վահէ, Վահէ¹²⁵:*

Ամենայն հավանականությամբ այս երգը ստեղծվել է հեթանոսական ժամանակներում և նվիրված է եղել ավելի ուշ շրջանում արևի Արևատուն փոխարինած Վահագն-Վահէ արևի ու կրակի աստծուն: Գր. Նարեկացու Վարդավառին նվիրված տաղերից մեկը սկսվում է արևի ճառագայթների շատ գեղեցիկ նկարագրությամբ:

*Գոհար վարդն վառ առևալ
Ի վեհից վարսիցն արփենից¹²⁶:
(Գոհար վարդը վառվում էր
Արևի վեհ վարսերից):*

(թարգմ. գրաբարից
Վ. Գևորգյանի)

124. Ա Ղանաբանյան, Առածանի, Երևան, 1960, էջ 161, 309:

125. Վ Մելիք-Փաշայան, Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Երևան, 1963, էջ 27:

126. Մարգարիտներ հայ քնարերգության, հ. 1, Երևան, 1971, էջ 56:

Ն. Շնորհալին նաև արեգակի ծնունդը և մահը պատկերապես հանելուկ է առաջարկում.

*Տեսի մասնուկ մի, որ ծնանէր,
Եւ ի նոյն օրըն մեռանէր,
Յեւր թաղելոյն դարձեալ յառնէր
Ի՛ ա՛յլ գեղեցիկ զինք ցուցանէր¹²⁷:*

Հետաքրքիր է նաև արևին ուղղված մի աղոթք.

*Աշխարհին՝ իւեր ու խաղաղութեն,
Թագավորներուն՝ բարիշուքեն,
Հացին՝ յեժանութեն,
Իմ փղեկներուն արևշարութեն,
Իմ հոգուն՝ արքայութեն¹²⁸:*

Հայերը տիեզերական այս մեծ լուսատուի համար օգտագործում են **արև** և **արեգակ** բառերը: Բազմաթիվ ուսումնասիրողներ զբաղվել են այս բառերի ծագման ու բացատրության հարցերով: **Արև** բառի բացատրության մասին 1843 թ. Պոլսի «Արշալույս Արարատյան» թերթում գրված է. «Արև բառը կազմված է ար/հուր արմատից, և-ը առավելական է»¹²⁹: Արդեն նշվել է, որ գրաբարում «արևը արեգական տեսանելի լույս կնշանակէր»: **Արև** բառը բացատրվում է նաև «կյանք, կենդանություն» իմաստով¹³⁰:

Հայ պատմագրության մեջ փորձեր են արվել բացատրելու նաև **արեգակ** բառի իմաստը: Մամուել Կամրջաձորեցին (10-րդ դար) իր «Տոնական բանից» աշխատության մեջ գրում է. «Արեգակն անուանեցաւ, այսինքն լուսոյ ակն»¹³¹: Վանական վարդապետը իր «Տարեմուտ» գրքում գրում է. «Արեգակն, մեծ ակն ասի կամ տուրնջեան աստղ, կամ լուսոյ ակն»: Վարդան վարդապետ պատմիչը Մաղմուսաց մեկնության մեջ գրում է. «Արեգակն, լուսոյ ակն զի լուսոյն սեռն և յստակ լույսն ի նմա է»: Մխիթար Աբբահայրը արեգակը բացատրում է իբրև «արևու ակն»¹³²:

127. Հայոց հին և միջնադարյան բանաստեղծության քրեստոմատիա, Երևան, 1979, էջ 111:

128. Վ Մելիք-Փաշայան, էջ 80:

129. Հ Անառյան, 1971, էջ 311:

130. Նոր Բառգիրք Հայկազյան լեզվի, հ. 1, Երևան, 1979, էջ 352:

131. Հ Անառյան, 1971, էջ 311–312:

132. Նոր Բառգիրք Հայկազյան լեզվի, էջ 352:

Մ. Էմինը արեգակը բացատրում է իբրև «արևու աչք»¹³³: Նա միա ժամանակ համեմատություններ է անցկացնում, այսպես. պարսիկների արեգակը համարում են Արամագդի աչքը («Ձենդ Ավեստա»), հնդիկները՝ Միթրայի աչքը («Ռ-իզվիդա»), եգիպտացիները՝ Տիմիուրոսի (աշխարհաստեղծ ուժ) աչքը, հույները՝ Դիոսի աչքը, գերմանացիները՝ Վուոդանի աչքը և այլն: Ն. Շնորհալին արեգակը կոչում է պայծառ կարկեհան (նոնաքար), իսկ հյուսիսային Գերմանիայի բնակիչները՝ երկնի գոհար: Ղ. Ալիշանը ևս անդրադարձել է **արեգակ** բառի ստուգաբանությանը. «Ինչպես աղբեր-ակն՝ ջրոց բոխումն ցուցնե, սա ալ տաքութեան ու լուսոյ»¹³⁴: Մ. Աբեղյանը գրում է. «Արևը, սակայն սկզբնապես ըմբռնվում է որպես մի լուսավոր քար, – ինչպես ցույց է տալիս արեգակ (արեգ և ակն – թանկագին քար) բաղադրյալ բառը»¹³⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, պատմիչները և ուսումնասիրողները հիմնականում ընդունում են, որ արեգակ նշանակում է «լուսի, արևի ակն» (աչք): Հետևաբար արևի ակն (աչք) արեգակը կարելի է մեկնել որպես Արևի Աստված ԱՐ-ի աչք (ակն): Մ. Էմինի բերված օրինակներից երևում է, որ այլ ժողովուրդների մոտ ևս արեգակը համարվում էր աստծո աչքը:

Այսպիսով, **արև նշանակում է «լույս» (ջերմություն, ճառագայր)**, իսկ **արեգակ՝ «լուսի, արևի ակն» (աչք)**:

Այժմ տեսնենք, թե ինչպես են կոչել **արեգակը** Հայաստանի տարբեր գավառներում. արեգակ (Նոր Ջուղա), արեգակ (Կարնո բարբառ), արեգագ (Թիֆլիս), արեքագ (Մուշավա), արեքակ (Երևան), արեքակ (Խարբերդ, Նոր Նախիջևան, Ռոդոսքո), արեքագ (Պոլիս), արեգոկ, յերգոկ (Ոզնի ենթաբարբառ), արեկոկ (Վան), արեքագ (Տիգրանակերտ), արիգօգ (Ձեյթուն), էրեկոկ (Մոկս), ըրեքնակ (Գորիս, Գանձակ), ըրիքնակ, ըրի՛յինակ (Արցախ), ըրա՛յնակ, արեքաք (Ագուլիս)¹³⁶:

Արև բառը ևս տարբեր գավառներում տարբեր ձևով է հնչում. արեվ (Ալաշկերտ, Մուշ, Ջուղա, Վան), արեվ (Ակն, Գորիս, Երևան, Խարբերդ, Կարին, Արցախ, Նոր Նախիջևան, Շամխոր, Պոլիս, Ռոդոսքո, Սերաստիա), որեվ (Մալմաստ), արիվ (Ագուլիս, Ձեյթուն, Համշեն, Թիֆլիս), այեվ (Հաճն)¹³⁷ և այլն:

133. Մ. Էմին, 1875, էջ 24:

134. Ղ. Ալիշան, 1910, էջ 95:

135. Մ. Աբեղյան, 1975, էջ 40:

136. Հ. Անառյան, 1971, էջ 313:

137. Հ. Անառյան, 1971, էջ 313:

Հետաքրքիր է նաև, թե ինչպես է հնչում **արև-արեգակ** շարժական կապակցության տարբեր լեզուներով. svar, ravi, arka (սամոկրիտ), arka (հնդեվրոպական նախալեզու), – aury, hvaro (գեոդերեն), – rev (պարսիկ), – ark (իռլանդերեն), – rauos (գոթերեն), – rot (հին, բարձր գերմաներեն)¹³⁸ և այլն:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ արևն ու կրակը հստակ միասնականացվել են: Արևը լույս ու ջերմություն էր տալիս, բայց անհասանելի էր մարդուն, այն հնարավոր չէր շոշափել, մոտ գնալ կամ ցանկացած ժամանակ օգտվել նրա լուսից (գիշերը), ջերմությունից (ձմռանը): Իսկ կրակը լույս ու ջերմություն էր տալիս ցանկացած պահի, և մարդիկ սկսեցին այն ընկալել որպես արևի փոխանորդ, ներկայացուցիչ երկրի վրա ու պաշտելով կրակը պաշտում էին արևը: Ավելի ուշ ԱՐ Աստծուն փոխարինած Վահագն և Միիր աստվածները հանդես են գալիս որպես արևի ու կրակի աստվածներ: Խարտյաշ, խարույկ, խարան, խարկել և այլ բառեր հուշում են, որ հար-խարը օգտագործվել է նաև «հուր, կրակ» իմաստով:

Արևապաշտության հետ կրակապաշտությունը ևս երկար է պահպանվել ոչ միայն հայերի, այլև հին իրանցիների և հնդիկների մոտ: Այսպես. դարեր շարունակ Հայկական լեռնաշխարհում տարածված սփյուռքի համաձայն հայերը կրակով երդվել են, կրակի վրա ջուր չեն լցրել: Բացօթյա վայրում կրակը հանգցրել են, որպեսզի սատանաները կրակից չտանեն, իսկ հանգցնելու ժամանակ կրակը խաչակնքել են և հետո միայն վրան ջուր լցրել: Կրակին չեն խփել, կրակի վրայից չեն անցել, գիշեր ժամանակ կրակը դուրս չեն տվել: Մեր նախնիները կրակին հավասար թոնրին ու օջախին ևս հարգանք են մատուցել: Հարսանիքին նորապսակները համբուրել են օջախը և պտտվել թոնրի շուրջը: Կառուցված նոր տան օջախի կրակը վառել է ընտանիքի տարեց անդամը, վերցնելով այն հին տան օջախից¹³⁹ և այլն:

Համեմատության համար նշենք նաև հին իրանցիների և հնդիկների կրակապաշտության հետ կապված մի շարք սովորույթներ: Այսպես. կրակի պաշտամունքը հին իրանցիների մոտ բարձրացված էր այն աստիճանի, որ արգելվում էր կրակի մեջ անմաքուր իր, առարկա գցելը (փառո, լուծվող նյութեր), իսկ կրակին մոտենալիս քիթն ու բերանը ծածկում էին շորով, որպեսզի շնչառությունը չդիպչի ու չպղծի կրակը: Հնդիկ-

138. Հ. Անառյան, 1971, էջ 311:

139. Ազգագրական հանդես, գիրք 10, 1903, էջ 183-184:

ները ոչ միայն պաշտում էին կրակը, այլև ունեին կրակի աստված Ազնին (հուր, կրակ), որը մարդու պաշտպանն էր ու կյանք պարգևոյր։ Ինչպես տեսնում ենք, **հայկական/արիական ցեղերը հազարամյակներ շարունակ պաշտել են և՛ արեգակը, և՛ կրակը:**

301 թ., երբ Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակվեց, Քրիստոսն ու քրիստոնեությունը ընդունվեցին հայ մարդու կողմից: Քրիստոսը այս դեպքում ընկալվեց որպես ԱՐ, Արամազդ, Վահագն, Միհր, Արեգակ, Լույս, որպես միակ աստված, որի պաշտամունքը մեծ ընդհանրություններ ուներ հայոց աստվածների հետ: Պատահական չէ, որ հայոց միջնադարյան հոգևոր շարականներում հաճախ ենք հանդիպում «Արեգակ», «Արեգակն արդար» արտահայտություններին, որն Արեգակ-Քրիստոսի փառաբանությունն էր: Հիշենք Ն. Շնորհալու գեղեցիկ շարականներից մեկը.

*Առասուր լուսոյ
Արեգակն արդար
Առ իս լույս ծագես*¹⁴⁰:

Հայոց հին աստվածները խոր արմատներ են ունեցել ժողովրդի մեջ: Հազարամյակներ շարունակ հայը պաշտել էր իր աստվածներին՝ **ԱՐ-Արային, Արամազդին, Վահագնին, Անահիտին** և մյուսներին: Այս դեպքում հայոց եկեղեցին մեծ ճկունություն հանդես բերեց ու որպես ազգային եկեղեցի հին հավատքի որոշ տոներ քրիստոնեացրեց: Այսպես, **Քարեկենդանի** հիմքում ընկած է ձմեռվա ավարտը, նրա մահվան գաղափարը: **Տեառնընդառաջ** (տրնդեգ, տերնդեգ) կոչվող տոնը, որ նշվում է փետրվարի 13-ին, եկեղեցին կապեց Քրիստոսի գալստյան հետ, իսկ տոնի ժամանակ վառվող ծիսական խարույկը (կրակապաշտություն) համարվեց ուղեցույց: **Զատիկը** վերածննդի, հարության, պտղաբերության գաղափարն էր արտահայտում: **Ծաղկի** ու **Համբարձման** տոնը, որ մայիսին էր տոնվում, նույնպես նվիրված էր ԱՐ Աստծուն, նրա զարթոնքին ու հարությանը: Հին հավատքից՝ արևապաշտությունից նորին քրիստոնեությանն անցան նաև ծիսական տարրեր՝ արևելք դառնալով աղոթելը, եկեղեցիները և գերեզմանները դեպի արևելք կողմնորոշելը և այլն: Մակայն եղան մարդիկ, նաև ամբողջ համայնքներ, որոնք չիրաժարվեցին հին հավատքից: Պատմիչները նրանց անվանում են **արևորդիներ** կամ **արևորդիք**: Ն. Շնորհալին Մամոստիա քաղաքի արևա-

140. Մարգարիտներ հայ քնարերգության, 1971, էջ 81:

պաշտներին արևորդիք է անվանում և հոգևոր առաջնորդություն է ցուցաբերում ման մեթոդն է առաջարկում նրանց «սատանայապաշտ, դիվանդան, վիճակից հանելու համար: Դավիթ Ալավկա որդին պավլիկյանների արևորդիների «ազգ» էր համարում: Եզնիկ Կողբացին, բանավիճակով հեթանոսության դեմ ու փառաբանելով քրիստոնեությունը, տալիս է պաշտվող արեգակի շատ գեղեցիկ նկարագրությունը. «Եւ այնու կենդանությանը, ասեն, ամենայն արարածք զնորա բնութենեն կախարական, որպես ճառագայթք արեգական զանուէն կախարական: Եւ ինքն մի է և բազում, և բազում է և մի, որպես արեգակն մի է և բազում. զի անիվ է և բազում ճառագայթք»¹⁴¹:

Փաստորեն բնության մեջ ամեն ինչ կախված էր արևից, որը մի անիվ էր ու բազմաթիվ ճառագայթներ, իսկ արևի այս պատկերին (արևանիվ) հանդիպում ենք Հայկական լեռնաշխարհից հայտնաբերված նյութական մշակույթի բազմաթիվ նմուշների վրա, ժայռապատկերներից մինչև միջնադարյան կենցաղային իրեր ու զարդեր:

Մխիթար Ապարանցին գրում է. «Մոքա (արևորդիք) ոչ ունին զիր և դպրություն, այլ ավանդությանը ուսուցանեն հարքն զորդիսն իվրեանց զոր նախնիք նոցա ուսեալք էին իՋրադաշտ մոզէ անդրուշանին պետէ. և ընդ որ (կողմն) երթայ արեգակն ընդ այնմ երկրպագեն, և պատուեն զճառն բարտի և զշուշան ծաղիկն և զբամբակին և զայլսն... Սոցա առաջնորդն կոչի Հազրպետ...»¹⁴²:

Ինչպես տեսնում ենք, արևորդիք աղոթում էին դեմքը դեպի այն կողմ ուղղելով, որտեղ այդ պահին գտնվում էր արեգակը: Աղոթելիս նրանք պաշտելի բարդի, շուշան և բամբակենի էին բռնում արեգակի դեմ: Արևորդիները գտնում էին, որ մարդը Արևի զավակն է, իսկ Լուսինը նրա բարի քեռին, որին պետք է հարգել, հակառակ դեպքում լուսնոտությանը կհիվանդանային և հիվանդությունը կանխելու համար կախում էին լուսնածև հմայիլներ¹⁴³: Արևապաշտությունը հայոց մեջ երկար է պահպանվել, հասնելով մինչև ուշ միջնադար և ավելի: Այն տարածված էր ոչ միայն Հայաստանում, այլև ամբողջ Միջագետքում:

14-րդ դարի վերջերին Լենկթեմուրը Մերտիննու կողմերը չորս գյուղերի մեջ (Շուլ, Շմըրշախ, Մաֆարի և Մարազի) արևապաշտներ գտնելով փորձում է մահմեդական դարձնել, բայց չկարողանալով ավել-

141. *Եզնիկ Կողբացի*, Եղծ Աղանդոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 142:

142. *Ղ Ալիշան*, 1910, էջ 103:

143. *Վ. Բրոյսն*, էջ 206:

րում է բաղաբը և գյուղերը, գրում է Թովմա Մեծոփեցին, իսկ այնուհետև շարունակում է. «և յետոյ դարձյալ սատանայի հնարիվք՝ բազմացան ի Սերտին և ի յԱմիդ»¹⁴⁴:

Իսկ 1288 թ. միջնադարյան մի տոմարագիր ի հեճուկս հեթանոսների արեգակը ներկայացրել է անբան և անհիմաստ մարդու կերպարանքով կանգնած գույգ հրեղեն երիվարների միջև¹⁴⁵:

Պետք է նշել, որ արևի ու արևապաշտների նկատմամբ այս վերաբերմունքն է եղել պատճառը, որ հայկական հնագույն դիցարանի ու արևի պաշտամունքի մասին շատ քիչ տեղեկություններ կան մեր մատենագրության մեջ: Մակայն ժողովրդի մեջ, ինչպես տեսնում ենք, շատ խորն է եղել արեգակի պաշտամունքը: Այդ պաշտամունքը հազարամյակներ շարունակ հարատևել է՝ արտահայտվելով ԱՐ-Արեգակ, Վահագն-Արեգակ, Միհր-Արեգակ, իսկ այնուհետև Քրիստոս-Արեգակ աստվածների պաշտամունքներում:

Այսպիսով, հնդեվրոպական տարբեր ժողովուրդների մեջ պահպանված գրույցները, ավանդությունները, սովորույթները, արևի ու կրակի պաշտամունքների հետ կապված արարողություններն ու ծեսերը մեծ հարազատություն են ցուցաբերում, մեկ անգամ ևս փաստելով, որ **հնդեվրոպացիները ունեցել են մի ընդհանուր մշակույթ, որի ակունքները պետք է փնտրել Հայկական լեռնաշխարհում:**

ԱՐ ԱՍՏՎԱԾԸ ԵՎ ԱՐԱՅԱՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԱՍՏՎԱԾՆԵՐԸ

Հազարամյակներ շարունակ ԱՐ Աստվածը, լինելով Հայկական լեռնաշխարհի բնիկների՝ հայ-արմենների հնագույն ու գլխավոր աստվածը, պատմական ինչ-որ ժամանակահատվածում իր տեղը զիջել է այլ աստվածների (Արամազդ, Վահագն, Միհր, Ալդի-Խալդի), նրանց փոխանցելով իր նկարագրի շատ հատկանիշներ: Այսպես. Արամազդը բոլոր աստվածների հայրն էր, երկնքի ու երկրի արարիչը, Վահագնը՝ արևի, կրակի ու ռազմի աստվածն էր, Միհրը՝ արևի ու կրակի, Ալդի (Խալդի) գլխավոր աստվածն էր (կյանքի, բնության ու ռազմի)¹⁴⁶:

144. Ղ. Ալիշան, 1910, էջ 102:

145. Վ. Բորյան, էջ 205:

146. Հայոց հնագույն աստվածներ Արամազդի, Վահագնի, Միհրի, նաև Ալդի-Խալդիի մասին գրվել են բազմաթիվ հոդվածներ ու աշխատություններ: Նորից անդրադառնալով այդ աստվածներին, նպատակ ունենք ցույց տալ նրանց տեղաբնիկ լինելը և կապը հնագույն ԱՐ Աստծո հետ:

ԱՐԱՄԱԶԳ – Արամազդը ուշ հեթանոսական շրջանի հայոց դիցարանի գլխավոր աստվածն էր, երկնքի ու երկրի արարիչը: Այդ մասին Ագաթանգեղոս պատմիչը գրում է. «Զմեծն և զարին Արամազդ, զարարիչն երկնի ու երկրի և հայր դիցն ամենայնի»¹⁴⁷:

Արամազդը Անահիտ և Աստղիկ դիցուհիների ու Միհր աստծո հայրն էր: Թե ե՞րբ և ի՞նչ պայմաններում է Արամազդը դարձել հայոց դիցարանի գլխավոր աստվածը, հնարավոր չէ ստույգ պատասխանել: Պատմական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Հայաստանում մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի սկզբներից արդեն տարածված էր Արամազդի պաշտամունքը:

Շատ ուսումնասիրողներ գտնում են, որ հայկական Արամազդը պարսկական Ահուրամազդի տարբերակն է, իսկ աստծո պաշտամունքը Հայաստան է անցել Իրանից: Ընդունված է, որ Ահուրամազդ անունը կազմված է Ահուրա «տեր» և մազդա «գերագույն իմաստություն» բաղադրիչներից: Այս բացատրությունը ընդունելի չէ հայոց Արամազդի համար: Արամազդը Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված տեղական, հայկական աստված է, այդ է վկայում նրա անունը, որը կազմված է **Արամ** Ար-, -ամ (=մա) և **ազդ** (աստ, աստված) բաղադրիչներից: Հետևաբար **Արամազդը** կարելի է ստուգաբանել Արարչից՝ Ար-ից սերված աստված, **Արամ-աստված** իմաստով:

Արամազդը սիրված աստված էր, նրա պաշտամունքը երկար է պահպանվել հայոց մեջ: Կարելի է մտածել, որ Ագաթանգեղոսի «զմեծն և զարին Արամազդ» արտահայտությունը նշանակում է արի ցեղի՝ արիների Արամազդ աստված: Այս արտահայտությունը նաև հուշում է, որ Արամազդը Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչների՝ հայ-արմենների հնագույն աստվածներից էր: Նրան նվիրված տոնակատարությունները կատարվել են մեծ հանդիսավորությամբ, նավասարդի սկզբներին (օգոստոս): Այդ տոնահանդեսների ժամանակ զոհաբերվել են սպիտակ նոխազներ, ջորիներ ու ձիեր: Հայոց հեթանոսական տոմարի՝ ամիսների 15-րդ օրը կոչվել է Արամազդի անունով: Արամազդի գլխավոր մեծիանը

147. Ագաթանգեղոս, 1983, էջ 46:

գտնվում էր Բարձր Հայքի Դարանաղյաց գավառի Անի (Հանի) բնակավայրում: Մեհյաններ են եղել նաև Բագավանում, Պաղատո լեռան վրա և այլն: Արամազդի պաշտամունքը լայնորեն տարածված էր նաև Իրանում (Ախուրամազդ) և Վրաստանում (Արմազի):

ՎԱՀԱԳՆ – Հայոց դիցաբանի սիրված աստվածներից է: Նա արևի, ռազմի, ամպրոպի ու կայծակի աստվածն էր: Վահագնը հանդես է գալիս նաև Վիշապաքաղ մականունով: Գեղամա և Սյունյաց լեռների ժայռապատկերներին (մ.թ.ա. 6–3-րդ հազարամյակներ) հանդիպում ենք վիշապաքաղ (վիշապասպան) Վահագնի բնույթին համապատաս-

խանող բազմաթիվ պատկերների: Վահագնը նախ եղել է ամպրոպի ու կայծակի սովորական աստված, իսկ ավելի ուշ՝ ժառանգելով ԱՐ Աստծո նկարագրի արևային ու ռազմի հատկանիշները, դարձել է հզոր աստված: Հավանաբար այդ ժամանակ է ստեղծվել ու Խորենացու միջոցով մեզ հասել արեգակ-Վահագնի ծնունդը պատկերող վերը հիշատակված «Վահագնի ծնունդը»:

Ղ. Ալիշանը, վկայակոչելով հին վարդապետներից մեկին, գրում է. «Ոմանք գԱրեգական պաշտեցին եւ Վահակն կոչեցին»¹⁴⁸: Հայ ուսումնասիրողներից Ա. Մատիկյանը, Մ. Աբեղյանը, Ն. Ադոնցը և ուրիշներ նույնպես գտնում են, որ Վահագնը փոխարինել է արևային բնույթ ունեցող տեղական ավելի հին մի աստվածության՝ Արային:

Ուսումնասիրողներից ոմանք (Վինդիշման, Լագարդ, Գելցեր) հայոց Վահագնին նույնացրել են իրանական «Ավեստայում» հիշատակված Վերեթրանայի (Վրթրագնա) հետ և նրան վերագրել իրանական ծագում: Ի տարբերություն օտարների, հայ ուսումնասիրողները համակարծիք են Վահագնի տեղական, հայկական ծագման հարցում:

Հայ պատմագրության մեջ ընդունված է այն տեսակետը, որ Վահագն անունը առաջացել է հնդեվրոպական Բահագին (աստված) անունից, «բ» հնչյունը «վ»-ի վերածվելու օրինաչափությամբ¹⁴⁹: Հնդեվրոպական մի շարք լեզուներում bah (vah) արմատը «աստված» իմաստն

148. Ղ. Ալիշան, 1910, էջ 96:

149. ՀՍՀ, հ. 11, էջ 242:

ունի, ինչպես պահպանվել է աստիճանաբար՝ Վահագն, Բագավան, Բագրատ, Բագրատի ռազ արմատը և այլն:

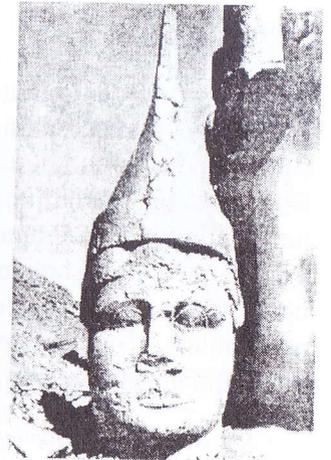
անվան առաջին մասն է, իսկ անվան երկրորդ ազն մասը հուշում է, որ դարձյալ գործ ունենք հնդեվրոպական բառարմատի հետ: **Ազն** արմատին ուշադրություն է դարձրել նաև Ղ. Ալիշանը. «Հնդկերեն (սանսկրիտ) Ակնի, լատիներեն՝ gnis-հուր, հուներեն՝ Aynos, արդյո՞ք սրանք հոմանիշ չեն» – հարցնում է մեծավաստակ գիտնականը: Այժմ, երբ գիտենք, որ հնդեվրոպացիները ունեցել են նախահայրենիք և նախալեզու, կարող ենք միանշանակ ասել, որ վերոհիշյալ բոլոր բառերը, նաև ռուսերեն՝ огонь և հայերեն՝ կրակ (ազ) բառերը հոմանիշներ են, ազգակից լեզուներ և նշանակում են «հուր, կրակ»: Հետևաբար **Վահագն անունը կազմված է Վահ- «աստված» և - ազն «հուր, կրակ» բաղադրիչներից, որ կրակի, հրի (արև) աստված իմաստն ունի:**

Վահագնը, ինչպես արդեն նշվել է, նաև հայոց ռազմի աստվածն էր: Հայ թագավորներն ու զորավարները այլ աստվածների շարքում դիմում էին նաև Վահագնին ու նրա զորությանը: Նորից հիշենք Տրդատ 1-ին թագավորի հրովարտակը՝ ուղղված հայ ռազմիկներին. «Քաջութին հասցե ձեզ ի քաջեն Վահագնե, ամենայն Հայոց աշխարհիս»:

Վահագնը հայոց սիրված աստվածներից էր: Նրա զուգը սիրո ու գեղեցկության աստվածուհի Աստղիկն էր: Վահագնին նվիրված գլխավոր մեծիանը գտնվում էր Տարոնի Աշտիշատ ավանում: Մեհյաններ են եղել նաև Վարազա լեռան մոտ, Ահևական գյուղում, Բարձր Հայքի Դերջան գավառում: Հայաստանում եղել է Վահագնին նվիրված քրմական տոհմ՝ Վահունիք, որոնք պարտավոր էին ծառայել Վահագն աստծուն¹⁵⁰, նրան նվիրված տաճարներում:

ՄԻՆՐ – Հայոց դիցաբանում արևի ու կրակի աստվածն էր Միհրը: Ուշ հեթանոսական շրջանի հայոց դիցաբանության մեջ Միհրը Արամազդի որդին է և պատահական չէ, որ ժառանգել է ԱՐ-Արայի ու Արամազդի նկարագրի արևային գիծը:

150. Մ. Խորենացի, էջ 131:

Այս առումով հետաքրքիր է հայոց Արմիիր անունը, որտեղ մեկ տեղովել են Ար և Միիր անունները¹⁵¹:

Գրավոր աղբյուրներում Միիր աստծո անվանը առաջին անգամ հանդիպում ենք Խուրրի-Միտանիի թագավոր Շատտիվազայի (Մատի-ուազա, մ.թ.ա. 1350 – անհայտ) և խեթական թագավոր Մուպիլուլիու-մայի (1380–1346) միջև կնքված դաշնագրի տեքստում Mitra ձևով¹⁵²:

Չնայած մատենագրական քիչ տեղեկություններ կան Միիրի մասին, այնուամենայնիվ հայոց հին առասպելների ու դյուցազնավեպի մեջ շատ են Միիրի նկարագրին համապատասխանող հերոսները (Արտավազդ, «Մասնա ծռերի» Մեծ ու Փոքր Միերներ): Արտավազդը, որ հետագայում վեր է անվում չար ուժի, շղթայվում է Մասիս լեռանը, Փոքր Միերը փակվում է Վանի մոտակայքում գտնվող վիթխարի քարաժայռի Ագռավաքարի մեջ (նաև Միերի դուռ): Մակայն ժողովուրդը հավատում է, որ նրանք դուրս են գալու փակված տեղից և փրկելու են աշխարհը:

Միիրի մասին հետաքրքիր մի առասպել գոյություն ունի, որի բովանդակությունը հետևյալն է. Միիրը Արամազդի որդին է, ծնվել է ժայռից և դաստիարակվել հովիվների մոտ: Նա բազմաթիվ սխրանքներ է գործել, կռվել է չար ուժերի դեմ և հաղթել: Նրա գլխավոր հերոսությունը Արամազդի նախաստեղծ ոսկե ցուլի սպանությունն է, որի արյունից առաջ է եկել երկրի պտղաբերության ողջ գործությունը: Ի վերջո Միիրը համբարձվում է երկինք և այնտեղից հսկում մարդկանց ու երկիրը: Բայց նա գալու է նորից, որ փրկի մարդկությանը չարից ու ստեղծի երանելի թագավորություն¹⁵³: Այս գրույցը հիշեցնում է ԱՐ Աստծո նկարագրի հատկանիշներից մեկը՝ հարություն առնելու հատկանիշը (նաև մեռնող-հառնող բնության աստվածն էր ԱՐ-ԱՐԱՆ):

Միիրի պաշտամունքը տարածված է եղել նաև Հնդկաստանում, Իրանում, Հունաստանում, Հռոմում, Վրաստանում, Աղվանքում և այլն: Միիրի համընդհանուր պաշտամունքի հիման վրա մ.թ.ա. 4–2-րդ դարերում ձևավորվել է միհրականությունը, որի հիմնական գաղափարը բարի աստծո՝ Միիրի երկրորդ գալուստն է: Միիրը համարվել է փրկիչ, մեսիա: Ըստ միհրապաշտների նրա երկրորդ գալուստյանը աշխարհն ազատվելու է չար ուժերից, մահից և ստեղծվելու է երկրային երանելի թագավորություն, որտեղ Միիրի ահեղ դատաստանին են արժանանալու

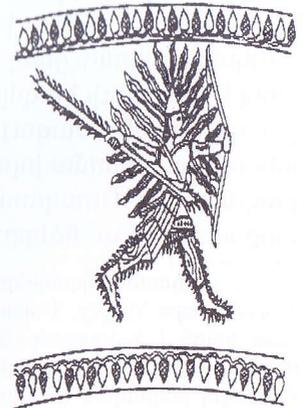
բոլոր մեջլե...

Միիրի

բյունն իր մեջ շատ տարրեր է ներառել միհրականությունից (Քրիստոսի ծնունդը, համբարձվելը, երկրորդ գալուստը): Քրիստոնեությունը վերցրել է նաև Միիրի ծննդյան օրը (դեկտեմբերի 25), այն դարձնելով Քրիստոսի ծննդյան օր (հայոց եկեղեցին շընդունեց դա, Քրիստոսի ծննդյան օր համարելով հունվարի 6-ը): Միիրին նվիրված տոնը Հայաստանում նշվել է մեծ շուքով: Հույն պատմիչ Ստրաբոնը, ինչպես արդեն նշվել է, վկայում է, որ այդ օրը զոհաբերվել են շատ ձիեր: Հայոց տոմարի 7-րդ ամիսը կոչվել է Մեհեկան, իսկ յուրաքանչյուր ամսվա 8-րդ օրը՝ Միիր: Վանական վարդապետը Մեհեկան անունը բխեցնում է մահ բառից, քանի որ այդ ամսին բնությունը ձյունածածկ է, բույսերը, ծառերը չեն աճում և մահացածի տպավորություն են թողնում: Հիշենք, որ հնում ԱՐ-ԱՐԱՆ արևի (կրակ) Աստված լինելուց բացի, նաև մեռնող-հառնող բնության աստվածն էր, իսկ Միիրը ժառանգել է ԱՐ Աստծո հենց այս հատկանիշը: Միիրին նվիրված բոլոր տոները նշվել են ձմեռվա ամիսներին (դեկտեմբերի 25, փետրվարի կեսեր՝ տրնդեգ), երբ մեռած է բնությունը: Կարելի է ենթադրել, որ Միիր (Միեր) անունը Մահ-ԷՐ (ԱՐ) իմաստն ունի: Չմռանը հաջորդում է գարունը և մահացած բնությունը նաև սիրելի աստվածը նորից հարություն են առնում (ԱՐ-Արայի մեռնող հառնող բնությոը, Միիրի երկրորդ գալուստը մահվանից հետո):

Հայաստանում Միիրի գլխավոր տաճարը գտնվում էր Բարձր Հայքի Գերջան գավառի Բազաթիճ ավանում: Տաճարներ են եղել նաև Վասպուրականում, Տարոնում, Սյունիքում և այլն: Ի դեպ հեթանոսական տաճարը Հայաստանում կոչվել է նաև մեհյան, որը ուսումնասիրողները (Մ. Էմին, դե Լեգարտ) բխեցնում են Միիր աստծո անունից¹⁵⁴:

ԱԼԳԻ-ԽԱԼԳԻ – Ի տարբերություն հայոց հեթանոսական դիցարանի շատ աստվածների, հայոց հնագույն պետության՝ Ուրարտուի գլխավոր աստված Խալդիի (նաև

154. Թ. Ավդալբեկյան, Միիրը հայոց մեջ, Վիեննա, 1929, էջ 2:

151. Մ. Կաղանկարվազի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Եր., 1969, էջ 134:

152. Ա. Խաչատրյան, (գրքի հավելվածը), էջ 483:

153. Ղ. Ալիշան, 1910, էջ 305:

Ալդի, Հալդի) մասին կան շատ ու բազմազան տեղեկություններ, հայտնաբերված արձանագրությունների և մշակութային այլ արժեքների (որմնանկարներ, բարձրաքանդակներ, զենքեր, զարդեր) շնորհիվ:

Խալդին պետության գլխավոր աստվածն էր: Նա կյանքի, բուսականության, երկրագործության, շինարարության ու ռազմի աստվածն էր: Նա նաև մեռնող-հառնող աստված է, ինչպես ԱՐ-ԱՐԱՆ: Չնայած ուրարտական դիցարանը ունի արևի աստված (Շիվինի)¹⁵⁵, Խալդին նաև արևի աստված է եղել, քանի որ ունի այն բոլոր հատկանիշները, որ հատուկ են արևի աստծուն. նրա ուղեկիցներն ու խորհրդանիշներն են առյուծը և արծիվը, նա պատկերվել է իբրև թևավոր աստվածություն, պատկերվել է ճառագայթներով և այլն:

Խալդիի անունով են սրբագործվել ուրարտական արքաների շինարարական աշխատանքներն ու ռազմական արշավանքները: Խալդիի գլխավոր տաճարը գտնվում էր Հայկական լեռնաշխարհի հարավային մասում գտնվող Արդինի (ասորեստանյան տարբերակով Մուծածիր կամ Մուսասիր) քաղաքում: Այդ տաճարը կոչվել է նաև «Վահանի տուն»¹⁵⁶, քանի որ տաճարի ճակատային մասերից և սյուներից կախված են եղել վահաններ, իսկ մուտքի երկու կողմերում տեղադրված են եղել երկու մեծ նիզակներ ու աղոթող դիրքով երկու արձաններ: Տաճարի համամասնությունը պահպանելու նպատակով շենքի երկթեք տանիքի կենտրոնում տեղադրվել է ավելի խոշոր ու կարճ մեկ այլ նիզակ: Նիզակը համարվել է ռազմի աստված Խալդիի խորհրդանիշը: Ուրարտական արշավող բանակի առջևից ընթացել է սրբազան մարտակառք, որի մեջ եղել է մեծ ու խոշոր նիզակ¹⁵⁷: Քանի որ Արդինին գտնվում էր Հայկական լեռնաշխարհի հարավային մասում, որը հաճախ նույնիսկ չի մտել Ուրարտուի կազմի մեջ, կարելի է մտածել, որ Արդինին Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն ու ընդունված սրբատեղին է եղել Ուրարտու պետության կազմավորումից շատ առաջ: Նշենք, որ այս տաճարում էին թագադրվում Ուրարտուի թագավորները: Այդտեղ էին պահվում նաև արքունական գանձերը:

155. Ուսումնասիրողները Շիվինիին խեթական ծագում են վերագրում (Г. Меликишвили, Наирн-Урарту, Тбилиси, 1954, с. 368): Հայտնի է, որ ուրարտական դիցարանը շատ նման է խուրրիականին, որտեղ արևի աստվածը հանդես է գալիս Շիմագե (հարավում՝ Շիմիկա, Շիմիդի) անուններով: Խուրրիական դիցարանը մեծ ազդեցություն է ունեցել խեթական դիցարանի կազմավորման վրա: Հետևաբար Շիվինին խուրրի-ուրարտական (հայկական) ծագում ունի և տեղական աստված է:

156. ՀԺՊ, 1971, էջ 407:

157. И. Дьяконов, К вопросу о символе Хали, Древний Восток, 1983, 4, с. 193.

Ալդի (Խալդի) աստվածը ամենայն հավանականությամբ ժառանգել է ԱՐ Աստծո անունը (ԱՐ=Ալ-դի, Լ-ր հնչյունափոխություն) ու նկարագրի համարյա բոլոր հատկանիշները: Այս դեպքում կարելի է մտածել, որ Ար-դի-նի անունը ևս կապ ունի ԱՐ աստծո անվան հետ և նշանակում է ԱՐ Աստծո քաղաք (հայերենում **դի**, **դիր** բառերը աստված իմաստն ունեն, իսկ ուրարտական շատ բնակավայրեր ունեն **նի**, **նե** վերջավորությունը. Էրեբունի, Թեյշեբաինի, Էթիունի): Մի շարք ուսումնասիրողներ (Կ. Լեման-Հաուպտ, Գ. Մելիքիշվիլի, Բ. Պիոտրովսկի, Ն. Մառ) այն տեսակետն են արտահայտում, որ Խալդի անվան հիմքը խալն է, որը ստուգաբանում են «երկինք» բառով և ընդունում, որ Խալդին նաև երկնքի աստվածն էր¹⁵⁸:

Այսպիսով, **ԱՐ-ԱՐԱ**, **Արամագո**, **Վահագն**, **Միիր**, **Ալդի-Խալդի աստվածները տեղական, հայ-արիական աստվածներ են, որոնց պաշտամունքը ծագել է Հայկական լեռնաշխարհում և հարատևել հազարամյակներ շարունակ: Տարածվող ցեղը մշակութային այլ արժեքների հետ տարել է նաև իր այս աստվածների պաշտամունքը:**

158. Б. Пиотровский, 1959, էջ 224:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ.

ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐՈՒՄ

ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

Հայկական լեռնաշխարհում կատարված պեղումների ժամանակ հայտնաբերված նյութական մշակույթի հարուստ ժառանգությունը վկայում է հնագույն քաղաքակրթության ստեղծման մեջ հայկական ցեղերի գործուն մասնակցության մասին: Հայկական լեռնաշխարհում հայտնաբերվել են **հին քարի դարի` ստորին պալեոլիթի** ժամանակաշրջանի (800000–100000 տարի առաջ, Արագած լեռան համակարգ, Արցախի Ագոխ, Հարք գավառի Լիզք (այժմ Բուլանըխ) բնակավայրեր, Հրազդան գետի միջին հոսանքների շրջան) հնագույն մարդու բնակության բազմաթիվ հետքեր, որն առանց ընդհատումների հասնում է մինչև մեր օրերը, իր մեջ ընդգրկելով **միջին հին քարի դարը` միջին պալեոլիթ** (100000–40000 տարի առաջ, Գեղամա լեռներ, Երևան–1, Նուռնուս), **հին քարի դարի ուշ շրջանը` վերին պալեոլիթ** (40000–12000 տարի առաջ, Հրազդան գետի ավազան, Նուռնուս, Ջրաբեր, Արզնի), **միջին քարի դարը` մեզոլիթ** (մ.թ.ա. 10–8-րդ հազարամյակներ, Արտին լեռ, Թալինի շրջան), **նոր քարի դարը` նեոլիթ** (մ.թ.ա. 8–5-րդ հազարամյակներ), **պղնձի-քարի դարը` էնեոլիթ** (մ.թ.ա. 5–3-րդ հազարամյակներ), **բրոնզի դարը** (մ.թ.ա. 3–2-րդ հազարամյակներ), **երկաթի դարը** (մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կես – մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկիզբ) և ավելի ուշ:

Խոսելով հնագիտական պեղումների մասին, պետք է նշել, որ միասնական հայկական պետության բացակայությունը Հայկական լեռնաշխարհում թույլ չի տալիս ամբողջացնելու, ի մի բերելու այդ տարածքում հայտնաբերված ողջ հնագիտական նյութը: Պատմական Հայաստանի տարբեր մասերից հայտնաբերված հնագիտական նյութերը օտար ուսումնասիրողների կողմից հաճախ առանձնացվում ու ներկայացվում են որպես անատոլիական, միջագետքյան, կովկասյան կամ փոքրասիական մշակույթներ: Այս պայմաններում մեծ աշխատանք են կատարում հայ հնագետները, որոնք հավաքում են Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր մասերում կատարված պեղումների արդյունքների մասին եղած տեղեկությունները (մասնագիտական հանդեսներ,

հոդվածներ, ուսումնասիրություններ, անձնական կապեր), ի մի բերում նյութերը ու խոսում Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված միասնական մշակույթի մասին:

Առաջավոր Ասիայում, նաև Հայկական լեռնաշխարհում հնագիտական պեղումների շնորհիվ հայտնաբերվել են նյութական մշակույթի բազմաթիվ արժեքներ: Մշակութային հարուստ ժառանգությամբ աչքի է ընկնում նոր քարի դարը` նեոլիթը (մ.թ.ա. 8–5-րդ հազարամյակներ): Հայկական լեռնաշխարհում հայտնաբերված նեոլիթյան վաղագույն բնակավայրը **Աղձնիքի** (այժմ Դ-խարբեքիի շրջան) Արգունա գյուղի տարածքում գտնվող **Չոյունու-թեփեսի** հուշարձանն է (Խարբեքիի հովիտ): Այս հնավայրի պեղումների ժամանակ բացվել է մշակութային հինգ շերտ, որոնցից հնագույնը թվագրվում է մ.թ.ա. 8-րդ հազարամյակով: Այս հուշարձանը այն եզակի բնակատեղին է, որտեղ հայտնաբերվել են մետաղից պատրաստված առաջին կենցաղային իրերը` պղնձե ասեղներ, ուլունքներ, ծակիչներ և կոփածո պղնձի կտորներ¹:

Նեոլիթյան բնակավայրեր են հայտնաբերվել նաև Արագած լեռան և Արտին լեռան կայաններում, Թալինի շրջանում (Զաղա, Բառոժ), Արարատյան դաշտավայրի բնակատեղիներում (Կոզյակ բլուր, Մաշտոցի բլուր, Վերին Խաթունարխ), Անի Պեմզայում և այլն: Այս հուշարձանների հետ մշակութային ու ժամանակագրական աղերսներ ունեն Փոքր Ասիայի Չաքալ-հույուք (Քոնիա, մ.թ.ա. 7–6-րդ հազարամյակներ), Հաջիլար (մ.թ.ա. 6-րդ հազարամյակ), Հյուսիսային Միջագետքի Հալաֆ (մ.թ.ա. 6-րդ հազարամյակ), Հասունա, Սամարրա (մ.թ.ա. 6–5-րդ հազարամյակներ), Կիլիկիայի Մերսին, Տարսուս (մ.թ.ա. 5-րդ հազարամյակ), նաև Հորդանանի Երիքով (մ.թ.ա. 8–7-րդ հազարամյակներ) հնավայրերը և այլն:

Նոր քարի դարի մշակույթը Հալաֆ բնակավայրի անունով կոչվում է **հալաֆյան** (նաև **հասունյան** մշակույթ` Հասունա բնակավայրի անունով): Ուսումնասիրողները հալաֆյան մշակույթի, հատկապես նորը, փայլուն, գծանախշ խեցեղենի ծագման կենտրոն են համարում **Հայկական Միջագետքը**², ավելի ստույգ Եփրատի աղեղից (Կարքենիշ)

1. Э. Ханзаян, О древней металлургии Армянского нагорья и городище Мешамор, Вопросы геологии четвертичного периода Армении, Ереван, 1983, с. 106, Ստ. Եսայան, Հայաստանի հնագիտություն, Երևան, 1993, էջ 66:

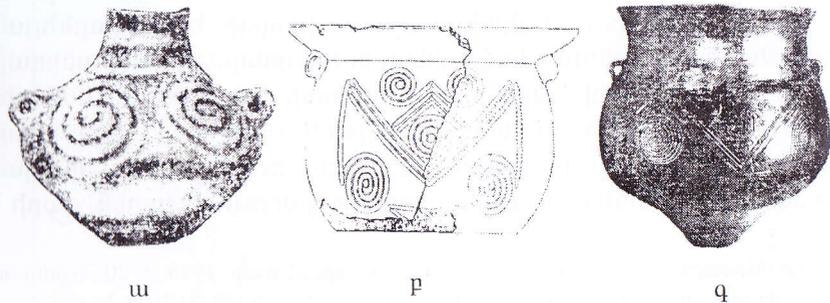
2. Дж. Мелларт, Древнейшие цивилизации Ближнего Востока, Москва, 1982, с. 65, ИДВ, I, с. 74.

րնտելացնում կենդանիներ՝ այծ, ոչխար, խոզ և այլն: Այդ են վկայում պեղումների ժամանակ հայտնաբերված ցանովի հացաբույսերի և րնտելացված կենդանիների մնացորդները: Ի դեպ, Հայաստանում այսօր էլ կարելի է հանդիպել կենդանիների (այծ, ոչխար) և հացաբույսերի (ցորեն, գարի) վայրի տեսակների:

Հնագիտական պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են վանակատից ու կայծքարից պատրաստված մեծ քանակությամբ աշխատանքային գործիքներ:

Ուշադրության արժանի է այն փաստը, որ Հայկական լեռնաշխարհի բնական հարատուրյուններից մեկից՝ վանակատից (օբսիդիան) պատրաստված մեծ քանակությամբ բազմազան իրեր (դաշույններ, դանակներ, նիզակի ծայրեր, նակ հայելիներ) են հայտնաբերվել Չաթալ-հույուբում, Հաջիլարում, Միջագետքում և Առաջավոր Ասիայի այլ հնավայրերում: Ինչպես տեսնում ենք, «Օբսիդիանի ճանապարհը» լեռներով ու անապատներով 1000-ավոր կիլոմետրերով ձգվում էր դեպի Առաջավոր Ասիայի հեռավոր անկյունները:

Հայտնաբերված նեոլիթյան խեցեղենը միազույն է (դեղնավուն, կարմիր), հազվադեպ հանդիպում է նաև նախշազարդ խեցեղեն (Հաջիլար, Հալաֆ, Չոյունու-թեփեսի): Հետաքրքիր է, որ Չաթալ-հույուբից հայտնաբերված խեցեղենին և փայտե կենցաղային իրերին (քրեղաններ, ափսեններ) պատկերված են պարուրաձև արևանշաններ ու եռանկյունիների համադրությամբ խաչի պատկերներ, որոնք շատ մասն են Հայկական լեռնաշխարհում տարածված նույնատիպ զարդանախշերին (Շենգավիթ, Շրեշ բլուր, նկ. 31): Հայտնաբերված (Չաթալ-հույուբ, Չոյունու-թեփեսի) մետաղե առաջին մշակված իրերը պղնձից և

Նկ. 31. Պարուրաձև արևանշաններով խեցեղեն. ա) Չաթալ-հույուբ, բ, գ) Շենգավիթ, մ.թ.ա 6-4-րդ հազարամյակներ

կապարից պատրաստված պերճանքի առարկաներ են (մ.թ.ա. 8-7-րդ հազարամյակներ):

Նշենք, որ հայաստանյան նեոլիթյան բնակավայրերը շատ հաճախ մշակութային ստորին շերտեր ունեն (Արագած լեռան համակարգ, Ագոխ, Լիզք, Հրազդան գետի ավազան, Երևան-1, Նոտոնուս և այլն), որը քիչ է հանդիպում Առաջավոր Ասիայի մյուս հնավայրերում:

Մարդկային հասարակության պատմության զարգացման հաջորդ փուլը մետաղի մշակման ժամանակաշրջանն է՝ **էնեոլիթը՝ պղնձի-քարի դարը** (մ.թ.ա. 5-3-րդ հազարամյակներ): Հայկական լեռնաշխարհը, որ հարուստ է տարբեր մետաղահանքերով (պղինձ, կապար, արծաթ) համարվում է մետաղահանության ու մետաղամշակության հնագույն կենտրոններից մեկը⁶:

Առաջին մետաղե աշխատանքային գործիքները պատրաստվել են մաքուր պղնձից, որը սակայն փափուկ էր և շուտ էր ջարդվում: Այդ պատճառով մարդիկ պղնձե գործիքների հետ շարունակում են օգտագործել քարե գործիքներ: Էնեոլիթյան բնակավայրեր են հայտնաբերվել Երևանում (Շենգավիթ), Արովյանում, Վանաձորում, Էջմիածնում (Մոխրաբլուր, Սև-բլուր), Վանում (Շամիրամալթի), Խարբերդում (Նորշեն բլուր), Նախիջևանում (Մոխրաբլուր-1), Բագրևանդում, Ուրմիա լճի ավազանում (Կապույտ բլուր) և այլն: Այդ բնակավայրերի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են ոչ միայն մետաղե իրեր (կացիններ, տեզի ծայրեր, գնդասեղներ, ապարանջաններ), այլև կավե ու քարե կաղապարներ, հալոցների ու խարամի մնացորդներ (Շենգավիթ, Գառնի, Նախիջևանի Մոխրաբլուր, Արտաշալան), որոնք վկայում են, որ Հայկական լեռնաշխարհում հայտնաբերված մետաղե իրերը ձուլվել ու պատրաստվել են տեղում: Հայկական լեռնաշխարհի էնեոլիթյան բնակավայրերից հայտնաբերված հնագիտական նյութը շարունակում է րնդհանրություններ ունենալ Փոքր Ասիայի, Հյուսիսային Միջագետքի և

6. Հնդեվրոպական բազմաթիվ լեզուներում պղինձը, բրոնզը, երկաթը և այլ մետաղներ իրենց անուններով կապվում են Հայաստանի հետ: Այսպես. հունարեն Xalkos (ավելի ուշ նաև aes) բառը «պղինձ, բրոնզ», սանսկրիտ ayas-ը՝ «պղինձ», ավելի ուշ նաև «երկաթ», գոթերեն aiz-ը «բրոնզ, լատուն», գերմաներեն erz-ը՝ «երկաթ», անգլիերեն ore-ն՝ «երկաթ», լատիներեն aes-ը՝ «պղինձ» իմաստով ունեն և այլն (Հ. Աճառյան, 1973, էջ 59: В. Иванов, Т. Гамкрелидзе, Древняя Передняя Азия и индоевропейская проблема, ВДИ, 3, 1980, с. 10, С. Дикшит, 1960, с. 455-456): Ինչպես տեսնում ենք, վերոհիշյալ բառերը (նաև արծաթ բառը) իմաստով և անունով կապվում են և՛ իրար հետ, և՛ արևմտյան հայ անունների հետ (ar, er, ayas, aes ձևերով):

Առաջավոր Ասիայի այլ հնավայրերից հայտնաբերված նույն ժամանակաշրջանի հնագիտական նյութերի հետ: Շամիրամալթիից, Արարատյան դաշտավայրի Խաթունարխ, մերձուրմյան Կապույտ բլուր, Նախիջևանի Մոխրաբլուր և Հայկական լեռնաշխարհի այլ հնավայրերի ստորին շերտերից հայտնաբերվել են մ.թ.ա. 5–4-րդ հազարամյակներով բնակավայրի վանակատից և կայծքարից պատրաստված բազմաթիվ աշխատանքային գործիքներ, ոսկորներից պատրաստված բրիչներ, քերիչներ, սրածայր ասեղներ, զարդեր, այլ մանր գործիքներ, նաև պղնձե հերուններ, ասեղներ, շղեր, նետասլաքներ, կարթեր և այլ իրեր, որոնք իրենց զուգահեռները ունեն Չաթալ-հույուքի, Ալան-հույուքի, Հաջիլարի, Ալիշարի, Սիրիա-Պաղեստինի (Երիքով, Ռաս-Շամրա, Տախունե) և հալաֆ-հասունյան մշակույթի այլ նեոլիթյան ու էնեոլիթյան հնավայրերից հայտնաբերված մշակութային արժեքների հետ:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ մետաղե իրերի վաղագույն նմուշները, ինչպես նաև հումքը՝ մաքուր պղինձը Միջագետք, Եգիպտոս ու այլ երկրներ են թափանցել Հայկական լեռնաշխարհից: Այդ են վկայում ոչ միայն մշակութային ընդհանրությունները, այլև մետաղահանքերից գուրկ Միջագետքից (Ուր, Քիշ քաղաքներ), Փոքր Ասիայի արևմտյան մասերից (Տրոյա–2), Իրանի Թեփե-հիսար և Առաջավոր Ասիայի այլ հնավայրերից հայտնաբերված աշխատանքային գործիքների, զենքերի ու զարդերի ձևերի նմանությունները Շենգավիթից, Գառնիից, Նախիջևանի Մոխրաբլուր բնակավայրից հայտնաբերված պղնձե նույնատիպ իրերին: Այդ է վկայում նաև այն փաստը, որ հնդեվրոպական բազմաթիվ լեզուներում պղինձը, բրոնզը, արծաթը, երկաթը և այլ մետաղներ իրենց անուններով կապվում են Հայաստանի հետ (տես № 6 տողատակը):

Նեոլիթի և էնեոլիթի ժամանակներում տնտեսական ու մշակութային սերտ կապեր են գոյություն ունեցել Հայաստանի, Միջագետքի ու Փոքր Ասիայի միջև, որն էլ անշուշտ ապահովել է տնտեսության ու մշակույթի զարգացման բարձր մակարդակ Առաջավոր Ասիայում:

Մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակի վերջերից – 3-րդ հազարամյակի սկիզբ ընկած ժամանակաշրջանում, որն ընդգրկում է նաև վաղ բրոնզի դարը, Հայկական լեռնաշխարհում նկատվում է արտադրության միջոցների նոր կատարելագործում և մշակույթի զարգացման էլ ավելի բարձր մակարդակ: Հալաֆյան մշակույթին հաջորդում է վաղ բրոնզեդարյան մշակույթը, որը հայտնի է **կուր-արաքսյան** (հնագետ Բ. Կուֆտինի առաջար-

կով) կամ **շենգավիթյան մշակույթ** անունով: Հայկական լեռնաշխարհում հայտնաբերված կուր-արաքսյան մշակույթի հնավայրերը տեղաբաշխված են ընդարձակ տարածքում: Մշակութային այդ գոտին սկսվում է Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնից և տարածվելով դեպի ծայրամասեր, հարավ-արևելքում հասնում է Ուրմիա լիճ (Կապույտ բլուր, Յանդրեփե), հյուսիսում՝ Թոռեք (Թրիալեթ), հյուսիս-արևելքում՝ Գարդման (Աղսև գետի հովիտ), հարավում՝ Ասորիք (Ամուկ 1, 2) ու Պաղեստին (Քիրբեթ-Քերակ, Բեթ-Շան), իսկ արևմուտքում՝ Եփրատ գետ:

Այս ժամանակաշրջանում բարձր զարգացման է հասնում հատկապես խեցեգործությունը, որի բնորոշ հատկանիշներից մեկը խեցու երկգույն լինելն է, արտաքինից սև, փայլուն (հաճախ մետաղափայլի աստիճան), ներսից՝ կարմիր-վարդագույն, որոնք զարդարված են ռելիեֆ կամ ներճկված զարդանախշերով: Կուր-արաքսյան խեցեղենի բնորոշ հատկանիշներից է նաև խեցու միայն մի կողմից նախշազարդված լինելը:

Հայտնաբերված հուշարձաններից լավ ուսումնասիրվել ու հայտնի են Շենգավիթը, Երևանի կայարանամերձ հրապարակը, Էջմիածնի շրջանում՝ Մոխրաբլուրը, Շրեշ բլուրը, Կոտայքում՝ Գառնին, Էլարը, Նախիջևանում Մոխրաբլուր 1-ը, Էրզրումում Կարազը (Արծն), Ուրմիա լճի ավազանում՝ Կապույտ բլուրը, Աղդամի մոտ՝ Ուզերլիկ-բեփեն, Ախալցխայում՝ Ամիրանիս գորան, նաև Լոռի բերդ, Հառիճ, Ջրահովիտ, Թոռեք, Խաղխաղ-Ղազախ բնակավայրերը և այլն:

Կուր-արաքսյան մշակույթը Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված տեղական մշակույթ է: Այդ է ապացուցում այն փաստը, որ Հայկական լեռնաշխարհից դուրս այն չի կապվում մշակութային նախորդ շերտերի հետ: Նկատվում է նաև, որ Հայկական լեռնաշխարհում հայտնաբերված խեցեղենի զարդանուրբերը ավելի հարուստ ու բազմազան են: Պեղված բնակավայրերից ու դամբարաններից հարուստ խեցեղեն հավաքածուների հետ հայտնաբերվել են նաև մեծ քանակությամբ մետաղե (ոսկե, արծաթե, բրոնզե) իրեր՝ զենքեր, զարդեր, կենցաղային իրեր և այլն:

Հայկական լեռնաշխարհից դուրս կուր-արաքսյան մշակույթի հայտնաբերված հուշարձաններից առավել հայտնի են Քիրբեթ-Քերակյան (Պաղեստին), մերձսևծովյան շրջանների (Մայկոպ, Նովոսվրդոնոյե) ու հարավային Օսեթիայի (Պրինեվի) հուշարձանները: Քիրբեթ-քերակյան մշակույթը թվագրվում է մ.թ.ա. 4–3-րդ հազարամյակներով, իսկ հայտնաբերված խեցեղենին հատուկ է սև, փայլեցված

մակերեսը, վարդագույն աստառը, շուրթից սկսվող կանթը, ռեյլիկ (կուստ, գծավոր) զարդանախշերը, ընդ որում դարձյալ զարդարված 1 անոթների միայն մի կողմը (ինչպիսին Շենգավիթի և Խարբերդի խեցեղենն է): Ուսումնասիրողները քիրբեթ-քերակյան խեցու ակունքների երկիր ու հայրենիք են համարում Հայկական լեռնաշխարհը⁷: Գիտական աշխարհում ընդունված է, որ այս մշակույթը ստեղծել են կուր-արաքսյան մշակույթը կրող խուրրիական ցեղերը, որոնք մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջերին թափանցել են Սիրիա ու Պաղեստին և ստեղծել այն մշակույթը, որը հայտնի է քիրբեթ-քերակյան մշակույթ անունով: Ընդունված է նաև, որ մ.թ.ա. 18–15-րդ դդ. Սիրիա-Պաղեստինի բնակչության մեծագույն մասը խոսում էր Հայկական լեռնաշխարհի բնիկների խուրրիների լեզվով⁸:

Հյուսիսային Կովկասի հնավայրերից լավ է ուսումնասիրված Մայկուպի դամբարանաբլուրը (Կուրգան), որը թվագրվում է մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջով: Դամբարաններից հայտնաբերված նյութերը բույլ են տալիս ասելու, որ այդ մշակույթը կրողները զբաղվել են անասնապահությամբ, երկրագործությամբ, մետաղագործությամբ, օգտագործել են ձի, ունեցել են անվավոր փոխադրամիջոցներ: Հայտնաբերվել են նաև առաջնորդների ու ռազմիկների դիակիզմամբ թաղման դամբարաններ: Հարավային Օսեթիայի Պրինեվի բնակավայրերից հայտնաբերված խեցեղենը (սև, փայլեցված, ձգված շեղանկյուններով ու զիգագ գծերով դրոշմազարդ խեցեղեն) շատ նման է Թռեղքի ու Արցախի Ուզերլիթեփե (Ադդամ) բնակավայրից հայտնաբերված նյութերին:

Առաջավոր Ասիայում մ.թ.ա. 8–4-րդ հազարամյակներում մարդու կողմից ստեղծվել է հզոր մի մշակույթ (հալաֆ-հասունյան, կուր-արաքսյան կամ քիրբեթ-քերակյան): Սա այն ժամանակաշրջանն է, երբ գիր, գրավոր տեքստեր ու վկայություններ չեն հայտնաբերվել (չհաշված ժայռապատկերները, իսկ հնագույն գրավոր տեքստերը շումերական սեպագիր տեքստերն են, որ թվագրվում են մ.թ.ա. 28–27-րդ դդ.): Այս պայմաններում դժվար է ասել, թե ովքե՞ր են ստեղծել այս մշակույթը, կամ ո՞ր ցեղերն են կանգնած հնագույն այս քաղաքակրթության ստեղծման ակունքներում: Փորձենք պատասխանել այս հարցերին (նշենք, որ

7. *Л. Вулпи*, с. 24, հեղինակը օգտագործում է նաև Հարավային Կովկաս անվանումը: Ս. Սարդարյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Երևան, 1968, էջ 228:

8. *ИДВ*, II, 203, 211:

պատասխանը խոր ուսումնասիրության կարիք ունի): Հիշենք, որ Փոքր Ասիայի մ.թ.ա. 7–6-րդ հազարամյակներով թվագրվող հնագույն հուշարձանները (Չաթալ-հույուք, Ալան-հույուք, Հաջիլար) ժամանակագրական ու մշակութային ընդհանրություններ ունեն Կիլիկիայի (Մերսին, Տարսուս), Արագած լեռան կայանների, Արարատյան դաշտավայրի բնակավայրերի (Մաշտոցի բլուր, Կղզյակ բլուր, Տերտերի ձոր), Թալինի (Չաղա, Բառոժ) և այլ հուշարձանների հետ: Մ.թ.ա. 6–5-րդ հազարամյակներով թվագրվող հալաֆ-հասունյան մշակույթի հայրենիքը Հայկական լեռնաշխարհի հարավային մասերն ու Հայկական Միջագետքն են: Հայկական լեռնաշխարհը մ.թ.ա. 4–3-րդ հազարամյակներով թվագրվող շենգավիթյան կամ կուր-արաքսյան (նաև քիրբեթ-քերակյան) մշակույթի հայրենիքն է նաև: Հնագույն այս մշակույթներից ոչ մեկը հանկարծակի կամ պատահականորեն ստեղծված մշակույթ չէ: Նրանք շարունակում և լրացնում են իրար այնպես, որ զգացվում է ինչ-որ ցեղերի անընդհատ մասնակցությունն այդ մշակույթների ստեղծման գործում: Այս առումով հետաքրքիր տեսակետներ են արտահայտում ուսումնասիրողները: Տեսակետներից մեկի համաձայն «Անդրկովկասի, Հյուսիսային Իրանի, Իրաքի, Սիրիա-Պաղեստինի քարեդարյան մշակույթը մի ընդհանուր ծագում ունի և այդ տարածքները քարի դարի վերջին շրջանում զբաղեցրել են համարյա նույն մշակույթն ունեցող, թերևս նույն էթնիկ խմբավորումները կազմող ցեղերը»⁹, կամ «Առաջավոր Ասիայի նեոլիթյան և էնեոլիթյան մշակույթները ստեղծել են Հայկական լեռնաշխարհի և Հյուսիսային Միջագետքի բնակիչները՝ խուրրիները»¹⁰ (նաև սուրբարիներ)¹¹: Ուսումնասիրողների կողմից վաղուց ընդունված է, որ խուրրիները ծագումով Հայկական լեռնաշխարհից են¹²: Ընդունված է նաև, որ խուրրիները մ.թ.ա. 7–4-րդ հազարամյակներում (նաև ավելի վաղ) խաղաղ ձևով տարածվել են Տիգրիսից արևելք ու Եփրատից արևմուտք ընկած տարածքներում¹³: Ընդունված է նաև, որ հալաֆ-հասունյան մշակույթը կրող (Մամարյան մշակույթ) ցեղերն են մ.թ.ա. 6–5-րդ հազարամյակներում յուրացրել Ստորին Միջագետքը¹⁴: Եփրատ

9. *И. Любин*, Палеолит Турции и проблема раннего расселения человечества, СА, 1957, 2, с. 71–90.

10. *И. Дьяконов*, 1967, с. 113.

11. *И. Дьяконов*, 1968, с. 20.

12. *ИДМ*, с. 186.

13. *ИДМ*, с. 187.

14. *ИДВ*, I, с. 74.

գետի հոսանքով իջնելով նրանք հասել են Պարսից ծոցի ափեր (Էրեբունի ասպագա Շումեր պետությունը): Այս առումով հետաքրքիր տեսակետ են արտահայտում Թ. Գամկրելիձեն և Վ. Իվանովը: Նրանք գրում են. «հայրափ-հասունյան մշակույթը կրողները վաղ տեղաշարժեր կատարող հնդեվրոպական ցեղեր էին»¹⁵:

Խուրրիների խաղաղ քափանցումը Առաջավոր Ասիայի այլ տարածքներ շարունակվել է նաև հետագա հազարամյակներում, հավանաբար մինչև մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակ, երբ Առաջավոր Ասիայի հարավային մասերում Միջագետքում հայտնվեցին սեմական ցեղերը և սկսվեցին Հայկական լեռնաշխարհ-Միջագետք ռազմական ընդհարումները:

Իբրև եզրակացություն կարելի է ասել, որ Առաջավոր Ասիայի նեոլիթյան և էնեոլիթյան (մ.թ.ա. 7-4-րդ հազարամյակներ) մշակույթները կապվում են մ.թ.ա. 3-2-րդ հազարամյակներից հայտնի էթնիկական մի ամբողջության՝ սուբարի-խուրրիական (հայկական) ցեղերի վաղ գործունեության ու տեղաշարժերի հետ:

Այսպիսով, մ.թ.ա. 7-4-րդ հազարամյակներից (հավանաբար նաև ավելի վաղ) սկսած Հայկական լեռնաշխարհի բնիկները՝ հայկական ցեղերը, որ մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի սկզբներից հայտնի են խուրրի և սուբարի անուններով, խաղաղ ձևով տարածվել են դեպի Կիլիկիա, Միջերկրական ծովի արևելյան ափեր՝ Միրիա-Պաղեստին, նաև Աշուր, Բաբելոն, Ստորին Միջագետք և այլն: Այս տեղաշարժերը Հայկական լեռնաշխարհից կատարված մեզ հայտնի հնագույն էթնիկական տեղաշարժերն են:

Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչների՝ հայկական ցեղերի այս և հետագա տեղաշարժերը անհնարին կլիներին առանց անվավոր փոխադրամիջոցների: Հայկական լեռնաշխարհում և շրջակա տարածքներում կատարված հնագիտական պեղումների արդյունքները վկայում են, որ մեր նախնիներն այդ ժամանակներում (մ.թ.ա. 4-3-րդ հազարամյակներ) շատ կարևոր մի հայտնագործություն են կատարել, այն է. սկսել են օգտագործել անվավոր փոխադրամիջոցներ լծկանների օգնությամբ (ձի, եզ, ցու): Կարևոր էր հատկապես ձիու ընտելացումն ու օգտագործումը ինչպես տնտեսության մեջ, այնպես էլ ռազմական նպատակներով: Հայտնի է, որ **Հայկական լեռնաշխարհը ձիու ընտելացման հնագույն տարածքներից է:** Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. 7-4-րդ հազարամյակներով թվագրվող համարյա բոլոր պեղված բնակավայրերից (Աղա բլուր, Թեղուտ, Շրեշ բլուր-1, Շենգավիթ-1, Մոխրաբլուր-1, Նախիջևանի Մոխրաբլուր, Մեծամոր, Կարագ-Արծն) հայտնաբերվել են ընտելացված ձիու ոսկորներ, նաև ձիու կավե ու քարե արձանիկներ: Ուսումնասիրողները (Ս. Մեջլումյան) պնդում են, որ Հայաստանում ձիու ընտելացման պրոցեսը սկիզբ է առել մ.թ.ա. 7-րդ հազարամյակից¹⁶: Նախիջևանի Մոխրաբլուրում հայտնաբերված ձիու քարե արձանիկի մեջքին կա ծածկոց, որը վկայում է ձին հեծնելու մասին¹⁷, իսկ Մոխրաբլուր-1-ից հայտնաբերված ձիու մաշված ատամները վկայում են սանձի օգտագործման մասին¹⁸ և այլն:

Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչների մոտ գոյություն է ունեցել նաև ձիու պաշտամունք: Հայտնի է, որ այն որպես բարձրարժեք կենդանի գոհաբերել են արևի ԱՐ Աստծուն: Այդ սովորույթը պահպանվել է շատ երկար և մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի կեսերին հայերը շարունակում էին ձի գոհաբերել Արև-Աստծուն: Այդ մասին վկայում է հույն պատմիչ Քսենոփոնը: Նշենք, որ այս սովորությունը անցել է նաև ալթայյան ցեղերին, ու նրանք արիական ցեղերի օրինակով ձի են գոհաբերել իրենց աստվածներին¹⁹:

Ձիու (նաև ցուլ, եզ) ընտելացումն ու օգտագործումը մեծ չափով նպաստել է **անվավոր փոխադրամիջոցների հայտնագործմանը:** Հայկական լեռնաշխարհում հայտնաբերված առաջին անվավոր սայլերն ու անիվները (մանրակերտեր) թվագրվում են մ.թ.ա. 4-3-րդ հազարամյակներով: Ձիեր լծված քառանիվ սայլերի բազմաթիվ պատկերներ կան Գեղամա և Սյունյաց ժայռապատկերներին, որոնք նույնպես թվագրվում են մ.թ.ա. 6-3-րդ հազարամյակներով: Ձի է պատկերված նաև Շենգավիթից հայտնաբերված կճուճներից մեկի վրա (մ.թ.ա. 4-3-րդ հազարամյակներ): Միջագետքի հնագույն գրավոր աղբյուրները ևս վկայում են Հայկական լեռնաշխարհում ձիերի վաղ օգտագործման մասին: Շումերական դյուցազնավեպի «Էնմերքարը և Արատտայի գլխավոր քուրմը» վիպերգում վկայություն կա այն մասին, որ հայոց հնագույն պետության՝ Արատտայի բնակիչները իրենց ապրանքները փոխադրել են ձիերով²⁰:

16. Ս. Մեջլումյան, Լոռի բերդի դամբարանադաշտի հնեակենդանաբանական նյութը (1989-90 թթ.), Ձեկուցումների թեզիսներ, 1991:

17. Ս. Եսայան, 1993, էջ 148:

18. Ս. Եսայան, Կառամարտիկ գորամասերը և հեծելագորը Հին Հայաստանում, Երևան, 1994, էջ 11:

19. Թ. Գամկրելիձե, Վ. Իվանով, 1984, շ. 939.

20. Ի. Կանեյ, ВДИ, 1964, 4, շ. 208.

15. Թ. Գամկրելիձե, Վ. Իվանով, 1984, շ. 892:

Նշենք նաև, որ մեզ է հասել Խուրրի-Միտանիի բնակիչ Կիկելույի խուրրիերենից խեթերեն թարգմանված գիրքը՝ «Տրակտատ ձիու մասին» վերնագրով: Այս ձեռնարկը վկայությունն է այն իրողության, որ ձիաբուծությունը իրոք տարածված է եղել Հայկական լեռնաշխարհում այնքան, որ անհրաժեշտություն է եղել գիրք գրել ձիաբուծության ու ձիամարզության մասին:

Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչները՝ հայկական ցեղերը շատ վաղ են ընտելացրել ձին (մ.թ.ա. 7–6-րդ հազարամյակներ)՝ օգտագործելով այն տնտեսության մեջ և մարտի դաշտում: Միջագետքում, Էլամում, Բալկաններում, հյուսիսեմբսևծովյան շրջաններում ևս հայտնաբերվել են ձիու հնագույն մնացորդներ, պատկերներ ու անվավոր փոխադրամիջոցների մնացորդներ, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. 4–3-րդ հազարամյակներով Նշենք նաև Ֆերգանայի լեռներից (Մայմաի թաշ), հարավային Միջինից և Մոնղոլիայից հայտնաբերված ժայռապատկերների մասին (մ.թ.ա. 3–2-րդ հազարամյակներ), որտեղ պատկերված են անվավոր սայլերին լծված քաշող ձիեր²¹: Հնագույն գրավոր աղբյուրները վկայում են նաև Միջագետքում ու Խեթական պետության մեջ ձիերի օգտագործման մասին: Մ.թ.ա. 21-րդ դարով թվագրվող շումեր-աքադական հիմնում Շուլգի արքային նվիրված պոեմում վկայություն կա այն մասին, որ Շուլգին թեև մարտակառքով մեկ օրում անցել է 150 կմ տարածություն²²: Խեթական Կուսասրի քաղաք-պետության թագավոր Անիտասի արձանագրության մեջ (մ.թ.ա. 19-րդ դարի 2-րդ կես) վկայություն կա խեթական ոչ մեծ մարտակառքերի ջոկատի մասին և այլն²³:

Հայտնաբերված հնագիտական նյութերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Հայկական լեռնաշխարհում տարածված են եղել անվավոր փոխադրամիջոցների բազմաթիվ տեսակներ: Եղել են երկանիվ մարտակառքեր, որոնցով մարտի են գնացել թագավորները, առաջնորդներն ու ազնվականները: Եղել են նաև քառանիվ, վեցանիվ սայլեր: Մարտակառքը շատ բարձր է գնահատվել և՛ Հայկական լեռնաշխարհում, և՛ հին աշխարհի այլ երկրներում: Հնդկական վեդաների «Ռիգվեդայի»

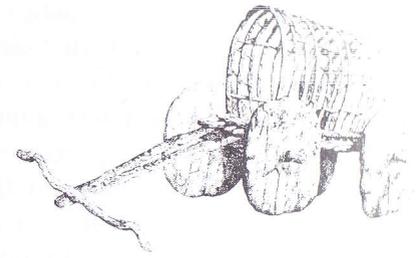
21. Այս ժայռապատկերները վերագրվում են հնդեվրոպական թոխարական ցեղերին և հայտնաբերվել են արիական ցեղերի դեպի արևելք տարածման ճանապարհին: Բալկաններում, Միջին Ասիայում, Միջին Ասիայում և Մոնղոլիայում հայտնաբերված հնագույն հուշարձանների թվագրումը խիստ մոտավոր է, հաճախ չափազանցված: Այդ մասին նշում են նաև Թ. Գամկրելիձեն և Վ. Իվանովը իրենց վերոհիշյալ աշխատության մեջ, էջ 735:

22. И. Дьяконов, 1968, с. 42.

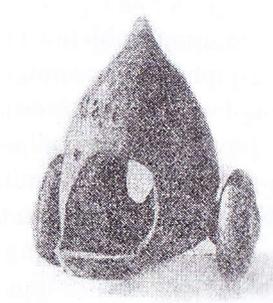
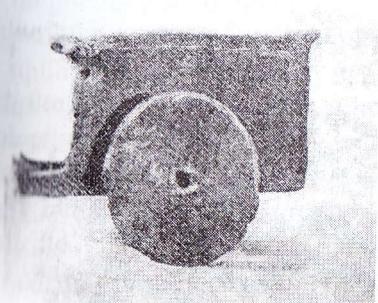
23. И. Дьяконов, 1968, с. 38.

հիմներից մեկը ամբողջովին նվիրված է մարտակառքին, որտեղ այն համարվում է աստվածային ու արժանի պաշտամունքի առարկա լինելու, իսկ մարտակառք վարողները հեծյալների հետ Հայաստանում համարվել են առանձին, արտոնյալ դասի ներկայացուցիչներ: Իր մարտունակությամբ ու հմտությամբ հայտնի հենց այս դասն էր, որ ըստ հնդկական վեդաների, կոչվում էր mariani – «երիտասարդ հեծյալ»:

Միջին բրոնզի դարաշրջանից (մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կես), հավանաբար նաև ավելի վաղ, հայերը սկսում են օգտագործել ձիեր լծված թեթև մարտակառքերից բաղկացած ջոկատներ, որը հեշտությամբ կարողանում էր ճեղքել հակառակորդի հետևակ զորքը (Լճաշենի և Լոռի բերդի դամբարանաբլուրներում գտնվել են երկանիվ, թեթև մարտակառքերի մնացորդներ և դրանց բրոնզե մանրակերտերը): Հայկական լեռնաշխարհում պատրաստվել են նաև ծածկասայլեր, որոնք նախատեսվել ու հարմարեցվել են երկարատև ճանապարհներ գնալու, անգամ քնելու համար (Լճաշենի, Գարդմանի սայլերը, նկ. 32, 33): Այնպիսի ամուր սայլեր, որոնցով հնարավոր լինել հազարավոր կիլոմետրեր ճանապարհ կտրել, կարող էին պատրաստվել հաստաբուն, ամուր ծառատեսակներ և զարգացած մետաղամշակություն ունեցող երկրում (ամուր ծառատեսակը կարելի էր մշակել միայն մետաղե գործիքներով): Որպես այդպիսի տարածք

Նկ. 32. Կամարակապ ծածկասայլ, Լճաշեն, մ.թ.ա. 2-րդ հազ. կես

Նկ. 33. Ծածկասայլերի կավե մանրաբանդակներ, Բանդակ-Մինգեչաուր (Գարդման), մ.թ.ա. 2-րդ հազ. կես

Վ. Իվանովն ու Թ. Գամկրելիձեն առաջարկում են Հյուսիսային Միջագետքը (Հայկական Միջագետք) կամ Վան-Ուրմիա լճերի միջև ընկած տարածքները²⁴ (Հայկական լեռնաշխարհի հարավային մասեր):

Ինչպես տեսնում ենք, մեծ մասշտաբի տեղաշարժեր կատարելու համար Հայկական լեռնաշխարհում եղել են բոլոր անհրաժեշտ պայմանները: Մ.թ.ա. 3–2-րդ հազարամյակներից ավելի է ընդարձակվում ծածկասալերի ու մարտակառքերի աշխարհագրական միջավայրը: Այդպիսիք հայտնաբերվել են Կովկասում և հյուսիսմերձսևծովյան շրջաններում (Բեդենի, Մայկոպ), Հնդկաստանում՝ (Մոհենջո-Դարո), նաև մերձուրալյան, մերձվոլգյան շրջաններում (Գերասիմովկա ավան, Կազան, Չելյաբինսկի մարզի Ռիմնիսկ ավան), ինչպես նաև Հունգարիայում, Ավստրիայում, Հյուսիսային Իտալիայում և այլն: Հիշենք նաև Ֆերգանայի լեռներից, Հարավային Սիբիրից ու Մոնղոլիայից հայտնաբերված անվավոր փոխադրամիջոցներով ժայռապատկերները²⁵:

Այսպիսով, մշակութային ընդհանրությունները, հատկապես ձիերի, մարտակառքերի ու ծածկասալերի մնացորդների հայտնաբերումը Առաջավոր Ասիայի ու Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններից դուրս, վկայում են հայկական/արիական ցեղերի տեղաշարժերի ու տարածման մեծ մասշտաբների մասին:

Մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի սկզբներից Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված, բարձր զարգացման հասած ու մշակութային լայն գոտի ընդգրկած շենգավիթյան (կուր-արաքսյան) մշակույթին (պղինձ և վաղ բրոնզ) հաջորդում է միջին բրոնզեդարյան մշակույթը:

Հայկական լեռնաշխարհում բրոնզի դարաշրջանը բաժանվում է զարգացման երեք փուլերի. վաղ բրոնզի դար (մ.թ.ա. 4–3-րդ հազարամյակներ), միջին բրոնզի դար (մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի սկիզբ – 2-րդ հազարամյակի կես) և ուշ բրոնզի դար (մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կես – 2-րդ հազարամյակի վերջ):

Պղինձը իր փափկության պատճառով այնքան էլ գործածական չէր և իր փնտրտուքների մեջ մարդը սովորում է պղնձին անագ ավելացնելով ստանալ ավելի ամուր մետաղ՝ բրոնզ, որը շատ արագ տարածվում և լայն կիրառություն է գտնում տնտեսության բոլոր ճյուղերում: Այս ժամանակաշրջանի բոլոր բնակատեղիներում հայտնաբերվել են մեծ

24. Т. Гамкредидзе, В. Иванов, 1984, с. 733.

25. Անվավոր փոխադրամիջոցների տարածվածության մասին տես Վ. Իվանով – Թ. Գամկրելիձեի, Ս. Սարդարյանի և Ս. Եսայանի վերոհիշյալ աշխատությունները:

քանակությամբ բրոնզե իրեր: Հատկապես մեծ կշիռ ունենում են Մեծամորի և Ջողի հուշարձանները: Հնագիտական պեղումներում են տալիս, որ այս բնակավայրերը մետաղների մշակման կենտրոններ են եղել: Հայտնաբերվել են մետաղ հալելու հնոցներ և այլ հարմարություններ, ինչպես նաև բրոնզե բազմաթիվ իրեր: Կացարանների շինարարությունը հիմնականում նույնն է. քարե հիմքերի վրա բարձրանում են հունդաղյուսե պատեր: Նկատվում է նաև բնակչության կենտրոնացում խոշոր բնակավայրերում և դրանց շրջակայքում: Հայտնի են Լճաշեն, Հոռոմ, Մեծամոր, Արթիկ, Լոռի բերդ և այլ խոշոր բնակավայրեր, որոնք ունեցել են միջնաբերդեր, փողոցներ և առանձին թաղամասեր:

Խեցեգործությունը ևս նոր զարգացում է ունենում: Շենգավիթյան խեցեղենը իր տեղը զիջում է գունազարդ խեցեղենին: Հայտնաբերվել են դուրզի վրա պատրաստված, լավ թրծված, փայլուն, հարուստ զարդանախշերով գունավոր խեցեղենի բազմաթիվ նմուշներ: Այս խեցեղենը հենց այդպես էլ կոչվում է՝ **գունազարդ խեցեղեն**:

Բրոնզեդարյան հարյուրավոր բնակատեղիներ են հայտնաբերվել Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր մասերում, Արարատյան դաշտավայրից, Սևանի ավազանից մինչև Մալաթիա, Վան ու Տարոնի դաշտավայր:

Հայկական լեռնաշխարհից դուրս (ընդ որում մեծ հեռավորության վրա) շարունակում են հանդիպել բրոնզեդարյան բնակավայրեր ու դամբարաններ, որտեղից հայտնաբերված մշակութային արժեքները դարձյալ նույնանում են Հայկական լեռնաշխարհից հայտնաբերված նույն ժամանակներով թվագրվող նյութական արժեքների հետ: Այսպես. Չելյաբինսկի մարզի Ռիմնիսկ ավանի դամբարանից հայտնաբերվել են մարտակառքի մնացորդներ՝ առաջնորդների և ռազմիկների աճյուններով: Հայտնաբերվել են նաև մեծ քանակությամբ զոհաբերված կենդանիների, հիմնականում ձիերի (նաև եզ, այծ, ոչխար) մնացորդներ, բրոնզե իրեր և այլ արժեքներ, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. 2–1-ին հազարամյակներով: Մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսով է թվագրվում Հնդկաստանում (Հարապպա) հայտնաբերված դիակիզումով հնագույն դամբարանը²⁶: Մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկզբներով է թվագրվում Չինաստանում հայտնաբերված դամբարանը (վերագրվում է թոխարների) նույնատիպ գտածոներով՝ մարտակառքի մնացորդներ, զոհաբերված ձիերի մնացորդներ, Արև-Աստծո կառքին լծված սրբազան ձիերի

26. Т. Гамкредидзе, В. Иванов, 1984, с. 915. С. Дикшип, с. 380.

պատկերներն և այլն²⁷: Առաջավոր Ասիայից և Հայկական լեռնաշխարհից դուրս հայտնաբերված վերոհիշյալ և նմանատիպ այլ դամբարանները դիտվում են որպես տարածվող հայկական/արիական ցեղերի հետքեր:

Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերով – 1-ին հազարամյակի սկզբներով թվագրվող դամբարաններից ու բնակավայրերից (Աթին-թեփե, Կարմիր բլուր, Արգիշտիխիսիլի, Թոփրախկալե) բրոնզե իրերի հետ հայտնաբերվել են նաև երկաթե իրեր (աշխատանքային գործիքներ, կենցաղային իրեր, զենքեր): Սկսվում է **երկաթի մշակումը**, որը հեղաշրջող դեր է ունեցել մարդու կյանքում: Այն նոր զարգացում է ապահովել երկրագործության, արհեստների, ռազմական գործի բնագավառում և այլն:

Հայկական լեռնաշխարհում կատարված հնագիտական պեղումների շնորհիվ հայտնաբերված նյութական մշակույթը (հնագույն մարդու կացարաններ, վանակատից, պղնձից, բրոնզից ու երկաթից պատրաստված աշխատանքային գործիքներ, զարդեր, զենքեր), որն ընդգրկում է մարդկության պատմության զարգացման ողջ ժամանակաշրջանը՝ ստորին վաղ հին քարե դարից մինչև մեր օրերը, վկայում է, որ կյանքը Հայկական լեռնաշխարհում սկիզբ առնելով հազարավոր տարիներ առաջ, երբեք չի ընդհատվել: Հատկանշական է այն փաստը, որ բազմաթիվ բնակավայրեր (Արտին լեռ, Արեգունի, Ազոխ, Շենգավիթ) ունեն մշակութային մի քանի շերտեր և մարդկային տասնյակ սերունդներ ապրել են նույն բնակատեղիներում: Այս հանգամանքը ավելի է կարևորում այդ բնակավայրերի դերն ու նշանակությունը, քանի որ թույլ է տալիս անմիջականորեն հետևելու մարդու գործունեությանն ու առաջընթացին շատ երկար պատմական ժամանակահատվածում (աշխատանքային գործիքների ու զենքերի բարդացում, մշակույթի, հողագործության, անասնապահության զարգացում):

Ամփոփենք. Հայկական լեռնաշխարհը մարդու հնագույն բնակավայրերից է: Հայտնաբերված հնագիտական հուշարձանների ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս ասելու, որ մ.թ.ա. 6–5-րդ հազարամյակներից Հայկական լեռնաշխարհում նկատվում է հողագործության, անասնապահության, խեցեգործության, աշխատանքային գործիքների ու զենքերի, ինչպես նաև կլոր, կից քառանկյուն կացարան-

27. Т. Гамкрелидзе, В. Иванов, 1984, с. 935.

ներով բնակավայրերի ընդհանրություն: Կարելի է արձանագրել, որ հյուսիսմիջագետքյան և հայաստանյան հզոր օջախներին են պատկանում մետաղագործության, խեցեգործության, անիվի, բրուտագործական դուրգի, կուլտուրական հացաբույսերի մշակման և մի ամբողջ շարք այլ կարևոր հայտնագործությունների պատիվը, հայտնագործություններ, որոնք մուծվեցին համամարդկային մշակույթի գանձարան²⁸:

Հազարամյակների ընթացքում Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծվել է միասնական, հետաքրքիր ու ինքնատիպ մի մշակույթ, որին բնորոշ տարրեր են հայտնաբերվել Միջերկրական ծովի արևելյան ափամերձ շրջաններում, Փոքր Ասիայում, Միջագետքում, ավելի ուշ Կովկասում, մերձսևծովյան նաև մերձուրալյան ու մերձվոլգյան շրջաններում: Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված մշակույթին բնորոշ շատ տարրեր դիտվում են որպես արիական մշակույթի մաս: Ընդհանրացնելով ներկայացված նյութը՝ նշենք այդ տարրերը: **Արեգակի պաշտամունք** (արևի ու նրա խորհրդանշանների՝ խաչի, տվաստիկայի, ձիու, առյուծի, արծվի պատկերների առկայություն հնագիտական իրերին): **Ինքնատիպ ձևերով ու զարդանախշերով խեցեղեն** (սև, փայլեցված, վարդագույն աստառով, նաև նկարազարդ ու գունազարդ): **Չիու ընտելացում** և օգտագործում տնտեսության մեջ ու ռազմական նպատակներով: **Անվավոր փոխադրամիջոցների հայտնագործում** և օգտագործում (մարտակառքեր, սայլեր, ծածկասայլեր): **Մետաղների մշակում** (պղնձե, բրոնզե, երկաթե իրերի վաղագույն նմուշներ): **Թաղման յուրահատուկ ձևեր** (հանգուցյալի աճյունը դրվել է սայլի վրա – Ալաջա-հույուք, Լճաշեն, Թոռեղք, Ռիննինսկ, դիակիզված աճյունասավորը դրվել է սայլի վրա – Աբուճ, Վանաձոր Արծվաբերդ, Մոհենջո-Դարո, դիակիզված մոխիրը ցանվել է դամբարանի հատակին – Քարաշամբ, Թոռեղք, Մայկուպ) և այլն:

Այսպիսով, Հայկական լեռնաշխարհում հնագիտական պեղումների ժամանակ հայտնաբերված մշակութային արժեքների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ասելու, որ **Հայկական լեռնաշխարհը քաղաքակրթության ծագման վաղ կենտրոններից է և հայկական/արիական մշակույթի ստեղծման նախնական տարածքը՝ հայրենիքը:**

28. ՀԺՊ, 1971, էջ 125:

Հնդեվրոպացիները իրենց նախահայրենիքում ունեցել են ակունքային մի ընդհանուր մշակույթ: Հնդեվրոպացիների նախնիները՝ արևապաշտ արիական ցեղերը, իրենց հայրենիքից պարբերաբար կատարել են էթնիկական տեղաշարժեր, որի ընթացքում հեռացող ցեղը իր հետ տարել է նախահայրենիքում ստեղծված նյութական ու հոգևոր մշակույթի բազմաթիվ արժեքներ: Ժամանակը և տարածությունը, նոր հարևանների միջավայրը, մշակութային փոխազդեցությունները, այլ ցեղերի հետ նրանց շփումներն ու ընդհարումները, անգամ նոր վայրերի բնակլիմայական պայմանները ունեցել են իրենց ազդեցությունը նոր հայրենիքում ձևավորվող նոր մշակույթի վրա, սակայն մշակութային մի փոքր հատկանիշ, նկարագրի յուրահատուկ մի գիծ հաճախ բավական է լինում, որ նորի մեջ ճանաչվի արիական հին մշակույթն ու հայրենիքը: Աշխարհի հնագույն ժողովուրդներից շումերները, հնդարիները, իրանցիները և հույները վաղ են ստեղծել իրենց գիրը, որի շնորհիվ գրի են առնվել, պահպանվել ու մեզ հասել նրանց պատկերացումները տիեզերքի, բնության, աստվածների ու մարդկանց մասին: Հայկական լեռնաշխարհում գիրը ստեղծվել է 5-րդ դարում, սակայն ուսումնասիրողները (Հ. Մարտիրոսյան, Մ. Իսրայելյան, Ս. Պետրոսյան) գտնում են, որ մ.թ.ա. 6–3-րդ հազարամյակներով թվագրվող հայկական ժայռապատկերները մարդկության առաջին գրերն են հիերոգլիֆներից ու սեպագրերից առաջ, որոնց «ճիշտ ընթերցումը» մեծ նշանակություն ունի մարդկության պատմության համար²⁹: Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված դիցաբանական ու կրոնական պատկերացումները, ինչպես նաև ժողովրդական բանահյուսության բազմաթիվ նմուշներ, դարեր շարունակ, սերնդեսերունդ բանավոր ավանդվելով, գրի են առնվել 5-րդ դարում, հայոց մեսրոպյան գրերի ստեղծումից հետո: Իսկ ժողովրդական բանահյուսության հրաշալի նմուշ հայոց «Մասնա ծռեր» դյուցազնավեպը, որ պատմական խոր արմատներ ունի, գրի է առնվել միայն 19-րդ դարում:

Հնդեվրոպացիների նախնիների՝ արիական ցեղերի հոգևոր մշակույթի, նրանց հասարակական, տնտեսական, կենցաղային և այլ կարգի հարաբերությունների ուսումնասիրման համար մեծ է այն առաս-

29. Հ. Մարտիրոսյան, Մ. Իսրայելյան, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Երևան, 1971, էջ 17:

պելների, դյուցազնավեպերի, ավանդությունների, գրույցների ու բանահյուսական այլ նմուշների դերը, որոնք մեզ են հասել շումերական «Գիլգամեշ», հայոց «Մասնա ծռեր» դյուցազնավեպերի, հնդկական վեդաների, իրանական «Ավեստայի», հունական «Իլիական ու Օդիսական» պոեմի, սլավոնական, գերմանական ու այլ ժողովուրդների ավանդությունների և գրույցների միջոցով: Երբ ուսումնասիրում ենք այդ ժողովուրդների հոգևոր մշակույթը, նկատում ենք, որ հետաքրքիր զուգահիշություններ, ընդհանրություններ, համեմատության եզրեր կան մշակութային այդ արժեքներում: Փորձենք համոզվել դրանում՝ ուշադրության կենտրոնում պահելով Հայկական լեռնաշխարհը: «Գիլգամեշը» մեզ հայտնի շումերական հնագույն դյուցազնավեպն է (մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի սկիզբ), որն ընդհանրություններ, համեմատության եզրեր ունի հայոց «Մասնա ծռեր» դյուցազնավեպի և բանահյուսական այլ նմուշների հետ: «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպի բովանդակությունը համառոտ հետևյալն է. Գիլգամեշը մահկանացու մարդու և աստվածուհի Նինսուի որդին է: Նա Ուրուկ (Հին Կտակարանում՝ Արեգ) քաղաքի թագավորն է, որը կատարում է բազմաթիվ քաջագործություններ:

Աստվածները վախենալով նրա ուժից և քաջագործություններից ստեղծում են մեկ այլ հսկայի՝ Էնկիդուին, որը պետք է հաղթեր Գիլգամեշին, բայց անսպասելիորեն երկու հսկաները եղբայրանում են և կատարում նոր սխրանքներ: Իշտար աստվածուհու խնդրանքով, որի սերը մերժել էր Գիլգամեշը, աստվածները որոշում են պատժել նրանց և մահ են ուղարկում Էնկիդուի համար: Կորցնելով հավատարիմ ընկերոջը Գիլգամեշը հասկանում է, որ ինքն էլ մահկանացու է և սարսափելով մահվան գաղափարից, որոշում է անմահություն ձեռք բերել: Դրա համար նա լինում է շատ երկրներում, քաղաքներում, հաղթահարում շատ դժվարություններ և հասնում անմահների երկիր՝ Արատտա, ուր ապրում են աստվածները և նրանց կամքով անմահություն ստացած Նոյ նահապետի նախատիպը հանդիսացող Ուտնապիշտիմը: Գիլգամեշը Ուտնապիշտիմից ստանում է անմահության ծաղիկը, սակայն վերադարձի ճանապարհին այն հափշտակում է օձը: Հոգնած ու հիասթափված Գիլգամեշը վերադառնում է իր քաղաքը՝ Ուրուկ: Այս դյուցազնավեպում հանդիպում ենք մարդուն միշտ հետաքրքրող **անմահության գաղափարին**: Հայկական ժողովրդական հեքիաթներում, գրույցներում ևս անմահություն և անմահական ջուր ձեռք բերելու համար հերոսները լինում են հեռու երկրներում, հաղթահարում շատ դժվարություններ,

հասնում աստվածներին, ստանում խորհուրդներ և անմահական ջուր: Շումերական դյուցազնավեպում Գիլգամեշն ու Էնկիդուն եղբայրներ են (ոչ հարազատ), եղբայրներ են նաև հայ դյուցազուներ Սանասարն ու Բաղդասարը: Էնկիդուն Սասունցի Գավթի նման մեծանում է շատ արագ (հունական դիցաբանության մեջ՝ պատանի Հերակլեսը), նա ևս հովիվ է, ապրում է բնության գրկում, վազվզում, խաղում, ընկերություն է անում տարբեր կենդանիների հետ:

Գիլգամեշը հայոց դյուցազնավեպի մեկ այլ հերոսի՝ Մեծ Մեերի նման կռվում է առյուծի հետ և հաղթում նրան (հունական դիցաբանության մեջ Հերակլեսն է հաղթում առյուծին): Հիշենք նաև հայոց Արա Գեղեցիկ թագավորի մասին գրույցը, երբ Արա Գեղեցիկը մերժում է Ասորեստանի Շամիրամ թագուհու սերը, ինչպես Գիլգամեշն է մերժել Իշտարի սերը և այլն:

«Գիլգամեշ» դյուցազնավեպը հարազատություն է ցուցաբերում նաև հունական դիցաբանության հետ: Վերևում հիշատակվեց Հերակլեսի մասին: Հիշենք նաև Հոմերոսի գովերգած Տրոյական պատերազմի հերոսներից մեկին՝ Ոդիսևսին, որը Գիլգամեշի նման լինում է շատ երկրներում, հաղթահարում շատ դժվարություններ, արգելքներ և ի վերջո վերադառնում իր քաղաքը՝ Իթակե: Հետաքրքիր մի նմանություն ենք գտնում «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպի Հումբաբա հրեշի և սլավոնական անմահ Կաշեյի կերպարներում: Նրանց երկուսին էլ կարելի է հաղթել ոչնչացնելով այն ծառը, ուր գտնվում էր նրանց ուժը:

Հնդեվրոպական ժողովուրդների դիցաբանության մեջ գոյություն է ունեցել **սրբազան ծառի (կենսաց ծառ)** պաշտամունքը: Հայկական լեռնաշխարհում սրբազան ծառերի մեծ պաշտամունքի գոյության մասին են վկայում պեղումների ժամանակ հայտնաբերված մշակութային բազմաթիվ արժեքներ՝ որմնանկարներ, կնիքներ, զարդեր, որոնց վրա պատկերված են ծառեր, ճյուղեր ու տերևներ: Մ. Խորենացին ևս վկայում է հայոց մեջ տարածված սրբազան ծառի պաշտամունքի մասին: Նա գրում է, որ հայոց աշխարհում սոսի ծառի տերևների սոսափյունով քրմերը գուշակություններ էին անում: Սոսի ծառին նաև մանուկներ են նվիրել, որոնք կոչվել են Սոսանվեր: Հայտնի է, որ հայոց Արա Գեղեցիկ թագավորի որդի Անուշավանը նվիրվել է Արմավիրի Սոսյաց անտառին ու կոչվել Անուշավան Սոսանվեր³⁰: Հայերը իբրև սրբազան ծառեր պաշտել են ոչ միայն սոսին, այլև կաղնին ու բարդին: Հունական դիցաբա-

30. Մ. Խորենացի, էջ 77:

նության մեջ Չևսի ծառն է համարվել կաղնի: Վյունը դիտվել է իբրև Չևսի կամքի արտահայտություն: Ստանալու համար Դոդոնայում գտնվող սրբաբան էին շատ բարեպաշտներ:

Արիական ցեղերի վաղ դիցաբանական գրույցների ուսումնասիրության համար անփոխարինելի գրական հուշարձան է հնդկական «Ռամայանա» պոեմը: Այս պոեմի բովանդակությունը շատ համառոտ հետևյալն է. Այոդիս երկրի անժառանգ թագավորը զոհաբերություն է անում, որպեսզի զավակ ունենա: Աստվածները որոշում են, որ Ռավանա հրեշին հաղթելու համար թագավորը պետք է զավակ ունենա: Վիշնու աստվածը ոսկե զավաթով աստվածային խմիչք է մատուցում թագավորի կանանց, որոնցից առաջինը խմում է խմիչքի կեսը, մյուս մասը խմում են մնացած երեք կանայք: Ծնվում են Ռամը ու նրա երեք եղբայրները: Ռամը գեղեցիկ է, ուժեղ, քաջ, կարողանում է օգտագործել Շիվի աստծո արեգակնային հսկա աղեղը: Այնուհետև Ռամը ամուսնանում է գեղեցկուհի Սիդայի հետ: Իմանալով այդ մասին՝ Ռավանան փախցնում է Սիդային: Ռամը ճանապարհ է ընկնում որոնելու կնոջը: Նա գործում է բազմաթիվ սխրանքներ, այնուհետև Ինդրայից ստանում է արեգակնային մարտակառք, նետի հարվածով սպանում է Ռավանային և ազատում կնոջը: Սակայն, անսպասելիորեն Ռամը սկսում է Սիդային մեղադրել անհավատարմության մեջ և հայտարարում է, որ նա կարող է գնալ ուր ուզում է: Վիրավորված Սիդան ցանկանում է ինքնասպան լինել՝ այրվելով խարույկի մեջ, բայց Ազնի աստվածը փրկում է նրան և հաստատում նրա անմեղությունը: Ռամը հայտարարում է, որ ինքը երբեք չի կասկածել նրա հավատարմությանը, բայց ցանկանում էր, որ դրանում համոզվեն նաև ուրիշները:

Ուշադիր լինելու դեպքում նկատում ենք, որ «Ռամայանա» պոեմը այուժետային նմանություններ ունի հայկական, հունական, սլավոնական և այլ ժողովուրդների հեքիաթների, գրույցների, ավանդությունների և բանահյուսական այլ նմուշների հետ: Հնդկական պոեմում Ռամի սերն ու հավատարմությունը կնոջ հանդեպ հիշեցնում են հայոց Արա Գեղեցիկ թագավորի հավատարմությունը կնոջը՝ Նուարդին: Սիրող ու հավատարիմ կին է նաև Սիդան, որը ցանկանում է ամուսնու հետ կիսել նրա բոլոր դժվարությունները (Այոդիսից հարկադրված տարագրվելը, անտառում ապրելը): Այդպիսի հավատարիմ, սիրող կին էր նաև Պենելոպեն հունական դիցաբանության մեջ:

Ե՛վ Արան, և՛ Ռ-ամը ոչ միայն սիրող ու հավատարիմ ամուսիններ են, այլև գեղեցիկ են, քաջ, ազնիվ: Նկատելի է նաև, որ Արա-Արամ և Ռ-ամ անունները նման են իրար, և որ Ռ-ամ անունը կարող էր առաջանալ Արամ (A-ram) անունից³¹: Որպես դիցաբանական հերոսներ Արան և Ռ-ամը անկասկած արեգակնային հերոսներ են (արևի ԱՐ Աստծո պաշտամունքը), իսկ Նուարդը (նաև Սինուարդի) և Սիդան՝ լուսնային հերոսուհիներ (լուսնի Նար-Նուարդ աստվածուհու պաշտամունքը):

Հնդեվրոպական դիցաբանության մեջ հանդիպում ենք նաև **անա-րատ հղիության** օրինակների: Այսպես. Ռ-ամը ծնվել է, երբ մայրը ընկել է Վիշնու աստծո մատուցած աստվածային խմիչքը: Հայոց «Մասնա ծռեր» դյուցազնավեպի հերոսուհիներից մեկը՝ Ծովինարը հղիացել է խմելով մեկ լրիվ և կես բուռ ջուր³²: Ծնվել են երկվորյակ եղբայրներ Մանասարն ու Բաղդասարը (ընդ որում Մանասարը ավելի կատարյալ էր, քանի որ մայրը խմել էր մեկ բուռ ջուր): Անարատ հղիության հունական տարբերակում Հերան ծաղիկների աստվածուհի Զլորիսի հանձնարարությամբ հոտոտել է մի ծաղիկ, որից հետո ծնվել է Հեփեստոսը³³ (այլ տարբերակով Արեսը) և այլն:

Մյուստեային հետաքրքիր նմանություններ կան հնդեվրոպական ժողովուրդների այլ դյուցազնավեպերում և գրույցներում ևս: Բանահյուսական այդ նմուշներում, իրար չճանաչելով հաճախ մենամարտի են բռնվում **հայրն ու որդին**: Այսպես. Ռ-ամը հանդիպում և մենամարտում է իր որդիներ Լավի և Քուշի հետ, հայոց «Մասնա ծռերի» Դավիթը մենամարտում է իր որդու՝ Փոքր Սիերի հետ, իրանական դիցաբանության մեջ Ռոստամը մենամարտում է որդու՝ Չոհրայի հետ, սլավոնականում՝ Իլյա Մուրոմեցը մենամարտում է որդու՝ Սոկոլնիկի հետ: Ի տարբերություն մյուս ավանդագրույցների, հայոց ավանդությունը պահպանում է Փոքր Սիերի կյանքը: Մյուստեների կառուցվածքի մեծ նմանություն ունենան «Ռ-ամայանա» ու սլավոնական «Ռուսլան և Լյուդմիլա» պոեմները (չար ուժերը փախցնում են կնոջը, ամուսինը փնտրում է նրան, կռվում չար ուժերի դեմ, հաղթում և վերադարձնում նրան):

Հնդեվրոպական ժողովուրդների բանահյուսության մեջ հանդիպում

31. «Ռեզվեդայում» Արաքս գետը հիշատակվում է Ռասա, իսկ «Ավեստայում» Ռահ ձևով: Կորյունի աշխատության մեջ ևս Արաքս գետը հիշատակվում է Ռահ անունով (Կորին, Պատմութիւն վարուց և մահուան սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի, Թիֆլիս, 1913, էջ 17): Ինչպես տեսնում ենք, բոլոր դեպքերում առջևի «ա» հնչյունը սղվել է:

32. Մասունցի Դավիթ, 1990, էջ 14-16:

33. Դիցաբանական բառարան, էջ 133:

են նաև այլ ընդհանրություններ: Այսպես. առասպելներում, երբիսպեն-րում ու գրույցներում հանդես են գալիս միաչքանի կրկրպներ (նույննորի մոտ՝ Պոլիփեմոս, բասկերի մոտ՝ Տարտալո, հայերի մոտ՝ Մանգրոս)՝ ջրերի ակունքներում նստած վիշապներ, որոնց գոհ պետք է մատուցել (գեղեցիկ աղջիկ, տղա) ջուր ստանալու համար և այլն:

Հնդեվրոպական դիցաբանության մեջ վիշապների, չար ուժերի դեմ պայքարի մեջ են մտնում **արիական ամենագոր աստվածները**: Այսպես. հնդկական վեդաներում տիեզերքի արարիչ, կայծակի ու ամպրոպի աստված Ինդրան հաղթում է վիշապ Վրթրային, որը փակել է երկնքում գտնվող ջրերի ակունքը: Այդ հաղթանակի համար Ինդրան ստացել է Վրթրահան (Վիշապասպան) մականունը: Ինդրայի մենամարտը վիշապի հետ և նրա Վրթրահան-վիշապասպան մականունը հիշեցնում են հայոց կայծակի, ամպրոպի, արևի ու ռազմի աստված Վահագնին, որը նույնպես հանդես է գալիս Վիշապաքաղ (վիշապասպան) մականունով: Վահագնը ևս մենամարտել է վիշապի հետ, հաղթել նրան ու ստացել Վիշապաքաղ (վիշապասպան) մականունը: Ինդրայի և Վահագնի հերոսությունը՝ վիշապների հետ մենամարտը և հաղթանակը արտացոլված է հայոց «Մասնա ծռեր» դյուցազնավեպի հերոսներ Մանասարի ու Մեծ Սիերի կերպարներում ևս: Այսպես. Մանասարը կռվի է բռնվում խալիֆի ուժը մարմնավորող Կանաչ քաղաքի վիշապի հետ, հաղթում նրան ու դառնում Մասունի տիրակալը: Մեծ Սիերը սպանում է աղբյուրի ճանապարհը փակած Ճերմակ դեխն և ամուսնանում նրա ամբոցում տառապող գեղեցիկ արքայադուստր Արմադանի հետ: Հունական դիցաբանությունը ևս պահպանել է մի շարք նմանատիպ գրույցներ: Այսպես. Ջևսի ու 100 գլխանի վիշապ Տիփոնի պայքարը ավարտվել է Ջևսի հաղթանակով, Ապոլոնը հաղթել է Պիթոն վիշապին և ստացել Պիթոնս (Սպանող) մականունը և այլն: Վերեթրանա-Վրթրագնա ռազմի աստված է հիշատակվում իրանական «Ջենդ Ավեստա» կրոնական ժողովածուում: Ինչպես տեսնում ենք Ինդրայի Վրթրահան (Վիշապասպան) մականունը, հայոց Վահագնի Վիշապաքաղ (Վիշապասպան) մականունը, ինչպես նաև իրանական Վերեթրանա-Վրթրագնա աստծո անունը հարազատություն են ցուցաբերում: Այնուհանդերձ, որ այդ աստվածների (նաև հունական Ջևս, Ապոլոն աստվածների) պաշտամունքներն ու անունները դիցաբանական ու պատմական նույն ակունքներն ունեն:

Հրեշներին, չար ուժերին հաղթելու համար հնդեվրոպական դիցաբանության մեջ աստվածներին հաճախ են օգնում **քամիներն ու կայ-**

Ծակները: Այսպես. Առաջավոր Ասիայի հնագույն՝ շումերական դյուցազնավեպի արադական տարբերակում Արևի Աստված Շամաշի կամքով (շումերական տարբերակում՝ Ուտու) Գիլգամեշին օգնելու, նրա հաղթանակը հեշտացնելու համար քամիները փչում են հրեշ Հուժարայի վրա: Այս դեպքում չենք կարող չհիշել հնդկական վեդաների քամիների ու կայծակների աստվածներ Մարութներին, որոնք օգնում են Ինդրային, հայոց «Մասնա ծռեր» դյուցազնավեպի Չարբահար քամուն: Հանդիպում ենք նաև բազմազուլիս հրեշների: Ռավանա հրեշը 10 գլուխ ունի, հունական Տիփոնը՝ 100, որոնց կարելի էր հաղթել աստվածների օգնությամբ ու նրանց տված զենքով: Դարձյալ դիմենք հնագույն ավանդագրույցներին: Հետաքրքիր նմանություններ ենք գտնում «Մասնա ծռերի» հերոսներ Մանասար-Բաղդասար եղբայրների ու հռոմեական Հռոմուլոս-Հոնոս եղբայրների միջև: Հայ երկվորյակ եղբայրները հիմնում են Մասուն քաղաքը, իսկ հռոմեացի երկվորյակները՝ Հռոմ քաղաքը: Հայ պատմագրության մեջ գոյություն ունեցող նույն լեգենդի այլ տարբերակի համաձայն երեք եղբայրներ Կուառը, Մեղտեար և Հոռը (Խոռը) հիմնում են երեք քաղաք և կոչում իրենց անուններով. «Կուառ շինեաց աւան իւր և կոչեց յանուն իւր Կուառս. և Մեղտես շինեաց ի դաշտի անդ աւան և կոչեաց Մեղտի: Իսկ կրտսերն անցեալ ի գավառն Պալունեաց, շինեաց աւան և կոչեաց Հոռեանս» (Խոռեանս)³⁴: Այս ավանդագրույցի սլավոնական տարբերակում երեք եղբայրներ՝ Կիլը, Շեկը և Խորիվը հիմնում են քաղաք ու ավագ եղբոր անունով կոչում՝ Կիև³⁵:

Հնդեվրոպական տարբեր դիցարաններում հանդիպում ենք նաև **հրեղեն, թևավոր ձիերի**, որոնք օգնում են բարի ուժերին՝ չար ուժերի դեմ պայքարում: Այսպես. թևավոր է Մասնա դյուցազն Դավթի ձին՝ Քուռկիկ Ջալալին, որը կարող է մարդու նման խոսել, հողմից արագ սլանալ, թռչել դեպի արևը, իջնել երկիր, ընկղմվել ծովի հատակը (տիեզերական պտույտ): Հունական դիցաբանությունից հայտնի է թևավոր ձի Պեգասը, սլավոնական դիցաբանությունից՝ Կուզիկ-Քուռկիկը, որի համար թևեր չեն հիշատակվում, բայց նա ևս խոսում ու թռչում է:

Հիշենք նաև շղթայված հերոսների մասին ավանդությունները, որոնց հանդիպում ենք հայկական, հունական, իրանական, սերբական,

գերմանական և այլ տարբերակներով: Հայոց բանահյուսությունը մեզ է հասցրել այս ավանդության երկու տարբերակ: Տարբերակներից մեկը վկայված է Խորենացու աշխատության մեջ, ըստ որի հայոց Արտաշես արքայի մահվան ժամանակ, հեթանոսական սովորույթի համաձայն, կամավոր շատ ինքնասպանություններ են եղել: Արտաշեսի որդի Արտավազը բողոքել է դրա դեմ և ասել.

*Երբ դու գնացիր
Ու բոլոր երկիրը քեզ հետ փարար,
Ես այս ավերակների վրա
Ինչպես քազավորեմ:*

Սրա համար Արտաշեսը անիծել է որդուն՝ ասելով.

*Թե դու հեծնես որսի գնաս
Ազարն ի վեր, դեպի Մասիս,
Քաջքերը քեզ բռնեն փսնեն
Ազարն ի վեր, դեպի Մասիս.
Այնրեղ մնաս, լույս չրեսնես*³⁶:

Մի օր, երբ Արտավազը որսի է գնում Մասիսի լանջերը, քաջքերը նրան բռնում և շղթայում են Մասիս լեռան քարանձավներից մեկում: Երկու շներ (սև, սպիտակ) կրծում են նրա շղթաները, որպեսզի նա ազատվի, դուրս գա ու վերջ տա աշխարհին: Մակայն հայ դարբինները յուրաքանչյուր կիրակի 3-4 անգամ մուրճով խփում են սալին, որպեսզի էլ ավելի ամրանան Արտավազի շղթաները, ու նա չկարողանա դուրս գալ քարայրից: Ավանդության հաջորդ տարբերակը մեզ է հասել «Մասնա ծռեր» դյուցազնավեպի միջոցով: Մասնա դյուցազն Փոքր Սիերը դարձյալ հոր անեծքով, երբ մայր հողը այլևս չի պահում նրան, իր ձիու՝ Քուռկիկ-Ջալալիի և Թուր-Կեծակիի հետ փակվում է Վանի մոտ գտնվող Ագռավաքարի մեջ (նաև Սիերի դուռ): Տարվա մեջ երկու անգամ, Վարդավառին և Համբարձման օրը Փոքր Սիերը դուրս է գալիս, փորձում գետնի ամրությունը և համոզվելով, որ այն չի դիմանա իր ծանրությանը, նորից փակվում է Ագռավաքարում³⁷: Մակայն ժողովուրդը հավատում է, որ և՛ Արտավազը, և՛ Փոքր Սիերը դուրս են գալու փակված տեղից և փրկելու են աշխարհը:

34. Մ. Խորենացի, էջ 232-233:
35. Մասունցի Դավթի, էջ 369:

34. *Ձեռնր Գլակ Ասորի և Հովհ. Մամիկոնյան*, Պատմութիւն Տարօնոյ, Երևան, 1941, էջ 109:

35. С. М. Соловьев, Чтения и рассказы по истории России, Москва, 1989, с. 33.

Արտավազդի մասին Կողբացին գրում է. «Հայոց կռապաշտները հավատում են, թե Արտավազդ անունով մեկը բանտարկված է դևերի կողմից, որը մինչև այժմ կենդանի է, նա էլ ելնելու և տիրելու և աշխարհը»³⁸: Իսկ «Մասնա ծոեր» դյուցազնավեպը հայտնում է Փոքր Սհերի երկրորդ գալստյան ժամանակը:

*Որ աշխարք ավերվի, մեկ էլ շինվի,
Յերբոր ցորեն էղավ քանց մաստր մի
Ու գարին եղավ քանց ընկույզ մի*³⁹:

Մայր հողը դժվարությամբ է պահում նաև ռուս դյուցազն Սվյատոգորին: Սակայն ի տարբերություն հայոց ավանդագրույցի, ռուսական բիլինաներում դյուցազն Սվյատոգորը մահանում է: Բիլինաների տարբերակներից մեկում Սվյատոգորը մահանում է իր փորձն ու թուրը հանձնելով Իլյա Մուրոմեց դյուցազնին⁴⁰: Այլ տարբերակում՝ Սվյատոգորը ցանկանում է բարձրացնել երկրագունդը, բայց ոտքերը խրվում են հողի մեջ, և նա մահանում է⁴¹:

Շոթայված հերոսների մասին հունական ավանդությունը կապված է Ջևսի ու Պրոմեթևսի հետ: Ջևսի կամքին հակառակ Պրոմեթևսը Օլիմպոսից կրակը փախցնում և տալիս է մարդկանց: Իմանալով այդ մասին Ջևսը Պրոմեթևսին շղթաներով գամում է Կովկասյան լեռներից: Հզոր մի արծիվ ամեն առավոտ կտցահարում է նրա լյարդը, որը գիշերը նորից վերականգնվում է: Բազում տառապանքներից հետո միայն, երբ Հերակլեսը սպանում է արծիվին, Պրոմեթևսը ազատվում է այդ վիճակից⁴²:

Այս առասպելի իրանական տարբերակում դյուցազն Ֆրեդունը (Հրուդեն) հաղթում է եռագլուխ վիշապ Աժդահակին և շղթայում Դըմավենդ լեռանը: Նա պետք է միշտ շղթայված մնա, որովհետև ազատության մեջ մեծ չարիք կարող է պատճառել մարդկանց: Աժդահակի շղթայման օրը Դըմավենդ քաղաքի բնակիչները նշում են իբրև տոն⁴³:

Մերբական տարբերակում դյուցազն Մարկոն հոր փառքին նախանձելու համար անիծվում է նրա կողմից: Այդ անեծքի պատճառով Մարկոն մարտի դաշտում հայտնվում է ծանր վիճակում: Նա խնդրում է

աստծուն օգնել իրեն: Աստված խղճում է նրան և օգնում, որ ծանր ծիու ու թրի հետ փակվի քարայրում (հիշենք, որ Փոքր Սհերը ևս քարայրում էր): Քուռկիկ Ջալալիի և Թուր-Կեժակիի հետ էր փակվել քարայրում): Մարական տարբերակը ևս հայտնում է իր հերոսի դուրս գալու ժամանակը, երբ թուրը կազատվի քարի միջից, իսկ Շարան ձին կսպառի քարայրում եղած ամբողջ մամուռը⁴⁴:

Գերմանական տարբերակում Տոր (Թոր) աստվածը դյուցազն Բալդրին սպանելու պատճառով հսկա Լյուցիֆերին շղթայում է քարայրում: Նրա գլխավերևում գտնվող որդերը լորձ ու թույն են թափում նրա երեսին: Լյուցիֆերը մինչև աշխարհի վերջը պետք է մնա շղթայված, որ չկարողանա պատժել աստվածներին ու մարդկանց: Դրա համար Ջալցբուրգի ու Տիրոլի դարբինները իրենց աշխատանքը ավարտելուց հետո, օրվա վերջում մուրճով խփում են սալին, որ էլ ավելի ամրանան Լյուցիֆերի շղթաները⁴⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, տարբեր ժողովուրդների բանահյուսական մտուցներն ու ավանդագրույցները բացահայտորեն հարազատություն են ցուցաբերում, մեկ անգամ ևս փաստելով, որ հնդեվրոպացիները ունեցել են ակունքային մի ընդհանուր մշակույթ:

Այդ համոզմանն ենք հանգում ուսումնասիրելով նաև արիական ցեղերի հասարակությունը, նրա կառուցվածքն ու ներքին սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, ըստ պահպանված գրավոր աղբյուրների (վեդաներ, «Ավեստա», «Իլիական» ու «Ոդիսական» պոեմներ, հայոց մեջ պահպանված սովորույթներ ու ավանդություններ):

Արիների հասարակության հիմքը **ընտանիքն էր** («Ավեստայում»՝ *dmana*), հոր՝ նահապետի բացարձակ իշխանությամբ: Ընտանիքը պատասխանատու էր իր յուրաքանչյուր անդամի լավ կամ վատ արարքի համար: Ընտանիքի ունեցվածքը հոր մահից հետո անցնում էր ավագ որդուն: Արիները հասկանում էին, որ երջանիկ, ամուր և կայուն ընտանիք ունենալու համար անհրաժեշտ է սեր և փոխադարձ հարգանք ամուսինների միջև: Աղջկա և երիտասարդի ամուսնությունը, որը հիմնված էր երկուսի փոխադարձ համաձայնության վրա, կոչվում էր երկնային ներդաշնակություն⁴⁶: Սակայն կնոջը արգելվում էր ամուսնու մահից հետո

44. Ա. Ղանայանյան, ճկք:

45. Ա. Ղանայանյան, ճկք:

46. «Սանուի օրենքները» ժողովածուի այս և հետագա բոլոր մեջբերումները «Բողոքի և իր վարդապետությունը» աշխատությունից են, Թիֆլիս, 1897:

38. Եզնիկ Կողբացի, էջ 81:

39. Սասունցի Դավիթ, էջ 369:

40. Բիլինաներ, Երևան, 1970, էջ 20:

41. БСЭ, т. 50, с. 523.

42. Ն. Կուն, էջ 103–115:

43. Ա. Ղանայանյան, 1969, ճկք:

նորից ամուսնանալ, որի համար նա կատարյալ երանություն պետք է գտներ հանդերձյալ կյանքում:

Ընտանիքում հոր և մոր դերերի մասին ասված էր. **հայրը** տիեզերքի արարչի պատկերն է (հմմ. Աբարիչ ԱԲ Աստված), **մայրը**՝ սնուցիչ երկրի (հմմ. Հայա Աստվածուհի): Հայրը ավելի արժեք ունի, քան հայրուր դաստիարակ, մայրը ավելի արժեք ունի, քան հազար հայր, ով որ նրանց չի հարգում, նրանց մյուս բարեպաշտական գործերը նշանակություն չունեն, ծնողներին հարգելը առաջին պարտականությունն է, մնացածները երկրորդական բաներ են:

Կանայք արիների հասարակության մեջ հարգված էին: Այնտեղ, որտեղ կանայք հարգված են, հասարակությունը բախտավոր է: Այսպես էր սահմանում Մանուն: Սակայն կնոջ նկատմամբ նաև այլ սահմանումներ կային: Նրան համարում էին թույլ բնավորության տեր և սահմանում էին, որ կինը երբեք չպետք է իրեն այնպես պահի, ինչպես ինքն է ցանկանում և այլն:

Այլ օրենքներ պատվիրում էին կարեկցանք հասարակության թույլ ու թշվառ անդամների, երեխաների, ծերերի, աղքատների ու հիվանդների նկատմամբ: Այս օրենքները այնքան մման են հայոց ավանդական, նահապետական օրենքներին, որ կարելի է կարծել, թե դրանք գրվել են Հայաստանում, հայերի համար: Նույն հասարակությունն է՝ թագավոր, կրոնի սպասավորներ, նախարարներ, զինվորներ, արիեստավորներ, երկրագործներ: Նույն ավանդապահ ընտանիքն է՝ ընտանիքի նահապետի՝ հոր բացարձակ իշխանությամբ: Տեսնում ենք նաև նույն հարգանքը մոր ու կնոջ նկատմամբ: Հիշենք, որ հայ կինը երբեք որպես իր, առարկա չի դիտվել, նա միշտ իր պատվավոր տեղն է ունեցել ընտանիքում և հասարակության մեջ: Կինը հայոց մեջ նաև համարվել է ընտանիքի օջախի սրբազան կրակը: Պատահական չէ, որ հարս ուզելու ժամանակ ասում էին «Մեր օջախը վառելու համար կրակ ենք ուզում ձեր տնից»: Հայոց մեջ ևս մեծ հարգանք են վայելել ծերերը, որոնց պատվում էին, լսում նրանց խոսքը, խորհուրդն ու խրատը: Տեսնում ենք նույն կարեկցանքը թույլերի, հիվանդների նկատմամբ: Հայոց ընտանիքներում ևս ամբողջ ընտանիքը պատասխանատու էր իր անդամի լավ ու վատ արարքների համար: Հայոց մեջ ևս զավակները պարտավոր էին լսել ու հարգել հորը, մորը և մյուս մեծերին: Ի դեպ, նահապետական հայ ընտանիքի լավագույն օրինակ է Հայկ նահապետի գերդաստանը, որը բաղկացած էր նրա մերձավոր (որդիներ, թոռներ) և հեռավոր արյունա-

կիցներից: Գերդաստանը կարող էր բաղկացած լինել հայրից, որդուց, դամներից: Գերդաստանը արյունակից անդամներից բացի ունենալու ոչ արյունակից անդամներ (սպասավորներ, մշակներ), որոնք իրանց լստանիքի անդամների հետ չունեին այն իրավունքները, որ ունեին տան արյունակից անդամները:

Իրանական «Ավեստան» մարդկանց պատվիրում էր լինել աշխատասեր, ճշմարտախոս և մաքրասեր: Հին իրանցիները հատուկ վերաբերմունք են ունեցել հացի նկատմամբ: Այն սրբություն է համարվել: Ըստ «Ավեստայի»՝ ով հաց է ցանում, նույնն է՝ թե սրբություն է ցանում: Հացը սրբություն է եղել նաև հայոց մեջ: Այսօր էլ կարելի է հանդիպել հայ մարդու, որը վերցնում է փողոցում ընկած հացը, համբուրում և դնում որևէ բարձր տեղ:

«Ավեստան» մարդկանց պատվիրում էր նաև չկեղծել, երբեք սուտ չխոսել, լինել ազնիվ և պարտաճանաչ: Ծանր հանցանքներ էին համարվում խաբեությունը, գողությունը, պայմանագիրը դրժելը, պարտքը չվերադարձնելը, որոնց համար խիստ պատիժներ էին սահմանված: Այդ հանցանքների համար պատժվել կարող էին նույնիսկ հանցագործի մոտիկ ազգականները: Հիշենք, որ արիական սովորույթի համաձայն ընտանիքը պատասխանատու էր իր անդամի յուրաքանչյուր լավ կամ վատ արարքի համար: Վերոհիշյալ բոլոր պատվիրանները գործել են նաև հայոց մեջ: Ընդ որում Հայկական լեռնաշխարհում դրանք սերնդեսերունդ փոխանցվել են բանավոր ձևով և ունեցել են չգրված օրենքի ուժ⁴⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, արիական ցեղերի հասարակական, տնտեսական, կենցաղային և այլ կարգի հարաբերությունների մասին իրենց տեղեկություններով իրանական «Ավեստան», հնդկական վեդաները և հայոց մեջ գործող սերնդեսերունդ փոխանցված սովորույթներն ու ավանդույթները ազգակցական աղերսներ ունեն:

Այնհայտ է, որ և՛ «Ավեստայի», և՛ վեդաների ստեղծման համար աղբյուր է հանդիսացել պատմական նույն միջավայրը՝ նախահայրենիքը՝ Հայկական լեռնաշխարհը:

47. Հայոց իրականության մեջ եկեղեցական կանոնների հիման վրա առաջին գրավոր օրենքները գրի են առնվել Հովհաննես Իմաստասեր կաթողիկոսի կողմից 11-րդ դարի սկզբներին: Այն կոչվում էր «Հայոց կանոնագիրք»: 1184 թ. Մխիթար Գոշը գրել է նոր օրենքների ժողովածու՝ «Դատաստանագիրքը», ուր տեղ են գտել կանոնական և աշխարհիկ օրենքներ:

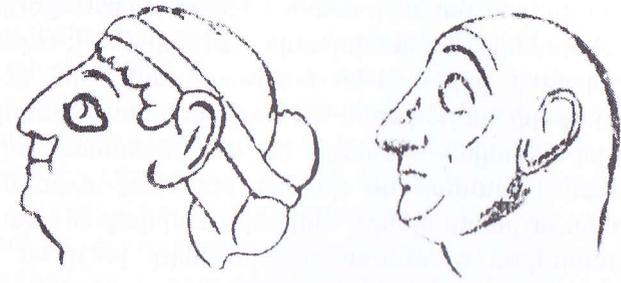
Հայերը Հայկական լեռնաշխարհի ու շրջակա տարածքների հնագույն բնակիչներն են: Այս տարածքներում նրանք ապրել ու ապրում են անհիշելի ժամանակներից: Այդ է պատճառը, որ ուսումնասիրողները մեծ ուշադրություն են դարձրել հայերի մարդաբանական կերպարին:

Հայերի մարդաբանական կերպարի կազմավորման հարցերի ուսումնասիրությամբ զբաղվել են բազմաթիվ գիտնականներ (Է. Շանտր, ֆոն Լուշան, Ա. Գյոտցե, Վ. Բունակ, Գ. Դեբեց, Վ. Ալեքսեն)⁴⁸, զգալով դրա կարևորությունը Առաջավոր Ասիայի ժողովուրդների, ինչպես նաև հնդեվրոպական ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրման համար: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Հայկական լեռնաշխարհը գտնվում է երկրի այն մասում, ուր ձևավորվել է «եվրոպեոիդ» մարդաբանական տիպը: Այդ տիպի մի ճյուղը գերմանացի գիտնական ֆոն Լուշանը կոչել է «արմենոիդ», որն ընդունվել ու գիտական շրջանառության մեջ է դրվել (մարդաբանական այդ տիպը անվանում են նաև «առաջավորասիական»)⁴⁹:

«Արմենոիդ» տիպին հատուկ են կարճ, կլոր գանգը (գլխարկի շրջագծով), մեծ, կլոր ակնակապիճները, տափակ ծոծրակը, ալիքաձև մազերը, բարձր քթոսկրը և այլն: «Արմենոիդ» տիպի հնագույն նմուշներ են Լազաշից (Շումեր) հայտնաբերված տուֆակերտ ցածրաբանդակները (մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջ, նկ. 34, 35), որոնց վրա պատկերված են մեծ, կլոր աչքերով, սափրած դեմքերով, արծվաքիթ

48. Фон Лушан, Народы, расы и языки, Ленинград, 1925, т. 1. Г. Дебел, Происхождение человека и древнее расселение человечества, Москва, 1951. В. Бунак, Черепа железного века из северного района Армении, Русский антропологический журнал, XVIII, в.п. 3-4, 1929: Վ. Ալեքսեն, Ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանի Հայաստանի բնակչության երկու խմբի մասին, ՀՍՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր, 1964: Ս. Սարդարյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Երևան, 1968:

49. Ուսանների հարցի վերաբերյալ չկա միասնական կարծիք: Տեսակետներից մեկի համաձայն մարդկային ռասաները առաջացել են աշխարհի տարբեր կետերում, տարբեր նախնիներից: Դրանք **պոլիցենտրիստներն** են: Այլ տեսակետի համաձայն բոլոր ռասաները առաջացել են մի տեսակ նախնուց, երկրագնդի ինչ-որ մասում, իսկ այնուհետև տարածվել են և էվոլյուցիոն գործընթացների հետևանքով վերածվել տարբեր ռասաների: Այս տեսակետի կողմնակիցները կոչվում են **մոնոցենտրիստներ**: Ուսումնասիրողները զբաղվել են նաև գանգերի դասակարգմամբ: Մարդաբան Ա. Ռետցիուսը առաջարկել է բոլոր ժողովուրդներին բաժանել դոլիխոսկեֆալների (երկարագլուխներ) և բրախիսկեֆալների (կլորագլուխներ):

Նկ. 34. Արմենոիդ տիպեր, Լազաշ (Շումեր), մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջ

մարդկանց պատկերներ: Հայաստանում հայտնաբերված հնագույն «արմենոիդ» տիպ են Շենգավիթից հայտնաբերված գանգերը (մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակ): Նույնատիպ գանգեր են հայտնաբերվել նաև Հարավային Միջագետքի Ալ-Ուբայիդ գյուղից, Տրոյա 2-րդ շերտից, Թեփեհիսար (Հյուսիսային Իրան) բնակավայրից, Միջագետքի Ուր, Քիշ քաղաքների պեղումներից և այլն: Կարճագանգ (բրախիսկեֆալ) «արմենոիդ» այս տիպը հանդիպում է նաև Պաղեստինում, Կիպրոսում, Փոքր Ասիայի հյուսիսում (Ալիշար բլուր), ինչպես նաև հին եգիպտական (գերի վերցված խեթերի պատկերներ), Զինջիրլիի (Մալաթիա-Անտիոք հատված, Ամուկի հովիտ), Բողազքեռլի (Անկարայի մոտ, խեթերի հին մայրաքաղաք Խաթթուսսար) որմնաքանդակներում, որմնանկարներում (մ.թ.ա. 4-2-րդ հազարամյակներ) և այլն: Այս մասին Մարկվարտը գրում է. «Հայերը իրենց մարդաբանական տիպով նման են այն ժողովուրդներին (կերպարին), որոնք պատկերված են Փոքր Ասիայում և Հյուսիսային Սիրիայում հայտնաբերված քանդակներում»⁵⁰:

Մարդաբանական հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ խուրրի-ուրարտական ցեղերի տիպը շարունակում է

Նկ. 35. Գուդեայի քանդակը, Լազաշ (Շումեր), մ.թ.ա. 22-րդ դար

50. В. Пиотровский, 1959, с. 122.

ապրել Հայկական լեռնաշխարհի և Առաջավոր Ասիայի ժամանակակից ժողովուրդների, մասնավորապես հայերի մեջ⁵¹: Ուրարտական ժամանակաշրջանի (մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի 1-ին կես) գանգաբանական նյութերը սակավաթիվ են, սակայն նրանց պատկանելիությունը «արմենոիդ» տիպին ակնհայտ է⁵² (Սալմանասար 3-րդի ժամանակատարված Բալավաթյան դռների բարձրաքանդակները, այլ որմնանկարներ ու քանդակներ): Հետագա մարդաբանական, հատկապես գանգաբանական ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ «Հայկական բարձրավանդակում բնակվող խորրի-ուրարտացիները ժամանակակից հայերի նախնիներն են»⁵³:

«Արմենոիդ» մարդաբանական կերպարը, որ այսօր էլ շարունակում է բնութագրել հայերին, ցավոք վատ է ուսումնասիրված Հայկական լեռնաշխարհի մեծ մասում:

Արևելյան Հայաստանում հայտնաբերված մարդաբանական նյութերից մեծ կարևորություն ունեն Սևանա լճի ավազանից հայտնաբերված նյութերը, որոնք սերտորեն առնչվում են հայերի մարդաբանական կերպարին:

Լավ ուսումնասիրվել են Նոր Բայազետի (Գավառ), Հրազդանի շրջանի Ջրառատ գյուղի (մ.թ.ա. 4–2-րդ հազարամյակներ) և Սևանի ավազանի Լճաշեն գյուղի դամբարաններից (մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակ–մ.թ.ա. 12-րդ դար) հայտնաբերված նյութերը: Լճաշենից հայտնաբերված գանգերը վերականգնվել են պրոֆեսոր Ա. Ճաղարյանի լաբորատորիայում: Դրանք կլորագլուխ, երկարավուն դեմքերով, կլոր ակնակապիճներով, բարձր քթով, փոքր-ինչ դուրս ցցված այտուկներով դեմքեր են: Կարելի է ասել, Լճաշենից հայտնաբերված բրոնզեդարյան գանգերը օժտված են «եվրոպեոիդ տիպի մաքսիմալ հատկություններով»⁵⁴ («արմենոիդ» կերպարի բնորոշ հատկությունները):

51. ՀԺՊ, 1971, էջ 147 (ծանոթագրություն): Բաժինը գրել է Ի. Դյակոնովը, որը սակայն այդ հանգամանքը որոշիչ չի համարում մ.թ.ա. 5–4-րդ հազարամյակների Հայկական լեռնաշխարհի նյութական մշակույթի էթնիկական պատկանելիության հարցը որոշելու համար:

52. Ռ. Հարությունյան, Ն. Քոչար, Հայ ժողովրդի մարդաբանություն և էկոլոգիական գենետիկա, Երևան, 1996, էջ 60 («Մեր գեների անցյալն ու ներկան» բաժինը գրել է Ն. Քոչարը):

53. Ռ. Հարությունյան, Ն. Քոչար, էջ 60:

54. Ռ. Հարությունյան, Ն. Քոչար, էջ 54:

Սևանի ավազանից հայտնաբերված մարդաբանական նյութերը թույլ են տալիս նաև հետաքրքիր եզրահանգումներ անել հայերի մարդաբանական տիպի մասին: Դրանք վկայում են, որ հայերի ցեղասերման մեջ առկա են «եվրոպեոիդ» ռասայի կլոր, կարճագանգ «արմենոիդ» (Ցամաքաբերդ, Նորադուզ) և հարաբերականորեն երկարագանգ «եվրոպեոիդի» (Ջրառատ, Լճաշեն, Կամոյի շրջան) տիպերը:

Արևելյան Հայաստանում, մասնավորապես Սևանի ավազանում հայտնաբերված մարդաբանական նյութերի հիման վրա հայ և օտար ուսումնասիրողները նաև շատ հետաքրքիր տեսակետներ են առաջ քաշել: Այսպես. մի շարք ուսումնասիրողներ (Վ. Բունակ, Հ. Ազիզյան, Ս. Մարդարյան) նշում են, որ «արմենոիդ» կարճագանգ մարդաբանական տիպը, որի գլխավոր կենտրոնը Հայկական լեռնաշխարհն է, Իրանի արևելյան սահմանից Փոքր Ասիայով տարածվում է դեպի Բալկանյան թերակղզի, առնչվում նաև կենտրոնական Եվրոպայի ու Միջերկրականի ափերի բնակչության հետ: Այս մասին Ս. Մարդարյանը գրում է. «Պետք է ընդունել կենտրոնական Եվրոպայի կարճագանգ («արմենոիդ») բնակչության առաջավորասիական ծագումը»⁵⁵:

Ժամանակակից շատ մարդաբաններ (Ալեքսեն, Աբդուշելիշվիլի, Հերլիխ, Դեբեց) ևս գտնում են, որ եվրասիական կամ «եվրոպեոիդ» մեծ ռասայի, Բալկանո-Կովկասյան փոքր ռասայի ռասակազմավորման օջախի կենտրոնը Փոքր Ասիան է, ուր առանձնանում է մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակով թվագրվող խիստ արտահայտված «եվրոպեոիդ» հատկանիշներով օժտված «արմենոիդ» («առաջավորասիական») տիպը (Ալ-Ուբայիդ, Թեփե-հիսար, Ալիշար): «Արմենոիդ» մարդաբանական տիպը, իր ծագումով կապված լինելով Առաջավոր Ասիային, այնուհետև տարածվել է դեպի Կովկաս, Հյուսիսային Իրան, ապա որոշ փոփոխություններով Աֆղանստան ու Հյուսիսային Հնդկաստան:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ մարդաբանական «արմենոիդ» («առաջավորասիական») կերպարը իր հատկանիշներով ժամանակակից ժողովուրդներից հիմնականում պահպանվել է «գենետիկորեն արտակարգ միատարր»⁵⁶ հայերի մեջ:

Ուրարտական ժամանակաշրջանի արվեստի բազմաթիվ ստեղծագործություններում, միջնադարյան հայոց մանրանկարներում, որմնանկարներում ու բարձրաքանդակներում հանդիպում են կլոր դեմքերով,

55. Ս. Մարդարյան, էջ 254:

56. Ռ. Հարությունյան, Ն. Քոչար, էջ 115:

խոշոր սև աչքերով ու խարայաշ վարսերով հերոս-հերոսուհիների պատկերներ: Մակայն հնարավոր չէ միանշանակ ասել, որ վերոհիշյալ հատկանիշները բնութագրական են բոլոր հայերի համար: Ի տարբերություն հնագիտական նյութերի, հայոց բանահյուսությունը հարուստ է և՛ թուխ մազերով ու սև աչքերով, և՛ շեկ վարսերով ու կապույտ աչքերով հերոս-հերոսուհիների կերպարներով: Հայոց հնագույն աստված-աստվածուհիները (ԱՐ-Արա, Վահագն, Անահիտ, Աստղիկ), սիրված հերոսները, նաև դիցաբանական ու առասպելական հերոսները (Հայկ, Արա Գեղեցիկ, Սասնա Մհեր, Դավիթ, Քառսուն Դեղձուն Ծոխ Ծամ) խարտյաշ ու կապուտաչյա են: Իսկ այսօրվա հայերը օժտված են «եվրոպեոիդ» ռասային բնորոշ բոլոր հատկություններով:

Այսպիսով, հայ ցեղի մարդաբանական կերպարի ձևավորումն ընթացել է Հայկական լեռնաշխարհում և Առաջավոր Ասիայում տարածված «եվրոպեոիդ» ռասայի համեմատաբար երկարագանգ ու կարճագանգ կերպարների ձուլման ճանապարհով, որի արդյունքում միջնադարից սկսած հայոց մեջ սկսում է գերակշռել կտրագանգ «արմենոիդ» տիպը: «Եվրոպեոիդ» ռասայի այս երկու տիպերը հատուկ են նաև այսօրվա հնդեվրոպացիներին:

Հետաքրքիր է նաև, որ մարդաբանական «արմենոիդ» տիպի առաջացման ու տարածման սահմանները հիմնականում համընկնում են լեզվաբանական ուսումնասիրություններին, այն է, հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի ժողովուրդների նախահայրենիքին ու հնդեվրոպական լեզուների տարածման սահմաններին: Հետևաբար, **մարդաբանական ուսումնասիրությունները ևս թույլ են տալիս ասելու, որ Հայկական լեռնաշխարհը հայկական/արիական ցեղերի հայրենիքն է:**

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աշխարհի խոշորագույն լեզվաընտանիքներից մեկը հնդեվրոպական լեզվաընտանիքն է, որով խոսում է աշխարհի բնակչության մոտ կեսը: Նրանք ապրում են Եվրոպայից Հնդկաստան ընկած տարածքներում (նաև Ամերիկա և Ավստրալիա աշխարհամասերում):

Հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի մեջ մտնում են 15 լեզվախմբեր կամ ճյուղեր: Ուսումնասիրությունները պարզել են, որ հայերենը այդ լեզվաընտանիքի առանձին ճյուղերից մեկն է ու սերտ կապեր ունի իրանական և հունական լեզվախմբերի հետ:

Հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին պատկանող կենդանի (հնդիրանական՝ սանսկրիտ և «Ավեստայի» լեզու, հայերեն, հունարեն, սլավոնական, բալթյան, կելտական, իտալիկյան, գերմանական...) և մեռած (թոխարական, խեթա-լուվիական կամ անատոլիական, փոյուգիական, քրակյան...) լեզուների հիման վրա վերականգնվել է մի լեզու, որն ընդունված է անվանել «**հնդեվրոպական լեզու, հնդեվրոպական նախալեզու կամ էլ հնդեվրոպական հիմք-լեզու**»: Լեզվաբաններին հաջողվել է վերականգնել հնդեվրոպական լեզվի մոտ 2000 արմատ (հայերենի հնդեվրոպական արմատների քանակը կազմում է վերականգնված արմատների մեկ երրորդը)⁵⁷: Կատարված մեծ հետազոտությունները, սակայն հնարավորություն չեն տալիս վերականգնված այս լեզվի միջոցով ստույգ պատասխան տալ շատ կարևոր մի հարցի. հնդեվրոպացիները ունեցել են մե՞կ միասնական, նախնական լեզու, թե՞ ի սկզբանե խոսել են տարբեր բարբառներով:

Հնդեվրոպացիների նախահայրենիքի մասին գրված բազմաթիվ հոդվածներում և աշխատություններում ուսումնասիրողները մեծ ուշադրություն են դարձնում լեզվաբանությանը: Օգտագործելով լեզվաբանական ընդհանրությունները, լեզուների միջև եղած փոխազդեցություններն ու փոխառությունները՝ նրանք փորձում են հիմնավորել իրենց տեսակետները հնդեվրոպացիների նախահայրենիքի մասին: Մակայն առաջ քաշված բազմաթիվ տեսակետներն ու տարբերակները երբեք միանշանակ չեն ընդունվել ուսումնասիրողների կողմից: Այսպես. 19-րդ դարի կեսերից առաջ է քաշվել այն տեսակետը, որ հնդեվրոպացիների նախահայրենիքը Եվրոպան է՝ Բալթիկ և Սև ծովերի միջև ընկած տարածքները: Այս տեսակետը երկար ժամանակ իշխում էր գիտական աշխարհում և հնդեվրոպացիներին վերաբերող բոլոր հարցերն ու տեսակետ-

57. Գ. Չահուկյան, Չրույցներ հայոց լեզվի մասին, Երևան, 1992, էջ 41–42:

ները պտտվում ու հարմարեցվում էին այս կարծիքին: Այդպես է եղել նաև հայագիտության մեջ, երբ 20-րդ դարի համարյա բոլոր հայ ու օտար հայագետները (Հ. Աճառյան, Հ. Մանանդյան, Ն. Ադոնց, Ա. Մեյե, Հ. Հյուբշման) իրենց աշխատություններն ու ուսումնասիրությունները գրել են՝ ելնելով հայերի Եվրոպայից՝ Բալկանյան թերակղզուց եկած լինելու վարկածից: Մակայն այս տեսակետին վիճակված չէր լինել վերջնական: Դեռևս 19-րդ դարի վերջերին մի շարք գիտնականներ (Յ. Շմիդտ, Ջ. Ֆայստ) առաջ են քաշել այն տեսակետը, որ հնդեվրոպացիների նախահայրենիքը գտնվել է Առաջավոր Ասիայում:

Այս տեսակետը նոր զարգացում և հիմնավորում ունեցավ 20-րդ դարի 70-ական թվականներին, երբ լույս տեսան լեզվաբաններ Վ. Իլլիչ-Սվիտիչի, Օ. Շիրոկովի, Ա. Դոլգուպոլսկու, Վ. Իվանովի, Թ. Գամկրելիձեի և այլոց հոդվածներն ու աշխատությունները նվիրված այս հարցերին: Նրանք հնդեվրոպացիների նախահայրենիքը հիմնականում տեղադրում են Առաջավոր Ասիայի արևելյան մասում (Հայկական լեռնաշխարհ և շրջակա տարածքներ): Այս խնդրի լուծման համար մեծ է համեմատական լեզվաբանության դերը, որն էլ իրենց հոդվածներում և աշխատություններում օգտագործել են լեզվաբաններ Օ. Շիրոկովը, Գ. Կլիչկովը, Վ. Իվանովը, Թ. Գամկրելիձեն և ուրիշներ: Այս ուղղությանը մեծ ծավալի աշխատանք են կատարել Թ. Գամկրելիձեն և Վ. Իվանովը իրենց „Индоевропейский язык и индоевропейцы” աշխատության մեջ: Հայ լեզվաբանները (Հ. Աճառյան, Ա. Ղարիբյան, Ռ. Իշխանյան, Գ. Ջահուկյան) ևս զբաղվել են համեմատական լեզվաբանության հարցերով, հիմնականում քննության առնելով հայոց լեզվի փոխառությունների, փոխազդեցությունների և փոխադարձ շփումների հարցը⁵⁸: Լեզվաբանական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ հայոց լեզվի բառապաշարի հնագույն շերտը հնդեվրոպական կամ բնիկ հայկական է և արտացոլում է Հայկական լեռնաշխարհի կենդանական ու բուսական աշխարհը, նրա կենցաղային, մշակութային առանձնահատկությունները և այլն:

58. Այս հարցերի պարզաբանման համար մեծ աշխատանք է կատարել լեզվաբան Գ. Ջահուկյանը: «Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան» աշխատության մեջ Ջահուկյանը մանրամասն քննարկել է համեմատական լեզվաբանության շատ հարցեր, ուշադրության կենտրոնում պահելով հայոց լեզվի և հնդեվրոպական այլ լեզուների, ինչպես նաև սեմական ու ֆիննաուգրական լեզուների միջև եղած ընդհանրությունները, փոխառություններն ու փոխազդեցությունները:

Ուսումնասիրելով տարբեր լեզվաբանականիքների մեջ մտնող լեզուները, լեզվաբանները նկատել են, որ հեռավոր ազգակցություն գոյություն ունի նրանց միջև: Այս երևույթը անվանվել է **նոստրատիկ լեզվաբանություն**: Այսինքն՝ հնդեվրոպական ու սեմական, քարթվելական, ֆիննաուգրական և այլ լեզուներում կան նույն իմաստն ունեցող բազմաթիվ բառեր (համեմատական լեզվաբանության մեջ ընդունված է, որ ընդհանուր բառերը մի քանի կարգի են՝ բնածայնական, մանկական, մշակութային, կենցաղային նաև բույսերի, կենդանիների անուններ և այլն): Բազմաթիվ ընդհանուր բառեր կան նաև Միջագետքի հնագույն լեզուներից մեկի՝ շումերերենի ու հնդեվրոպական լեզուների (նաև հայոց լեզվի) միջև: Նախ խոսենք շումերերենի և հայոց լեզվի միջև եղած ընդհանրությունների մասին: Ուսումնասիրողները շումերերենում և հայերենում նշում են մոտ 50 բառ, որոնք իրենց իմաստով ու հնչողությամբ մոտ են իրար⁵⁹: Նշենք այդպիսի մի շարք բառեր:

շումերերեն	հայերեն
ama – մայր	մա-մայր, ամա «մայր»
ad, ad-da – աղե	աղե (մայր, բարբառ)
agar – ազարակ	արտ, ազարակ
gu(d) – եզ	եզ, կով
bad – պարիսպ	պատ
kuš – կաշի	կաշի
kam – ցանկանալ, կամենալ	կամենալ, ցանկանալ
pay – փակել, բանտարկել	փակել
arigilim – երկարատև թռչուն	արագիլ
mud – մութ	մութ
tunur – թոնիր	թոնիր
nanga – նահանգ, մարզ	նահանգ, մարզ
nagga – անագ	անագ
pap – պապ	պապ, մեծ հայր
gin – գնալ	գնալ ⁶⁰ և այլն:

59. Մ. Գավուրջյան, 1973, էջ 43–56: Ներկայացվող աշխատության մեջ հիմնականում կարևորվել ուշադրություն է դարձվել տարբեր լեզվաբանականիքների և լեզուների միջև եղած ընդհանրություններին ու փոխազդեցություններին և ոչ թե լեզվական փոխառություններին:

60. Գ. Ջահուկյան, 1987, էջ 451, Գ. Ջահուկյան, 1992, էջ 16, Ռ. Իշխանյան, Հայ ժողովրդի ծագման և հնագույն պատմության հարցեր, Երևան, 1988, էջ 37:

Հետաքրքիր է, որ երբ շումերերեն բառը համեմատվում է արադերենի և հայերենի հետ, նույն բառը հնչողությամբ, իմաստով ու նշանակությամբ ավելի նման է հայերենին, քան արադերենին:

շումերերեն	արադերեն	հայերեն
ab	tamtu	ափ
agar	ugaru	ագարակ (ակ)
ara	alaktu	արա (հետ)
bad	duru	պար
igi	ini	ակ(ն), աչք
tur	erēby	դուռ և այլն:

Սա լավագույն վկայությունն է այն բանի, որ շումեր-հայկական կապը հնագույնն է ու անմիջական, առանց որևէ միջնորդության:

Հայերենում և շումերերենում կան նաև քերականական նմանություններ – me «եմ», mu «իմ», mene «մենք», eneir «նրա», aba «ով», (բ-վ հնչյունափոխությամբ), ana-su «ինչու» և այլն: Նշենք նաև, որ շումերերենում ki «տեղ, երկիր» նշանակությամբ նախածանցը հայերենում հանդես է գալիս որպես «ք» մասնիկ⁶¹: Հայք, Վիրք, Պարսք, Աղվանք և այլն:

Մեծական (արադերեն, արամեերեն, ասուրերեն, հրեերեն, արաբերեն) և հնդեվրոպական լեզուներում (նաև հայերենում) լեզվաբանները նշում են նույն իմաստն ունեցող բազմաթիվ բառեր: Նշենք մի շարք նույնիմաստ բառեր արադերենում և հայերենում.

արադերեն	հայերեն
dhona – հացահատիկ, հաց	դոն – հացի տեսակ (գրաբար)
anūtu – անոթ	անաթ, անոթ
gwern – երկանք	երկան
gaggadu(m) – գագաթ, գլուխ	գագաթ
naw – նավ	նավ
abāru(m) – կապար	կապար
(a)ster – աստղ	աստղ
gimahu – կմախք	կմախք
gunugu(m) – կնիք	կնիք
šuru – հագուստ	շոր
gišrinnu – կշեռք	կշեռք
gzi – կղզի	կղզի
huru – խոր	խոր, հոր
mašku – կաշի, մաշկ	մաշկ, կաշի
patu(m) – սահման, շրջան	պատ
kūmru – քուրմ	քուրմ ⁶² և այլն:

61. Մ. Գավուրջյան, 1973, էջ 43–56:

62. Գ. Ջահուկյան, 1987, էջ 469, Մ. Գավուրջյան, 1973, էջ 58, Գ. Ջահուկյան, 1992, էջ 11:

Հայերենը ընդհանրություններ ունի նաև ասուրերենի, արամեերենի և արաբերենի հետ: Ուսումնասիրողները (Պ. Ենսեն, Գ. Գալուստյան, Հ. Աճառյան, Ն. Մարտիրոսյան, Ա. Կամենհուբեր, Գ. Ջահուկյան) նշում են ուշադրություն են դարձրել հնդեվրոպական խեթա-լուվիական լեզուների (սեպագիր խեթերեն, պալայերեն, լուվիերեն՝ մ.թ.ա. 17–13-րդ դդ. հիերոգլիֆ լուվիերեն՝ մ.թ.ա. 10–8-րդ դդ.) ու հայերենի միջև եղած ընդհանրություններին: Այդ ընդհանրությունները ավելի շատ են հայերենի և խեթերենի միջև: Նշվում են բրուտ (հայերեն) – purut «կավ» (խեթերեն), գորգ (հայերեն) – kurka «ծածկոց» (խեթերեն), ընթրիք (հայերեն) – etri «ուտելիք» (խեթերեն), ծուխ (հայերեն) – tushu(ua)i «ծուխ» (խեթերեն), փախ/փախչել (հայերեն) – parh «հալածել, քշել» (խեթերեն) բառերը և այլն: Նշվում են նաև անձնանուններ՝ Մուշեղ – Muršilis (խեթերեն), Տորք – Tarḫuna (խեթերեն), Tarḫund (լուվիերեն), Tarḫu (հիերոգլիֆ լուվիերեն)⁶³ և այլն:

Հայերենը շիման մեջ է եղել նաև քարթվելական լեզուների հետ (վրաց-գանյան և սվանական լեզվախմբեր): Նշվում են դա, այդ (հայերեն) – te/ti «սա, այդ» (քարթվելական լեզուներ), իմ, ինձ – me «կեր, կուրդ», gorg, սիրտ (հ.ե. – k'erd) – mkerd «սիրտ, կուրծք», տի «մեծ» – did «մեծ», կաքավ – kakab, կկու – gugul «կկու», բակ – baki «ցանկապատ, փարախ», լակոտ – lakuti⁶⁴ ընդհանուր բառերը և այլն:

Որտե՞ղ և ե՞րբ կարող էին նշված լեզուներով խոսող ցեղերը շփվել իրար հետ: 20-րդ դարի 2-րդ կեսից ուսումնասիրողները փորձում են պատասխանել այս հարցերին: Լեզվաբանները (Վ. Իլիչ-Սվիտիչ, Ա. Դոլգուպոլսկի, Օ. Շիրոկով, Գ. Կլիչկով, Վ. Իվանով, Թ. Գամկելիժե) ստաց են քաջում և պատմահամեմատական լեզվաբանության միջոցով հիմնավորում այն տեսակետը, որ հնդեվրոպական լեզուներով խոսող ցեղերը սեմական ու քարթվելական լեզուներով խոսող ցեղերի հետ շփվել կարող էին Առաջավոր Ասիայի արևելյան մասում: Շումերների վկայում հիշենք, որ շումերները Միջագետքի հարավային մասում հայտնվել են մ.թ.ա. 5–4-րդ հազարամյակներում: Ենթադրվում է, որ շումերների նախնական բնակության վայրերը գտնվել են Հայկական լեռնաշխարհի հարավային մասում: Այս դեպքում օրինաչափ են լեզվական ու այլ կարգի ընդհանրությունները շումերների և Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչների՝ հայերի միջև:

63. Գ. Ջահուկյան, 1987, էջ 313, 315:

64. Գ. Ջահուկյան, 1987, էջ 587, 595:

Շումեր – Հայկական լեռնաշխարհ անմիջական կապերը, որ արտոն ցույցում են նաև շումերական դիոցագնավեպում՝ «Գիլգամեշում», բույլ են տալիս ասելու, որ դրանք ամենահինն են (մ.թ.ա. 4-3-րդ հազարամյակներ):

Խերթ-լուվիական մեռած լեզուների հետ հայոց լեզուն շփվել կարող էր միայն Առաջավոր Ասիայում մինչև խեթական պետության կործանումը (մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջ):

Մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի կեսերից սեմական ցեղերը սկսում են թափանցել Միջագետք (ցեղակից սեմա-քամական լեզուների սկզբնական բնակության վայրերն են Հյուսիսային Աֆրիկան և Արաբական թերակղզին): Իսկ մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի կեսերից սեմական ցեղերը (աքադացիներ) հայտնվում են Հյուսիսային Միջագետքում, ապա՝ Հարավային Միջագետքում:

Մ.թ.ա. 24-23-րդ դարերում աքադացիների առաջնորդ Մարգոն Հինը նվաճում և միավորում է Միջագետքը, որի արդյունքում շումեր ժողովուրդը անհետանում, ձուլվում է սեմական ցեղերին: Ժողովուրդն անհետանում է, սակայն նրա ստեղծած մշակույթը (նաև լեզուն) չի անհետանում: Աքադական մշակույթը ստեղծվում և ծաղկում է ապրում իր մեջ կրելով շումերական (նաև Առաջավոր Ասիայի այլ ժողովուրդների) մշակույթի բազմաթիվ տարրեր (աստվածների պաշտամունք, դիցաբանական գրույցներ, պատկերացումներ տիեզերքի, բնության և մարդկանց մասին)⁶⁵:

Աքադական լեզուն ևս հարստանում է շումերերենից վերցնելով բազմաթիվ մշակութային, կենցաղային և այլ բնույթի բառեր, նաև աշխարհագրական անուններ: Մարգոն Հինի նվաճումներից հետո, Միջագետքի հատկապես հարավային մասում սկսում է գերակշռել սեմական տարրը: Այս ժամանակաշրջանից էլ (մ.թ.ա. 24-23-րդ դարեր և ավելի վաղ) Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչները՝ հայկական ցեղերը սկսում են շփվել սեմական ցեղերի հետ:

Իրենց աշխատություններում լեզվաբաններ Վ. Իլլիչ-Սվիտիչը, Վ. Գեորգիևը, Օ. Շիրոկովը և ուրիշներ մանրամասն քննարկելով հնդեվրոպացիների և սեմական ցեղերի միջև եղած հնագույն լեզվական

մշակութային և այլ կարգի շփումները հանգում են այն եզրակացության, որ հնդեվրոպացիների նախահայրենիքը գտնվում էր Առաջավոր Ասիայում, սեմական ցեղերի հարևանությամբ:

Այսպիսով, Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչները՝ հայկական ցեղերը շումերների հետ շփվել կարող էին մ.թ.ա. 4-3-րդ հազարամյակներում, սեմական ցեղերի հետ՝ մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի կեսից, խեթական լուվիական լեզուների հետ՝ մինչև մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջերս ընկած ժամանակաշրջանը Փոքր Ասիայի հարավային, արևելյան ու այլ մասերում:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ լեզվական փոխազդեցություններ կան նաև հնդեվրոպական և ֆիննաուգրական, հնդեվրոպական և ալթայյան լեզուներով խոսող ցեղերի միջև: Ֆիննաուգրական լեզուները սամոդիական լեզուների հետ կազմում են ուրալյան լեզվաընտանիքը: Այս լեզվաընտանիքի նախահայրենիքը Արևմտյան Սիբիրի հյուսիսային մասը՝ Ուրալյան լեռների և Օբ գետի միջև ընկած տարածքներն են:

Ընդունված է, որ ֆիննաուգրական ցեղերը մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակում սամոդիական ցեղերից բաժանվելուց հետո հարևանություն են արել հնդեվրոպացիների հետ, որի ժամանակ էլ կատարվել են լեզվական փոխառությունները: Հնդեվրոպական և ֆիննաուգրական լեզուներում նշվում են.

հայերեն	ֆիննաուգրական լեզուներ
աղ (հ.ե. sal)	suola – աղ
կոկոն	kukka – ծաղիկ
գետ (հ.ե. wed)	vete – ջուր
խոտոտ	kutitta – խոտոտ տալ (ֆին.)
մեռնել (հ.ե. mer)	marras – մահ, մեռած
փուք, փչել	puhua – փչել
որբ (հ.ե. orbho)	orpo – որբ
բույս	puu – ծառ (ֆին.)
կեչի	kaški – կահչի (վոլուգ.), կաշի (կարելեր.)
գազաթ	kiire – լեռնագազաթ (ֆին.)
կռունկ	kurke – կռունկ (ֆին.)
մեղր	möl – քաղցր, փայտանյութ (ուդմուրու.) ⁶⁶

⁶⁶ Գ. Ջահուկյան, 1987, էջ 294: Գ. Ջահուկյան, 1992, էջ 21, 32:

Լեզվական ընդհանրություններ կան նաև այթայան լեզվաընտանիքին պատկանող ժողովուրդների (թյուրքական, մոնղոլական, տուրանոս-մանջուրական) և հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին պատկանող ժողովուրդների լեզուներում: Այթայան ժողովուրդների նախնիները բնակվել են Միջին Ասիայի և Կենտրոնական Ասիայի ընդարձակ տարածքներում (նաև ավելի արևելք՝ մինչև Խաղաղ օվկիանոս): Այթայան լեզուներում և հնդեվրոպական լեզուներում նշվում են խնձոր *almu - alma* (թյուրքական լեզուներ), *այծ-koza* (սլավոններ), *ožka* (լիտվերեն) - *keči* (թյուրքական լեզուներ) բառերը⁶⁷ և այլն:

Չինարեն լեզվում ևս նշվում են բառեր, որոնք լեզվաբանների կարծիքով այդ լեզվին են անցել հնդեվրոպացիներից, հիմնականում բոխարական ցեղերի միջոցով: Նշվում են մեղր *mit, miät* (թոխարերեն) – *miēt* (չինարեն), շուն *ku* (թոխարերեն) – *kʻüan* (չինարեն), եգ *ko, ki* (թոխարերեն) – *niu* (չինարեն), խոզ *suwo* (թոխարերեն) – *chuʻ* (չինարեն) բառերը⁶⁸ և այլն: Թոխարական և չինական ցեղերի միջև եղած շփումները թվագրվում են մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկզբով:

Հնագիտական պեղումների արդյունքները, երբ հայ-արիական մշակույթին բնորոշ տարրեր են հայտնաբերվում Հայկական լեռնաշխարհից Հնդկաստան ու Սիրիի ընկած տարածքներում, թույլ են տալիս ասելու, որ արիական ցեղերի (հնդարիներ, թոխարներ) և ֆիննաուգրական ու այթայան ցեղերի միջև փոխադարձ շփումները կատարվել են Առաջավոր Ասիայի արևելյան տարածքներից (Հայկական լեռնաշխարհ ու շրջակա տարածքներ) դուրս, մոտավորապես մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսին և ավելի ուշ, երբ հնդեվրոպացիների նախնիները իրենց տեղաշարժերի ժամանակ հայտնվել են Ուրալում, Կամա գետի ավերին, Այթայում և այլ տարածքներում, ուր ապրում էին նախաֆինները, այթայան լեզուներով խոսող ցեղերը:

Ուշադրության արժանի է նաև այն փաստը, որ հնդեվրոպական լեզվաընտանիքում լեզուները չունեն հնչյունական նույն համակարգը: Հնդեվրոպական լեզուների մի մասը ունի բաղաձայն հնչյուններ, որ չունեն մյուս լեզուները: Կամ նույն ճյուղի մեջ մտնող լեզուները (սլավոնական, ռոմանական) ունեն տարբեր հնչյունական համակարգեր և այլն: Այս առումով **հայոց լեզուն (իր բարբառներով) այն եզակի հնդեվրոպական լեզուներից է, որն ունի հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին հատուկ բոլոր բաղաձայն ու ձայնավոր հնչյունները:**

67. Т. Гамкрелидзе, В. Иванов, 1984, с. 939.

68. Т. Гамкрелидзе, В. Иванов, 1984, с. 935.

Հայոց լեզուն ունի 36 հնչյուն (39 պատկեր), որոնք լիովին համընդհանուրապես տաղրում են ոչ միայն հայոց լեզվի, այլև հնդեվրոպական բոլոր լեզուների հնչյունական համակարգերը: Հնդեվրոպական այլ լեզուներում բացակայում են շատ հնչյուններ, որ կան հայոց լեզվում: Բացառությամբ այդ հնչյունները հիմնականում *g, ð, ð, ŋ, r, t, h, k, p, ç* բաղաձայն հնչյուններն են: Այս երևույթը միայն մեկ բացատրություն ունի՝ նախահայրենիքում՝ Հայկական լեռնաշխարհում մնացած ու կազմավորված հայ ազգը պահպանել է (նաև բարբառներում) հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին հատուկ բոլոր ձայնավոր ու բաղաձայն հնչյունները:

Այսպիսով, **լեզվաբանական ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս ասելու, որ հնդեվրոպացիների նախնիների՝ արիական ցեղերի հայրենիքը գտնվում էր Առաջավոր Ասիայի արևելյան մասերում՝ Հայկական լեռնաշխարհում և շրջակա տարածքներում:**

Ուշադրություն դարձնենք մեկ այլ փաստի: Լեզվաբանները նկատել են, որ ընդհանրություններ կան, այսպես կոչված, «հայասերենի» և հայերենի, «խուրրիերենի» և հայերենի, «ուրարտերենի» և հայերենի միջև:

Հայտնի է, որ հայասերենը մեզ է հասել խեթական թագավորների արձանագրությունների միջոցով (մ.թ.ա. 14–13-րդ դդ.): Դրանք հիմնականում դիցանուններ, տեղանուններ և անձնանուններ են: Նշենք անունների մի շարք. Այսի(յա), Անի(յա), Հուկաննա, Կարանի, Մարի(յա), Մուտի, Վանի անձնանունները, Բալտահկ, Չակ(ան), Միսիլի, Տարումու, Տերիտիունի, Ունագարա դիցանունները, Ազ(զ)ի, Առնի(յա), Արիփսա, Արիտա, Արցի(յա), Գագու, Կումախ, Ուրա տեղանունները⁶⁹ և այլն:

Գրավոր աղբյուրները (աքաղերեն, խեթերեն), ուր տեղեկություններ կան խուրրիների մասին, համեմատաբար շատ են ու բազմակողմանի: Խուրրիերենով գրված հնագույն գրավոր հուշարձանը Ուրկեշի (Հյուսիսային Միջագետք) թագավոր Տիշարիի արձանագրությունն է (աքաղերեն), որը թվագրվում է մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսով: Նույն ժամանակաշրջանով է թվագրվում նաև Նավարի⁷⁰ (Բաղդադից հյուսիս) թագավոր Արիժենի կամ Արիսենի արձանագրությունը⁷¹, որը

69. Գ. Չահուկյան, 1992, էջ 48–53:

70. Ուրկեշը և Նավարան Խուրրի-Միտանիի ժայռամասային թագավորություններից էին և ենթարկվում էին կենտրոնին:

71. И. Дьяконов, 1968, с. 13–14: Ի դեպ, նույն տեղում նշվում է նաև, որ Տիշարիի արձանագրությունների լեզուն հավասարապես կարելի է համարել և՛ հին խուրրիական, և՛ հին ուրարտական, քանի որ այն մոտ է մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի խուրրիերենին և մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի ուրարտերենին:

գրված է արադերենով, բայց թագավորի Արիժեն-Արիսեն անունը վկայում է խուրրիական միջավայրի մասին: Խուրրիերեն հաջորդ գրավոր հուշարձանները թվագրվում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 1-ին կեսով: Դրանք Խուրրի-Միտանիի արքաների նամակներ են, պայմանագրեր, դիցաբանական, ծիսական, անեծքի, շինարարական տեքստեր և այլն: Արձանագրությունների հիման վրա ուսումնասիրողներին հաջողվել է առանձնացնել մոտ 500 խուրրիերեն բառ: Խուրրիերեն և հայերեն լեզուներում նշվում են հետևյալ ընդհանուր բառերը.

խուրրիերեն	հայերեն
ak – ակ (տանել, անցկացնել)	ած(ել), բերել
ar – ար (տալ)	ար(ն-ու)
papa – պապա (լեռ)	բարայ (բլուր)
ananiha – անանիխա	անանուխ
salora – սալորա	սալոր
iza – իզա	ես
anagi – անագ	անագ
haluli – (ինչ-որ պտուղ)	խաղող
hinzuri – խնձոր	խնձոր
nuranti – նուռ	նուռն
tuldi – (ինչ-որ բույս)	տուղտ (բույսի տեսակ)
ate – հայր	ատտա «մայր» (Ակնի բարբառ), h.ե atta «հայր, մայր» ⁷²
atx – աղի	աղիս
atexin – աղախին ⁷³	աղախին
amma ⁷⁴	ամա, «մայր» (Գանձակի բարբառ)

Այս ցանկը ավելի ընդարձակ է ուրարտերենի դեպքում, քանի որ հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ ուրարտական արձանագրություններ (մոտ 600), որոնք գրված են արադերենով և ասուրական տեղայնացված սեպագրերով: Բազմաթիվ օրինակներից նշենք ընդհանուր բառերի մի շարք.

ուրարտերեն	հայերեն
sari - ծառի (ցարի) «այգի»	ծառ
cue - ծուլ «լիճ, ծով»	ծով
Suri, Sure - սուր «սուր, զենք»	սուր

72. Գ. Չահուկյան, 1987, էջ 426:

73. И. Дьяконов, Малая Азия и Армения около 600 г. д.н.э., ВДИ, 1981, 2, էջ 54 (ծան. 97)

74. И. Дьяконов, 1967, с. 133.

zilibi - ցիլի(ի)բի «ցեղ, ընտանիք, սերունդ»	ցեղ
burgana - բուրգանա «բուրգ»	բուրգ
ulti - ուլտու «ուղտ»	ուղտ
baba - բաբա «լեռ»	բարայ «բլուր»
arsibi - արժիբի «արժիվ»	արժիվ
ebani - եբանի «բնակավայր»	ավան, բնակավայր
aštiuaži - աստիաձ «աստված»	աստված ⁷⁵ և այլն ⁷⁶ :

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ընդհանրություններ կան ոչ միայն հայերենի և «հայասերենի», «խուրրիերենի», «ուրարտերենի» միջև, այլև «խուրրիերեն» և «ուրարտերեն» լեզուների միջև⁷⁷:

75. Գ. Չահուկյան, 1992, էջ 58: Ռ. Իշխանյան, էջ 58–61:

76. Ի. Դյակոնովը խոսելով «ուրարտերենի» և հայերենի ընդհանրությունների և բանասպաշարների նմանությունների մասին, 1950-ական թվականներին գրում է. «Հայոց լեզվի հնչյունական համակարգը բացահայտորեն ուրարտական բնույթ է կրում» (ՀԺՊ, 1971, էջ 443, И. Дьяконов, Рецензия на книги Т. Меликишвили „Урарту“, Тбилиси, 1951): Դյակոնովը այդ նմանությունները բացատրում է հայ-ուրարտական երկլեզվյան երկարատև գոյակցության փաստով Հայկական լեռնաշխարհի ընդարձակ տարածքում: Այսօր այդ բացատրությունը ընդունելի չէ այն պատճառով, որ հայերը Հայկական լեռնաշխարհի բնիկներն են, իսկ Ուրարտու-Արարատը հայոց հնագույն պետական կազմավորումներից մեկն էր:

77. 1950–60-ական թվականներից ուսումնասիրողները (Գ. Մելիքիշվիլի, Ա. Կամեն-հուբեր, Ի. Դյակոնով, Գ. Չահուկյան) փորձում են խուրրիերենն ու ուրարտերենը ներկայացնել որպես նույն խուրրի-ուրարտական լեզվաընտանիքի լեզուներ: Փորձեր են եղել նաև (Գ. Կլիմով, Ի. Դյակոնով) խուրրի-ուրարտերենը կապել արևելակովկասյան լեզուների հետ, որը սակայն լայն ընդունելություն չի գտել, իսկ Գ. Չահուկյանի կարծիքով այդ համեմատությունը «բավարար հիմնավորում չունի» (մեծ տարբերություններ կան հնչյունաբանական կառուցվածքներում, օրինակները եզակի են) (Գ. Չահուկյան, 1992, էջ 57): Ընդունելով խուրրի-ուրարտական լեզվաընտանիքի գոյությունը, Ի. Դյակոնովը գրում է. «Լեզվաբանական տվյալները ստիպում են մտածել, որ մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի խուրրիների և ուրարտացիների մայրնիները խոսել են իրար մոտ բարբառներով... այնքան, որ նրանց կարելի է համարել նույն էթնոսը, այդ էթնոսի առանձին ցեղեր (И. Дьяконов, 1968, էջ 17, ՀԺՊ, 1971, էջ 148): Սակայն Դյակոնովը բացառում է խուրրի-ուրարտական լեզվաընտանիքի և հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի միջև եղած որևէ կապ: Խոսելով Գ. Չահուկյանի կողմից առաջ քաշված այն տեսակետի մասին, որի համաձայն ուրարտերենը և հնդեվրոպական լեզուները (հայերենը) գտնվում են հեռավոր ցեղակցության մեջ, Դյակոնովը գրում է. «Դժվար թե այդ հիպոթեզը ընդունվի»: (И. Дьяконов, 1968, էջ 19 (տողատակ)): Եղած նմանությունները նա համարում է ուրարտացիների և հնդեվրոպացի անատոլիական կամ խեթալուվիական ցեղերի միջև եղած մայրապատմական շփումների արդյունք: Հայ լեզվաբաններից Մ. Սկրյանը ևս ուրարտերենը հնդեվրոպական լեզու է համարում, կապելով այն հայոց լեզվի հետ (Մ. Սկրյան, 1967, 1, էջ 49, 57):

Խուրրիերենն ու ուրարտերենը այնպիսի մերձավոր կապի մեջ են, որ ուսումնասիրողները այն անվանում են խուրրի-ուրարտական լեզվաընտանիք: Ընդունված է, որ ուրարտական սեպագրերը ծագում են խուրրի-միտանական գրի ձևից⁷⁸, (խուրրիները արքադական սեպագրերը հարմարեցրել են իրենց լեզվին): Միաժամանակ նշվում է, որ ուրարտական «գրիչները» կրել են ասուրականի ազդեցությունը:

Եվ խուրրիերենում և՛ ուրարտերենում բառարմատը հիմնականում միավանկ է, ուղղագրությանը հատուկ է ձայնավորների գրությունը, ընդ որում խուրրիերենին հատուկ է ավելորդ ձայնավորների գրությունը՝ օրինակ՝ Me-i-nu-a (խուրրիերեն), Minua (ուրարտերեն) և այլն: Խուրրի-ուրարտական լեզուներում մեծ դեր է խաղում -ne մասնիկը, որը և՛ որոշիչ է, և՛ տեղանվանակերտ՝ օրինակ. ew(e)r-ne Lullue-ne-w տերը (երկրի) Լուլլուի (խուրրիերեն), Ardi-ne, Արդի քաղաք, Haldine Խալդի աստված (ուրարտերեն) և այլն: Նշենք նաև ընդհանուր բառերի մի շարք.

ուրարտերեն

eure
tarsua
hurade
baba
šajale
ate
tun (սարքել, հիմնել)
haš
ješe
pile
sela

խուրրիերեն

ewri - տեր
tarzua - մարդ
huradi - զինվոր
paba - լեռ
šawola - տարի
atta - հայր
tun - անել
haz - լսել
iza - ես
pala - ջրանցք
sala - աղջիկ⁷⁹ և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք՝ «հայասերենը» մեզ է հասել խեթերեն, «խուրրիերենը»՝ հիմնականում արքադերեն ու խեթերեն գրված արձանագրությունների միջոցով, իսկ ուրարտացիները տեղայնացրել ու օգտագործել են ասուրական (արքադական) սեպագրերը: Բոլոր դեպքերում Հայկական լեռնաշխարհի բնիկների լեզուն՝ հայերենը, հարմարեցվել է օտար լեզվի ու սեպագրերի, որը բնականաբար չէր կարող

արտահայտել հայոց լեզվի հնչյունական համակարգը և ընթերցվել բյուրիմացությունների տեղիք է տալիս, քանի որ անունները և բառերը հիմնականում հնչում են ոչ հայերեն: Այդ պատճառով մեծ ջանքեր են պահանջվում մասնագետներից այդ արձանագրությունների մեջ նույնաչելու հայոց դիցանունները, անձնանունները և ընդհանրապես հայերին ու Հայաստանը: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը բնական պետք է համարել, երբ այսպես կոչված «հայասերենը», «խուրրիերենը» կամ «ուրարտերենը» հարազատություն են ցուցաբերում և՛ հայերենի, և՛ իրար հետ, ունենալով լեզվական շատ ընդհանրություններ: Այս փաստը լավագույն ապացույցն է այն իրողության, որ Հայկական լեռնաշխարհը անհիշելի ժամանակներից բնակեցված է եղել և շարունակում է բնակեցված լինել հայ-արմեններով: Հետևաբար, վերոհիշյալ բոլոր լեզուները Հայկական լեռնաշխարհի բնիկների՝ հայերի գրական կամ խոսակցական (բարբառներ) լեզուներ են և օգտագործվել են տարբեր ժամանակներում և տարբեր հանգամանքներում:

78. Գ. Չախուկյան, 1987, էջ 413: Հ. Կարազեռոյան, էջ 35:

79. И. Дяконов, 1967, с. 122.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ.

ԱՐԻԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԻՔ

ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԳՐԱՎՈՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
ԱՐԻԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՄԱՍԻՆ

Առաջավոր Ասիայում, հատկապես Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված մշակույթին բնորոշ տարրեր են հայտնաբերվել (խեցեղեն, մետաղե իրերի վաղագույն նմուշներ, պաշտամունքային իրեր) այդ տարածքից շատ հեռու, այլ վայրերում: Բացահայտորեն զգացվում է, որ այդ մշակույթը կրողները՝ Հայկական լեռնաշխարհի բնիկները՝ հայկական/արիական ցեղերը պարբերաբար մեծ տեղաշարժեր են կատարել, կտրել մեծ տարածություններ, հասել Հնդկաստան ու Եվրոպա՝ հայտնվելով իրենց հայրենիքից՝ Հայկական լեռնաշխարհից ու շրջակա տարածքներից հազարավոր կիլոմետրեր հեռավորության վրա: Բնականաբար ժամանակն ու տարածությունը շատ մանրամասներ են ջնջել հեռացած ու նոր վայրերում հաստատված ցեղերի հիշողությունից, սակայն պահպանվել են ինչ-որ հիշողություններ (աստվածների պաշտամունք, ծիսական արարողություններ, բանավոր ու գրավոր գրույցներ, գրավոր փաստաթղթեր) նախահայրենիքի ու այնտեղ մնացած ցեղակիցների մասին:

Արիական ցեղերի դիցաբանական, տնտեսական, կենցաղային և այլ հարաբերությունների ուսումնասիրության համար անփոխարինելի գրավոր աղբյուրներ են հնդկական վեդաները, իրանական «Ավեստան», հունական պոեմները, դիցաբանական գրույցները և այլն: Մեծ ընդհանրություններ կան այդ գրավոր հուշարձանների միջոցով պահպանված դիցաբանական գրույցների, ավանդույթների, կենցաղային, տնտեսական հարաբերությունների և հայոց մեջ պահպանված, սերնդեսերունդ փոխանցված դիցաբանական գրույցների, ավանդույթների և սովորույթների միջև: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը, անդրադառնանք Հայաստան–Շումեր, Հայաստան–Հնդկաստան, Հայաստան–Իրան, Հայաստան–Հունաստան, Հայաստան–Մեծ Բրիտանիա, Հայաստան–Գերմանիա և այլ ժողովուրդների հնագույն պատմամշակութային կապերին:

Միջագետքում կատարված հնագիտական պեղումների արդյունքների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ շումերական քաղաքակրթությունը ստեղծողները Հարավային Միջագետքը յուրացնելուց առաջ բնակվել են Չագրոսի լեռներից արևմուտք ընկած տարածքներում, այն է. Տիգրիսի ակունքների հովիտներում և Վերին Միջագետքում Եփրատի հոսանքների շրջանում (Հայկական լեռնաշխարհի հարավային մասեր): Ընդունված է, որ այս տարածքներում է ստեղծվել նստակյաց հողագործների և անասնապահների այն մշակույթը, որը դրվել է Միջագետքում ստեղծված հետագա բոլոր քաղաքակրթությունների հիմքում:

Պեղումների ժամանակ հայտնաբերված նյութական մշակույթի (օբսիդիանից պատրաստված գործիքներ, խեցեղեն) ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Չագրոսի նախալեռներից արևմուտք ընկած տարածքներում ապրող հալաֆ-հասունյան մշակույթը կրող հողագործ-անասնապահ ցեղերը (վաղ բնակավայրեր են Շանիդարը, Չարզին, Չարմոն) մ.թ.ա. 6–5-րդ հազարամյակներում, նոր վարելահողեր ու նոր արոտավայրեր փնտրելու նպատակով Տիգրիսի հոսանքով տեղաշարժվել են դեպի Ստորին Միջագետքի հարավային մասեր: Եփրատի հոսանքով դեպի հարավ են շարժվել նաև հալաֆ-հասունյան մշակույթը կրող այլ ցեղեր (Մամարրյան մշակույթը կրողներ): Միջագետքի հարավային մասերում պայմանները նպաստավոր չեն եղել երկրագործությամբ զբաղվելու համար (տեղումներ քիչ էին լինում): Մակայն դա արգելք չէր, որ նորեկները դարձյալ զբաղվեն երկրագործությամբ: Նրանք ստեղծել են արհեստական ռոռզման սիստեմ (Չոգա-Մամա բնակավայրում հայտնաբերվել է ջրանցքի հետք) և աճեցրել զանազան հացաբույսեր (Թելլ-աս-Մավվա բնակավայրում հայտնաբերվել են հացաբույսերի մնացորդներ՝ գարի, ցորեն, վուշ, որոնք կարող էին աճել միայն ջրովի հողերում): Մ.թ.ա. 6-րդ հազարամյակի վերջին Ստորին Միջագետքն արդեն յուրացված էր Հայկական Միջագետքի հալաֆ-հասունյան մշակույթը կրող երկրագործ ցեղերի կողմից¹: Սկիզբ է դրվում շումերական մշակույթին (շումերներին է վերագրվում Ստորին Միջագետքում մ.թ.ա. 5–4-րդ հազարամյակների սկզբին ստեղծված Ուբեյդյան մշակույթը): Ավելի ուշ՝ մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի սկզբին շումերները հի-

1. ИДВ, I, с. 74.

շում են, որ իրենց մշակած հացաբույսերը բերվել են լեռնային երկրից²: Կարելի է մտածել, որ Ստորին Միջագետքում հանդիպել են Հայկական լեռնաշխարհի հարավային մասերից ու Հայկական Միջագետքից տարբեր ժամանակներում տեղաշարժված մույն մշակույթն ունեցող ցեղեր, որոնց միջև հաստատվել են խաղաղ, բարեկամական կապեր (թշնամական վերաբերմունքի կամ ռազմական ընդհարման մասին ոչ մի վկայություն չկա մինչև սեմական ցեղերի հայտնվելը այդ տարածքներում՝ մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսին):

Հին աշխարհի լավագույն գիտականներից մեկը՝ Կ. Կերամը, գրում է, որ շումեր ժողովուրդը եկել ու բնակություն է հաստատել Տիգրիսի ու Եփրատի դելտայում, իր հետ բերելով ձևավորված մշակույթ, դպրություն և օրենքներ³: Որոշ ուսումնասիրողներ (Գ. Կոնտոնոն, Ժ. դը Մորգան) գտնում են, որ Հայկական լեռնաշխարհը մարդաբնակ էր այն ժամանակ, երբ Միջագետքը դեռևս ծովի հատակ էր, իսկ շումեր ժողովուրդն էլ դեռ գոյություն չուներ: Ավելի ուշ, երբ ծովի ջրերը ետ են քաշվել, լեռներում բնակվողները սկսել են աստիճանաբար իջնել ու նվաճել ծովի ջրերից ազատված տարածքները⁴: Հնագիտական պեղումների արդյունքները ցույց են տալիս, որ շումերները մ.թ.ա. 5–4-րդ հազարամյակներում, նոր քարի դարից մետաղին (պղինձ) անցնելու ժամանակ արդեն գտնվում էին Հարավային Միջագետքում:

Ինչպես արդեն նշվել է, շումերների պատմության ուսումնասիրության համար մեծ արժեք ունեն շումերական դյուցազնավեպի մեզ

2. ИДВ, I, с. 92: Երկիրը, որտեղից իրենց նախնիները հայտնվել են Ստորին Միջագետքում, շումերները անվանում են Դիլմուն (աքադացիները՝ Թիլմուն): Ուսումնասիրողները այս երկիրը տեղադրում են Բախրեյն կղզիներում (Պարսից ծոց): Դիլմունը շումերների պատկերացումներում դրախտի ու անմահների երկիրն էր, ուր բնակություն են հաստատում աստվածների կամքով անմահություն ստացած Զիուսուրան և Ուտնապիշտին: Դրախտի ու անմահների երկրից էր նաև ծագում ու մայր մտնում արևը (շումեր-աքադական առասպելաբանության մեջ արևը ծագում ու մայր էր մտնում Մաշու (Մասու) լեռներից): Վերոհիշյալ ու նաև մի շարք այլ պատճառներով (շումեր-աքադական դյուցազնավեպում դրախտի ու անմահների երկիր կարելի էր գնալ հաղթահարելով դեպի Արատտա տանող ճանապարհը) Դիլմուն երկիրը կարելի է տեղադրել Տիգրիսի ու Եփրատի ակունքների շրջանում՝ Հայկական լեռնաշխարհում: (Այս մասին տես նաև Ա. Մովսիսյան, 2000, էջ 24–27): Կարելի է մտածել նաև, որ այս առասպելները նոր հայրենիքի հետ կապելը կարող էր լինել նախահայրենիքից բերված ավանդությունների ու առասպելների տեղայնացում:

3. Կ. Կերամ, Աստվածներ, Դամբարաններ, Գիտնականներ, Երևան, 1971, էջ 315

4. Ա. Մարդարյան, էջ 250:

հայտնի վիպերգերը (մ.թ.ա. 28–27 դդ.): Այդ վիպերգերում մեծ տեղ է տրված Շումեր և հայոց հնագույն՝ Արատտա պետության միջև եղած մշակութային, տնտեսական և այլ կարգի կապերին: «Գիլգամեշը և անմահների երկիրը» վիպերգում Գիլգամեշը անմահություն ձեռք բերելու համար ուղևորվում է «անմահների երկիր»՝ Արատտա: Այդ երկիրը տանող ճանապարհը նրան ցույց են տալիս «յոթ ոգեղեն, ամենագետ ու ամենագնաց էակներ»:

*Նրանք երկնային աստղեր են՝
Երկրի ճանապարհներն իմացող
Երկինքներում աստղերի մեջ փայլող
Դեպի Արարության ճանապարհը ցույց տվող⁵:*

Շումեր-աքադական դյուցազնավեպից հայտնի է դառնում, որ Լույսը, Արևը ծագում են երկվորյակ Մաշու լեռներից.

*Արևը ծագելիս փակում են դարպասները,
Արևը մայր մտնելիս բացում են դարպասները,
Արևը մայր մտնելիս դարձյալ փակում են դարպասները,
Դուրս են բերում այնպեղից աստվածները միայն Շամաշին⁶:*

Լեռներից (դարպասներ) այն կողմ գտնվում է կախարդական այգին՝ դրախտը, ուր ապրում են աստվածները: Հիշենք, որ Աստվածաշնչյան դրախտը ևս գտնվում էր Հայաստանում՝ Եփրատ, Տիգրիս, Գեհոն, Փիսոն գետերի ակունքների շրջանում: Շումերների (նաև ամբողջ Միջագետքի) համար լեռների երկիր էր Հայաստանը:

«Էնմերքարը և Արատտայի գլխավոր քուրմը» վիպերգում Արատտան հանդես է գալիս «բարձր լեռների երկիր», «անմահների երկիր», «սուրբ օրենքների երկիր»⁷ անուններով: Ձգացվում է, որ շումերների համար լեռը (լեռներ) մեծ խորհուրդ է ունեցել: Նրանց պատկերացմամբ աստվածները ոչ միայն ապրում էին լեռներում, այլև ծնվում էին լեռներից: Հետաքրքիր է նաև, որ «լեռ» և «երկիր» բառերի համար շումերները (նաև աքադացիները) օգտագործել են նույն սեպանշանը: Այս փաստը վկայում է, որ լեռը և երկիրը շումերների համար նույն իմաստն

5. Пoesия и проза древнего Востока, Москва, 1973, с. 13. Афанасьева В., Гильгамеш и гора Бессмертного, ВДИ, 1969, 1.

6. ՀԱՊ, էջ 144:

7. И. Канева, ВДИ, 1964, 4, с. 208. Հիշենք նաև հունարեն aia բառը, որը «հող, երկիր» իմաստից բացի նաև «սուրբ» իմաստն ունի (Древнегреческо-русский словарь, с. 322):

են ունեցել: Այս առումով պատահական չէ, որ շումերները իրենց սրբավայրերը կառուցել են լեռների նման ու նաև արհեստականորեն կառուցված բարձր վայրերում, որոնք կոչվել են գիկուրատներ: Դրանք բառակուսի հիմքով հսկայական շինություններ էին (3,5–7 մետր բարձրությամբ), որոնք հեռվից լեռների տպավորություն են թողել: Հիշենք, որ Հայկական լեռնաշխարհում սրբավայրերը կառուցվել են լեռներում, իսկ քանի որ Միջագետքում լեռներ չեն եղել, ապա շումերները արհեստական բարձունքներ՝ «լեռներ» են կառուցել:

Շումեր ժողովուրդը որպես այդպիսին չի կազմավորվել: Նրանք կոչվում էին համայնքի ու քաղաքի անունով՝ Նիպուրի մարդիկ, Ուրուկի մարդիկ, Ուրի մարդիկ, Լագաշի մարդիկ և այլն: Շումերներն իրենց անվանում էին նաև «սևագլուխներ»⁸: Հավանաբար իրեն այդպես էր կոչում շումեր ժողովրդի մաս կազմող տարրերից մեկը, որոնք ենթադրվում է, որ եկել են հարավից ու հարավ-արևելքից ծովով և ունեցել են դրավիդյան ծագում, ի տարբերություն շումեր ժողովրդի այլ հատվածների, որոնք հիշում են, որ իրենց նախնիները եկել են հյուսիսից՝ լեռնային երկրից⁹:

Անգլիացի գիտնական Գ. Չայլդը գտնում է, որ մաշկի բաց գույն ունեցող արմենոիդ մարդաբանական տեսակի մի շարք ցեղեր Հյուսիսային Միջագետքից իջել են դեպի Շումեր երկիր (կամ գրավել են): Ըստ գանգաբանական ուսումնասիրությունների, շումերները (մի հատվածը) պատկանում են եվրոպական մեծ ռասայի միջերկրածովյան փոքր ռասային¹⁰: Հավանաբար ավելի ուշ «սևագլուխ» դրավիդները ձուլվել են եվրոպեոիդ (արմենոիդ) շումերներին:

Ինչպես տեսնում ենք, քիչ չեն այն փաստերը, որոնք թույլ են տալիս ասելու, որ Միջագետքի հնագույն բնակիչները՝ շումերները, Միջագետքում բնակվելուց առաջ բնակվել են Հայկական լեռնաշխարհի Հարավային մասերում և «սուրբ» են համարել այն երկիրը, որը նրանց նախահայրենիքն էր: Մա Հայկական լեռնաշխարհից կատարված հայտնի էթնիկ տեղաշարժն էր, երբ ցեղի մի մասը հեռանում է բնօրրանից, հաստատվում այլ վայրում և ստեղծում իր պետությունը:

Մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերին արևմուտքից Հնդկաստան են քափանցում ցեղեր, որոնք իրենց անվանում էին ari-ներ, arya-ներ, նաև ayu-ներ և (h)ayu-ներ¹¹: Նրանք օգտագործում էին ձիեր, մարտակառքեր և զինված էին մետաղե զենքերով: Արիական այս ցեղերը նախ հաստատվում են Հնդկաստանի հյուսիսային, ապա՝ կենտրոնական ու հարավային մասերում: Մակայն հեշտ չի եղել Հնդկաստանում հաստատվելն ու ամրապնդվելը: Այդ ժամանակ Հնդկաստանում ապրում էին թխամորթ ցեղեր, որոնց հետնորդները կոչվում են դրավիդներ ու այսօր էլ ապրում են Հնդկաստանի միջին ու հարավային մասերում: Հնդկաստանում ամրապնդվելու ժամանակ արիական ցեղերը հաճախ պայքարի մեջ էին մտնում ոչ միայն թխամորթ այդ ցեղերի, այլև հզոր բնական ուժերի դեմ: Բարձր լեռնագագաթները, անանցանելի անտառները, հեղեղները, երբեմն շատ չոր, հեղձուցիչ կլիման, նաև վայրի գազանները մեծապես խոչընդոտում էին արիական ցեղերի արագ տարածմանը դեպի հարավ: Բայց հաղթահարվում են բոլոր դժվարությունները, և մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկզբին հնդարիները ստեղծում են առաջին պետական կազմավորումները, որոնցից աչքի են ընկնում Մագաթհան և Կոշալան:

Հնդկաստանի պատմության այս շրջանը, երբ արիները փորձում էին թափանցել երկրի խորքերը, արտացոլվել է հնագույն հնդկական գրականության մեջ: Դրանք կրոնական (վեդաներ), օրենսդրական («Մանուի օրենքները») ժողովածուներ են, դիցաբանական պոեմներ («Ռամայանա», «Մահաբհարաթա») ¹²:

11. Ригведа, Москва, 1972, I, 31, 10. I, 130, 6. II, 20, 24. III, 59, 5. Литература древнего Востока, 1984, Махабхарата (63, 65), с. 58, 318.

12. Հնդկաստանի հյուսիս-արևելքում՝ Ինդոս գետի հովտում, Մոհենջո դարո (Մահիվան բլուր) կոչվող վայրում, իսկ ավելի ուշ նաև Հարապպա, Չանխու դարո, Ջուխտկար բնակավայրերում հայտնաբերվել ու պեղվել է հնագույն մի մշակույթ (Հարապպայի մշակույթ), որը թվագրվում է մ.թ.ա. 17–16-րդ դարերով: Պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են ուղղանկյուն կնիքներ, որոնք ձևով ու իրենց վրա փորագրված արձանագրություններով (գրեր) նման են Շումերում գտնված կնիքներին: Այս գրերը կարդալու բազմաթիվ փորձերը դեռևս ոչ մի արդյունք չեն տվել: Ուսումնասիրողներից Հրոզնին ու Լոուկոտան առաջարկում են դրանք կարդալ խեթական նշանագրերի օգնությամբ, իսկ պրոֆեսոր Աշ. Աբրահամյանը գտնում է, որ «զարմանալիորեն հայկական նշանագրերը նման են Մոհենջո դարոյի գրություններին» (Ա. Աբրահամյան, Հայոց գիր և գրչություն, Երևան, 1973, էջ 235): Ենթադրվում է, որ Հարապպայի մշակույթը (բացառելով առան-

8. ИДВ, I, с. 265.
9. И. Канева, 1964, 4, Г. Чайлу, 1956, ИДВ, I, с. 92.
10. ИДВ, I, с. 93.

Հնդկաստան թափանցած արիական ցեղերը ունեցել են դիցարանական ու կրոնական կայուն պատկերացումներ՝ իրենց ծիսակատարություններով ու արարողություններով: Հնդարիները վաղ են ունեցել իրենց գիրք՝ սանսկրիտը, որը երբեք չի մոռացվել: Նրանք իրենց պատկերացումները տիեզերքի, բնության, աստվածների ու մարդկանց մասին գրի են առել մ.թ.ա. 10-րդ դարում, քայց անկասկած դրանք ստեղծվել են շատ ավելի վաղ:

Մ.թ.ա. 2-1-ին հազարամյակների կեսերն ընկած ժամանակաշրջանում Հնդկաստանում ստեղծված գրականությունը կոչվում է **վեդայական**, քանի որ դրանց հիմքը վեդաներն են: Վեդաները բաժանվում են չորս խմբի. սահմիթներ, բրահմաներ, արանյակներ, ուպանիշադներ: Ամենամեծ խումբը սահմիթներն են, որոնք իրենց հերթին դարձյալ բաժանվում են չորս խմբի՝ Ռիգվեդա (հիմների վեդա), Սամավեդա (երգերի վեդա), Յաջուրվեդա (զոհաբերությունների վեդա), Աթարվավեդա (կախարդանքների, մոգությունների վեդա): **Վեդա** բառացի նշանակում է **գիտելիք, իմացություն** (ռուսերեն՝ ведать, հայերեն՝ գետ-ամենագետ, հնագետ): Վեդաներից ամենամեծը և ամենահինը «Ռիգվեդան» է, որը բաղկացած է 1028 հիմնից: Մյուս վեդաները հիմնականում «Ռիգվեդայի» կրկնություններն են: «Ռիգվեդայում»¹³, որը ստեղծվել է մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակում, հավաքված են հիմներ նվիրված արիական հնագույն աստվածներ Ինդրային, Ագնիին, Վարունային, Սոմային, Սուրիային և ուրիշների, որոնց պաշտամունքը բերել էին նախահայրենիքից: Հիշենք, որ Հայկական լեռնաշխարհի հարավային մասերում մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի I կեսին կազմավորված Խուրրի-Միտանի երկրի բնակիչները պաշտում էին Indara, Uruwanašš(il), Mitraš(il), Našatia և այլ աստվածների, որոնց անունները վկայված են խեթական

ծին դեպքեր) կապ ունի արիների հետ (С. Дикшит, էջ 373): Նշենք նաև, որ տեսակետներից մեկի համաձայն Ինդոսի հովտի մշակույթը ոչնչացվել է արիների կողմից: Սակայն կատարված նոր պեղումները և ուսումնասիրությունները կասկածելի են դարձնում այս կարծիքը: Մի շարք բնակավայրերում (Պրատխա Պատտա, Կատխիավար) եկվոր մշակույթի հետքեր չկան, սակայն զգացվում է մշակույթի որակական փոփոխություն (Հարապպայի մշակույթը իր տեղը զիջում է այլ որակի մշակույթին): Այս մասին տես նաև С. Дикшит «Введение в археологию» աշխատության առաջաբանը, էջ 23 (թարգմանիչ հեղինակներ Գ. Բոնգարդ-Լեին և Ն. Մարպերտ):

13. Հայերեն երգ բառի հոմանիշներն են. սանսկրիտ arka-երգ, և r'k բառերը (Հ. Աճառյան, 1973, էջ 42): Ինչպես տեսնում ենք, հայոց երգ-երգ և սանսկրիտ arka բառերը հարազատություն են ցուցաբերում, իսկ «Ռիգվեդան» կարելի է հասկանալ «երգերի գիրք» իմաստով:

պետության Խաթուսաս մայրաքաղաքից (այժմ Անկարայի մոտ, Բուղազքեռյ բնակավայրը) հայտնաբերված խուրրիների և խեթերի միջև կնքված դաշնագրի տեքստում:

Վեդայական է կոչվում ոչ միայն այդ ժամանակաշրջանում ստեղծված հնդկական գրականությունը, այլև Հնդկաստանի պատմությունը: Սա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ արիները հաստատվել էին Հնդկաստանում, հիմնականում Ինդոս գետի ափերին, ապրում էին նախկին պարզ, նահապետական կյանքով ու դեռ չէին բաժանվել կաստաների:

Հնդարիները օժտված էին վառ երևակայությամբ ու մտածողությամբ: Վեդայական շրջանում, ըստ «Ռիգվեդայի» երկնքի թագավորը ասեղ ու հզոր **Ինդրան** էր՝ տիեզերքի արարիչը, նաև կայծակի ու ամպրոպի աստվածը: Ինդրայի հերոսությունը չար ուժերը մարմնավորող դև-վիշապ Վրթրայի դեմ տարած հաղթանակն է, որը փակել էր երկնքում գտնվող ջրերի ակունքը:

Հնդարիների գլխավոր աստվածներից էր նաև **Ագնին** (կրակ, հուր), որը մարդու պաշտպանն ու հովանավորն էր, աստվածների ու կյանքի արարիչը: Ագնին շարժվող ուժ է, կրակ: Նա ամեն տեղ է, երկրի խորքում, արևի ճառագայթներում, մարդկանց մեջ և ամենուր: Հիշենք, որ Հայկական լեռնաշխարհում ևս կրակը պաշտամունքի առարկա էր, ու տաճարներում այն միշտ վառ էր պահվում: Այդպես էր նաև Իրանում, Հռոմում և այլուր:

Հին հնդկական պանթեոնի գլխավոր աստվածներից էր **Վարունան**, որը երկնքի աստվածն էր, ջրերի տիրակալը: Նա կառավարում էր տիեզերքի կարգն ու ռիթմը, բարոյական օրենքները և զանազան հիվանդություններով պատժում նրանց, ովքեր խախտում էին այդ օրենքները:

«Ռիգվեդայի» աստվածներից աչքի է ընկնում նաև արևի աստված **Սուրիան**¹⁴, որի ճառագայթները պատկերվում էին իբրև յոթ նժույգներ, որոնք տանում էին արևի կառքը: Սուրիան աստվածների ամենատեսաչքն էր, պահում էր երկինքը ու կոչվում էր երկնքի սյուն: Նա պատկերվում էր ճախրող թռչունի կամ թռչող ոզնու տեսքով (փշերը արևի ճառագայթներն էին): Երկնքում Սուրիան շարժվում էր արագավազ ձիերի օգնությամբ:

14. Հայտնի է, որ կասսիտական Բաբելոնում (մ.թ.ա. 17-րդ դար) Արևի Աստվածը կոչվում էր Surijaaš: Ենթադրվում է, որ կասսիտները խուրրիներից են փոխ առել Suria աստծո պաշտամունքը: Կարելի է մտածել նաև, որ Սուրիա անվան մեջ առկա է Ար-Ուր-Սուր անցումը:

*Ոսկեգօծ, լուսավոր ձիերը Սուրիայի,
Պաշտելու արժանի - արագ, հրճվանքով
Ելնում են երկնքի մակերեսի վրա՝
Մեկ օրում անցնելով երկինքն ու երկիրը¹⁵:*

Չենք կարող չհիշել, որ Հայաստանում մեր նախնիների պատկերացմամբ ևս արևը երկնականարում շարժվում էր հզոր ու արագավակ կենդանիների (առյուծ, ձի) օգնությամբ: Հունական դիցաբանության մեջ արևի աստված Հելիոսը երկնքում շարժվում էր ձիեր լծված կառքի միջոցով: Չևսը ևս հանդես է գալիս կառքով ու ձիերով:

Սուրիային նվիրված հիմնում հետաքրքիր է նաև հետևյալ հաստատվածը, ուր շատ գեղեցիկ նկարագրվում է, թե ինչպես է արեգակ Սուրիան ծագում ու լուսավորում երկինքն ու երկիրը:

*Բարձրացավ լուսավոր դեմքն աստվածների – աչքը
Միթրայի, Վարունայի և Ազնիի
Սուրիան՝ շարժվողի ու անշարժի ոգին,
Ողողեց երկինքն ու հողը և փարսածությունն օդային:*

«Ռիզվեդայում» Սուրիան հանդես է գալիս որպես արևի արական աստվածություն, որը ձգտում է հասնել երկնային գեղեցկուհի Ուշասին, Ուշասը ունի նաև այլ անուն՝ Arushi – Արուշի (արշալույս): Ուշաս-Արուշին լույսի դիցուհին էր, երկնքի դուստրը, որը բոլորին կյանք և ուրախություն էր պարգևում: Վեդայական գրականությունը եզրափակում են «Ուպանիշադներ» կոչվող հիմները, որոնցից մեկը կոչվում է «Աշխարհն իբրև գոհաբերության ձի»: Այս հիմնում ձիու իրանի տարբեր մասերը համեմատվում են տիեզերքի, երկնային լուսատուների և բնության այլ-այլ երևույթների հետ:

*ՕՍ¹⁶ արշալույսի աստղը գլուխն է գոհաբերվող ձիու,
Արևը՝ աչքը, քամին՝ շնչատությունը...*

Չին ամենաբարձրարժեք կենդանին էր արիների մոտ և զարմանալի չէ, որ հենց նրան էին գոհաբերում աստվածներին: Այս փաստը մեզ դարձյալ տեղափոխում է Հայկական լեռնաշխարհ, ուր նույնպես ձի էին գոհաբերում աստվածներին: «Ռիզվեդայի» աստվածներից աչքի է ընկնում նաև **Սոման**, որը բույս է և որի հյութը աստվածային խմիչք էր

աստվածների՝ հատկապես Ինդրայի համար: Այն հոգեկան և ֆիզիկական մեծ ուժ էր տալիս այդ աստծուն (իրանական «Ձենդ Ավեստայում» այդպիսի աստվածային խմիչք է Հոմա-սուրբ բույսը): Հայտնի են նաև **Աշվինները**՝ երկու եղբայրներ, որոնք արևի կառքով սլանում են երկնքով և զանազան բարիքներ պարգևում մարդկանց: Ինդրային հաճախ են օգնում քամիների ու կայծակի աստված **Մարութները**, որոնք անձրև են բերում մարդկանց (հիշենք, որ Մարութա անունով սար ու Մարութա վանք կա Սասունում, ինչպես նաև՝ Մարութ անձնանուն հայոց մեջ): «Ռիզվեդայում» հիշատակվում են նաև **Արյաման և Արանյա** աստվածները: Արյամանը հաճախ է օգնում Վարունային և Միթրային: Արյամանն է կարգավորում մարդկանց սոցիալական, տնտեսական հարաբերությունները: Նա նաև ընտանեկան օջախի ու երջանիկ ամուսնության պաշտպանն ու պահապանն է¹⁷: **Վիշնուն**, որ հնդարիների գլխավոր աստվածներից էր և աշխարհի պահապանը, հինդուիզմի ժամանակ (մ.թ. 10-րդ դար) դառնում է նոր աստծո երեք սկզբունքներից մեկը (Բրահմա, Շիվա, Վիշնու):

Ինչպես նախահայրենիքում՝ նոր հայրենիքում ևս հնդարիները բնությանն ու նրա ուժերին երկրպագելուց բացի երկրպագում էին նաև մեռած նախնիների հոգիներին: Մարդը չէր կարող ընդունել, որ կյանքը ժամանակավոր երևույթ է և մահից հետո ինքն անհետ կորչելու է: Նա մտածում է, որ կյանքը հավերժական է, և որ իր մահով ինքը չի ոչնչանում, որ իր հոգին տեղափոխվում է այլ կենդանի արարածի մեջ, երկար քափառումներից հետո դարձյալ գալիս, միավորվում է մարդկային մարմնին:

*Չծնված, մշտական, հավերժ, սկզբնական,
Նա չի կործանվում, երբ կործանվում է մարմինը:
Եթե սպանողը կարծում է, թե սպանում է,
Եթե կործանվողը կարծում է, թե կործանվում է,
Երկուսն էլ մոլորվում են հավասարապես:
Մեծից մեծ և փոքրից փոքր,
Աքմանը¹⁸ բաբնված է սրտի գաղտնարանում:*

Մարդը մտածում էր, որ կրած տառապանքներն ու վշտերը իր նախորդ կյանքի անկատարության հետևանքն են և որ իմացությամբ, առաքինի վարքով ու գործերով իր համար կարող է ապագա լավ կյանք

15. Այս և հետագա բոլոր մեջբերումները «Հին Արևելքի Պոեզիա» գրքից են:

16. «ՕՍ» նշանակում է բարձրագույն բառ:

17. Ж. Дюмезиль, Верховные боги индоевропейцев, Москва, 1986, с. 79.

18. Աքման նշանակում է «ես, հոգի»:

ապահովել: Կյանքն ու մահը անվերջ կրկնվում են մարդու (հոգու) մեջ: Իր ապրած կյանքերից յուրաքանչյուրում մարդն ունենում է անցյալի փորձը (Կարմայի օրենքը) և այլն: Ինչպես տեսնում ենք, արհմերթի հավատում էին, որ հոգին անմահ է և մարդու մահից հետո այն կրկին ծնվում է՝ տեղափոխվելով այլ մարմնի մեջ:

Հայոցոդ գրական հուշարձանը, որի շնորհիվ պատկերացում ենք կազմում արիական ցեղերի կենցաղի, ընտանեկան հարաբերությունների, հասարակական ու քաղաքական կյանքի մասին, «Մանուի օրենքները» օրենսդրական ժողովածուն է, որ ստեղծվել է մ.թ.ա. 3-րդ – մ.թ. 3-րդ դարեր ընկած ժամանակահատվածում: Սա այն ժամանակաշրջանն է, երբ արիները Ինդոսի արևելքից տարածվում են արևելք (Գանգեսի հովիտ) և դեպի հարավ: Այս ժամանակաշրջանը կոչվում է **Բրահմանական** պատմական շրջան:

Երբ արիական ցեղերը հայտնվեցին Հնդկաստանում և սկսեցին շփվել թխամաշկ դրավիդների հետ, հասկացան, որ հեշտությամբ կարող են խառնվել նրանց և կորցնել իրենց մարդաբանական տիպը: Խառնվելու, ձուլվելու դեմն առնելու համար սահմանվեցին խիստ օրենքներ, որոնք ամփոփվեցին «Մանուի օրենքները» ժողովածուի մեջ:

«Մանուի օրենքների» համաձայն հասարակությունը բաժանվում էր չորս կաստաների¹⁹ (դասակարգեր). **բրահմաներ** (քրմեր), **քշատրիներ** (զինվորականներ), **վայշիներ** (արհեստավորներ, վաճառականներ, երկրագործներ) և **շուդրաներ** (ստրուկներ):

Բարձրագույն դասը կազմում էին **բրահմաները** (բրահմա նշանակում է մաքուր), որոնք մեծ իշխանություն և իրավունքներ ունեին: Նրանք ծանոթ էին սուրբ գրքերին և մարդկանց ծանոթացնում ու քարոզում էին կրոն: Նրանց աղոթքը գորավոր էր համարվում: Նրանք թագավորի խորհրդականներն էին ու ապրում էին մյուս դասակարգերի հաշվին:

Հասարակությունը թշնամիներից պաշտպանելը **քշատրիների** սրբազան գործն էր: Նրանք պետք է լինեին քաջ, մեծահոգի և ունենային բարոյական բարձր հատկանիշներ: Դա զինվորական արիստոկրատիան էր, որ կոչվում էր mariani: Հնդարիները լավ զինվորներ էին, ունեին կազմակերպված ու վարժեցված բանակ, որը բաղկացած էր հետևակից, այրուձիից, մարտակառքերից ու փղերից: Մետաղե զենքե-

19. «Կաստա» բառը պորտուգալական ծագում ունի և նշանակում է «ցեղային ծագման մարքություն»: Հնդկերեն կաստան կոչվում է «ջատի» (ծնյալներ) կամ «վարնա» (գույն):

րը, ձիերն ու մարտակառքերը հնդարիները իրենց հետ բերել էին նախա-հայրենիքից, իսկ Հնդկաստանում նրանց հաջողվեց ընտելացնել փղերին ու նրանց օգտագործել նաև ռազմական նպատակներով: Ավելի ուշ փղերին մարտի դաշտում սկսեցին օգտագործել նաև պարսիկները:

«Մանուի օրենքների» դասակարգմամբ հաջորդը **վայշիների** կաստան էր: Սա այն հիմնական դասակարգն էր, որը սնունդ էր հայթայթում հասարակության համար: Վերջին կաստան **շուդրաներն** էին՝ թխամորթ բնակիչները, որոնք պարտավոր էին ծառայել առաջին երեք կաստաներին: «Մանուի օրենքները» հատկապես խիստ էին շուդրաների հանդեպ: Շուդրան կուրորեն պետք է հպատակվեր բրահմային: Եթե նա խփեր մյուս երեք դասակարգերից որևէ անդամի, ապա կտրում էին նրա մարմնի այն մասը, որով խփել էր: Եթե ազնվական դասակարգից որևէ մեկը շփվեր շուդրայի հետ (հաց ուտեր, նստեր նույն նստարանին, սուրբ գիրք կարդար), ապա ինքը ևս դառնում էր շուդրա:

Առաջին երեք կաստաների անդամների համար հետաքրքիր արարողություններ ու ծեսեր էին նախատեսված: Երբ հասարակության անդամները հասնում էին պատանեկան տարիքի, կատարվում էին հատուկ կրոնական արարողություններ, որից հետո նրանք ընդունվում էին համապատասխան կաստայի մեջ: Դա համարվում էր նրանց երկրորդ ծնունդը, և արարողությունից հետո նրանք կոչվում էին «դվիջատի-արիա», որը նշանակում էր կրկնակի ծնված արիներ: Այդ արարողության ժամանակ նորընծա անդամի ձախ ուսից կրծքի վրայով սուրբ նարոտ (ժապավեն) էին կապում: Բրահմաների նարոտը բամբակի թելից էր գործվում, քշատրիներինը՝ կանեփից, վայշիներինը՝ բրդից: Շուդրաները նարոտ չունեին: Մի կաստայից մյուսին անցնելը, ինչպես նաև ամուսնությունները տարբեր կաստաների անդամների միջև խստիվ արգելված էին:

Հնդկաստանը աչքի է ընկնում մեկ այլ հետաքրքիր առանձնահատկությամբ ևս: Այստեղ առաջացել և կողք կողքի դարեր շարունակ հարատևել ու հարատևում են բազմաթիվ կրոններ: Այսպես. Հնդկաստանում արիական ցեղերի ամրապնդման ու պետական կազմավորումներ ստեղծելու ժամանակ տարածված էր բրահմանական կրոնը, որն այդ ժամանակ առաջադիմական կրոն էր և մեծապես օգնել է հնդարիներին պահպանելու իրենց կենցաղը, մշակույթը, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները և այլն: Մակայն ավելի ուշ, իր քարացած կաստայական սիստեմով այն սկսում է խանգարել հասարակության առաջընթացին, ու նոր կրոնի առաջացման անհրաժեշտություն է առաջանում: Որպես

այդպիսին հանդես է գալիս բուրդիզմը, որը փաստորեն գաղափարական բողոք էր հին կրոնի դեմ: Բուրդիզմը ծագել է մ.թ.ա. 6-րդ դարում իսկ լայն տարածում է ստացել մ.թ.ա. 3-րդ դարից: Սակայն այս կրոնիկն ևս վիճակված չէր միակը լինել: Մ.թ. 10-րդ դարում Հնդկաստանում առաջ է գալիս նոր կրոն՝ հինդուիզմը, որն իր մեջ է առնում հնդիկ ժողովրդի մինչ այդ ստեղծած գրական ողջ ժառանգությունը՝ «Վեդաները», «Ռամայանա», «Մահաբհարաթա» պոեմները և այլն: Հինդուիզմը եռամիասնական աստվածություն է մեկ աստծո մեջ: Այս աստվածը, որ հայտնի է **տրիմուրտի** (եռյակ) անունով, երեք կերպ ունի՝ **Բրահմա** (արարչություն), **Վիշնու** (պահապան), **Շիվա** (կործանող): Ժողովրդի մեջ ավելի շատ տարածվեց Վիշնու և Շիվա աստվածների պաշտամունքը: Վիշնուն երկրի ու լույսի աստվածն էր, որը կանոնավորում էր տարվա եղանակները և հովանավորում երկրագործությունը: Շիվան, որ սանսկրիտ նշանակում է «բարեհաճ, գթասիրտ», անձնավորել է պտղաբերությունը, ինչպես նաև բնության ավերիչ, պատժիչ ու կործանարար ուժերը: Քանի որ Շիվան քանդող, կործանարար բնույթ է ունեցել, ապա մարդիկ երկրպագել, զոհեր են մատուցել, որպեսզի նա չգայրանա և չպատժի իրենց: **Շիվան** պատկերվել է տղամարդու տեսքով, իսկ ավելի հաճախ՝ արևի սկավառակի մեջ՝ սրբազան պար պարելիս: Համեմատության համար հիշենք, որ Վանի թագավորության ղեցարանում կար Շիվինի աստված, որը արեգակի և արդարության աստվածն էր: Պահպանված որմնանկարներում Շիվինին պատկերված է գնդին ծնկած, ձեռքերը վեր պարզած տղամարդու տեսքով, իսկ գլխավերևում պատկերված է արևի սկավառակ:

Հնդարիները աստվածներին մարդկային հատկանիշներ են վերագրել: Յուրաքանչյուր աստծո համար առանձնացվել է հատուկ ծառայող, որը հոգ է տարել այդ աստծուն, ինչպես կենդանի մարդու: Առավոտյան նրան արթնացրել է, լվացել, անգամ երգ ու պարով զվարճացրել, այդպես էր նաև Հայաստանում: Համեմատության համար նշենք, որ Արդինի-Մուսասիրում գտնվող Խալդ աստծուն նվիրված տաճարում դրված է եղել նրա մահճակալը, հագուստը և այլ պիտույքներ: Նրան նվիրաբերել են նաև գինի, միս ու հաց²⁰: Իսկ Մ. Խորենացու վկայությամբ Հայաստանում Վահագն աստծուն նվիրված Վահունիք քրմական տոհմ է գոյություն ունեցել, որի անդամները պարտավոր էին ծառայել այդ աստծուն նրան նվիրված տաճարներում: Նշենք նաև, որ բրահ-

մաներն ու բուրդայականները գիտեին ու օգտագործում էին արևի խորհրդանշաններից մեկը՝ սվաստիկան: Արևմտյան Հնդկաստանի բուրդայականների քարանձավների վեմերի վրայի արձանագրությունները սկսվում կամ ավարտվում են սվաստիկայի պատկերով: Ուշադրության արժանի է նաև այն փաստը, որ «Ռիզվեդայում» (նաև մյուս վեդաներում) ու «Մահաբհարաթայում» Հնդկաստանում հայտնված ցեղերը վկայվում են ոչ միայն **ari, arya**, այլև **ayu, (h)aya, hayhaya** ցեղանուններով, որոնք իրենց **ar** և **hay** արմատներով կապվում են **Հայկական լեռնաշխարհի** և **հայ-արմենների** հետ: Կարծում ենք, հետաքրքիր են նաև հետևյալ փաստերը: Այսպես. Հնդկաստանում միայն արքայական տոհմի անդամները իրավունք ունեին հագնելու ծիրանագույն զգեստ²¹: Հիշենք, որ Հայաստանում ևս միայն արքան իրավունք ուներ հագնելու ծիրանագույն հագուստ, իսկ հայոց արքայի թիկնոցը կոչվում էր ծիրանի: Հետագայում բուրդայականները ևս հագնում են դեղին հագուստ: Հետաքրքիր է նաև հույն պատմիչ Քսենոփոնի վկայությունը: Նա գրում է, պարսից Կյուրոս թագավորը (558–550) հայոց թագավորից ուղեկիցներ ու միջոցներ է պահանջել, որպեսզի իր դեսպանին ուղեկցեն Հնդկաստան և միջնորդեն, որ հնդիկ թագավորը «մեծաքանակ» դրամ տրամադրի իրեն ռազմական ծախսերի համար²²: Կյուրոսը համոզված էր, որ հայերն այդ գործի մեջ ամենից ընդունակն են և կարող են թե՛ աջակցել, և թե՛ Կյուրոսի մասին ասել այն, ինչ պատշաճ էր և որ նրանց օգնությամբ ինքն անպայման դրամ կստանա հնդիկ թագավորից: Ամենայն հավանականությամբ Կյուրոսը տեղյակ է եղել, որ Հնդկաստանի թագավորն ու հնդիկները բարյացակամ վերաբերմունք ունեն հայերի նկատմամբ:

Պարզվում է նաև, որ հարյուրամյակներ շարունակ այդ վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ չի փոխվել և 18-րդ դարում, երբ անգլիացիները փորձում էին թափանցել Հնդկաստան՝ որպես ուղեկիցներ և միջնորդներ իրենց հետ վերցնում էին հայերին²³, լավ իմանալով, որ հնդիկները վստահում են հայերին և լավ են տրամադրված նրանց նկատմամբ:

21. Բուրդիա և իր վարդապետությունը, էջ 46:

22. *Քսենոփոն*, Կյուրոսպեղիա (Հ. *Մանանդյան*, Երևան, Ա, Երևան, 1977, էջ 398–399, գրքի հավելվածը):

23. *Ա. Արախանյան*, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Ա., Երևան, 1964, էջ 459, *Ք. Աբրամյան*, Армянские источники XVIII века об Индии, Ереван, 1968, с. 14.

20. АВИИУ, 49 (112):

Ինչպես տեսնում ենք, Քսենոփոնից հետո անցած ավելի քան 2000 տարվա ընթացքում հնդիկների վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ չի փոխվել: Այս փաստը կարծում ենք ոչ միայն միջին դարերից Հնդկաստանում հաստատված հայերի օրինակելի գործերի, վարք ու բարքերի հետևանքն է, այլև սերնդեսերունդ ժառանգված ինչ-որ հեռավոր հիշողություն նախահայրենիքի և այնտեղ մնացած ցեղակիցների մասին:

Այսպիսով, հնդարիների գրական ողջ ժառանգությունը, դիցաբանական, կրոնական պատկերացումները տիեզերքի, բնության, աստվածների ու մարդկանց մասին հուշում են, որ **նրանց հայրենիքը Հայկական լեռնաշխարհն է՝ Հայաստանը:**

ՀԱՅԱՍՏԱՆ – ԻՐԱՆ

Պատմական վկայությունները, փաստերն ու գրավոր աղբյուրները վկայում են, որ շատ վաղ ժամանակներից գոյություն են ունեցել պատմամշակութային սերտ կապեր Հայաստանի ու Իրանի միջև: Այդ հարաբերությունները պայմանավորված չէին միայն հարևաններ լինելու հանգամանքով: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ դրանք շատ խոր արմատներ ունեն և որ անչափ շատ ընդհանրությունները հայերի ու իրանցիների միջև, որոնք արտահայտվում են լեզվական²⁴, մարդաբանական, կրոնադիցաբանական և այլ բնույթի հարցերում, միանգամայն օրինաչափ են:

Գիտական աշխարհում ընդունված է, որ իրանական ցեղերը (մարեր կամ մեդեր, պարսիկներ, պարթևներ) Իրանում հայտնվել են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի առաջին կեսին²⁵: Փոքր տեղաշարժեր կատարելով իրանական ցեղերը հեռացել են հայրենիքից՝ իրենց հետ տանելով աստվածների պաշտամունքը, կենցաղը, սովորույթները և այլն: Հայրենիքից իրանական ցեղերը տարել են նաև արի ինքնանվանումը: Իրան անունը անկասկած կապ ունի Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն ԱՐ Աստծո անվան հետ (Ար-Իր հնչյունափոխություն):

Արիական ցեղերը թափանցելով Իրան, նախ բնակվել են երկրի

24. Լեզվական նմանություններն այնքան ակնհայտ են, որ մինչև 19-րդ դարի վերջի հայերենը դասվում էր իրանական լեզուների շարքը: Միայն շատ մանրակրկիտ ուսումնասիրություններն են պարզել (Հ. Հյուբշման, Հ. Պեդերսեն), որ հայոց լեզուն հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի մեջ ինքնուրույն ճյուղ է կազմում:

25. История Ирана, Москва, 1977, с. 37.

հյուսիսային ու հարավարևմտյան մասերում²⁶, ապա յուրացնելով այլ տարածքներ, աստիճանաբար տարածվել են դեպի Միջին Ասիայի հարավային մասեր՝ Ֆերգանա, Խորեզմ, Աֆղանստան ու Հնդկաստան:

Իրանի տարածքում վաղ ժամանակներում գոյություն են ունեցել Էլամ և Մանա պետական կազմավորումները, որոնք վաղ ստրկատիրական զարգացած պետություններ էին:

Էլամ (նաև Ելամ, ինքնանվանումը Հաթամթի) պետությունը կազմավորվել է Իրանի հարավ-արևմտյան մասում մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակում: Էլամցիները մուգ մաշկ են ունեցել, որի պատճառով հույն պատմիչները նրանց անվանել են եթովպացիներ: Էլամցիների հետնորդներին այսօր էլ կարելի է հանդիպել Իրանի արևելքում, իսկ ուսումնասիրողները գտնում են, որ սրանք ցեղակից են Հնդկաստանի դրավիդներին:

Մանա պետությունը (ուրարտական սեպագրերում Kur Mana, արադական աղբյուրներում՝ Mât Manna, էլամերենում՝ Har Minia, հին պարսկերենում՝ Ar Mina, Ar Minia, ասուրերենում՝ Ar Meni, եբրայերենում՝ Minno) կազմավորվել է մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկզբներին Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևելյան մասերում, Կասպուտան (Ուրմիա) լճի ավազանում: Ուսումնասիրողները գտնում են, որ մանացիները հայկական ցեղեր էին:

Մ.թ.ա. 7-րդ դարի սկզբներին Իրանի հյուսիսարևմտյան մասում, որն արդեն բնակեցված էր հիմնականում իրանական ցեղերով, կազմավորվում է Մարաստան (Մեդիա) պետությունը, որը կարճ ժամանակամիջոցում դառնում է Առաջավոր Ասիայի հզոր պետություններից մեկը:

Իրանական ցեղերի տնտեսության, կենցաղի ու հավատալիքների մասին տեղեկություններ է տալիս մ.թ.ա. 7-րդ դարում գրի առնված գրադաշտական կրոնի սուրբ գիրքը՝ «Ավեստան» (հիմունքներ): «Ավեստայի» հնագույն տարբերակը ոչնչացել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների ժամանակ: Սասանյանների ժամանակ (3–7-րդ դդ.) րանավոր ավանդությունների հիման վրա պահպանվել են (միջին

26. Է. Գրանտովսկին, որ մանրամասն քննարկել է մ.թ.ա. 9–8-րդ դդ. ասորեստանյան գրավոր աղբյուրներում հիշատակված իրանական հնագույն անձնական անուններն ու տեղանունները, եզրակացնում է, որ դրանք հիշատակվում են Մարաստանի արևմտյան շրջաններում, նաև ավելի հեռու տարածքներում ընդգրկելով մերձորմյան շրջանը, Հայկական լեռնաշխարհը, այժմյան Իրաքի հյուսիսարևելյան շրջանները և այլն (Э. Грантовский, էջ 334): Ինչպես տեսնում ենք, ուղղվածությունը Հայկական լեռնաշխարհն ու շրջակա տարածքներն են:

պարսկերեն) գրի է առնվել «Ավեստայի» տեքստը և մեկնությունը Ջենոբ: Այդ պատճառով «Ավեստան» կոչվում է նաև «Ջենո Ավեստա» «Ջենո Ավեստան» արժեքավոր տեղեկություններ է տալիս արիական ցեղերի հնագույն **Արդվի-Սուրա-Անահիտա, Վահագն, Միհր, Տիր** և այլ աստվածների մասին, որոնք մերժվել էին զրադաշտական կրոնի հիմնադիր Ջրադաշտի կողմից: Ջրադաշտը մերժել էր նաև աղոթքը, զոհաբերությունը և իրանական ցեղերի այլ վաղ սովորույթներ: Այս փաստը խոսում է այն մասին, որ այս աստվածների հայրենիքը արիական ցեղերի հայրենիքն էր, և որ այդ աստվածների պաշտամունքը անգամ Մասանյանների ժամանակ դեռ գորել էր իրանական ցեղերի գիտակցության մեջ: «Ավեստան» իր տեղեկություններով հնդկական վեդաների նման համընդհանուր հետաքրքրություն է ներկայացնում արիական բոլոր ցեղերի համար: Ըստ «Ավեստայի» իրանական ցեղային համայնքները բաժանվում էին երեք ժառանգական խմբերի՝ **քրմեր, գինվորներ, համայնքի անդամներ**: Ավելի ուշ ձևավորվել է 4-րդ խումբը՝ **կախյալներ**:

Չինվորների խումբը (հնդկական վեդաներում mariani – «երիտասարդ հեծյալ») ամենաարտոնյալն էր: Այս խումբն էր տալիս առաջնորդներ ու թագավորներ, որոնք մեծ իշխանություն ունեին: Չինվորները ազատված էին արտադրական աշխատանքներից և քրմերի հետ ունեին եկամտի այլ աղբյուրներ. կրոնական ու իրավական ավանդույթների պահապաններ էին, խորհրդատուներ, պատանհների դաստիարակներ առաջին երեք սոցիալական խմբերի համար և այլն:

Երրորդ խումբը հողագործներն էին: Այս խումբը առաջին երկու խմբերի հետ մասնակցում էր համայնքի պաշտամունքային ծեսերին, իսկ տնտեսապես ինքնուրույն էր: Չորրորդ խմբի անդամները անիրավահավասար վիճակում էին, նրանք աշխատում էին մյուսների համար (արհեստավորներ, ծառաներ): Արհեստագործությունը համարվում էր անպատվաբեր, եթե վարձ էր վճարվում: Կային նաև ստրուկներ, որոնք իջեցված էին անասունների վիճակի: Տարածված էր «Ունեն անասուն և մարդիկ» արտահայտությունը:

Հայտնի է, որ իրանական, նաև արիական բոլոր ցեղերի համար սրբազան տարրեր են համարվել կրակը, հողը և ջուրը: «Ավեստան» պատվիրում էր չպղծել բնության այդ սրբազան տարրերը: Ջրադաշտության հիմնական արարողությունը կրակի պաշտամունքն էր, որը հին սովորույթ էր: Կրակի պաշտամունքը Իրանում բարձրացված էր այն

աստիճանի, որ, ինչպես արդեն նշվել է, արգելվում էր կրակի մեջ անմաքուր իր, առարկա գցելը: Իսկ կրակին մոտենալիս քիթն ու բերանը ծածկում էին շորով, որպեսզի շնչառությունը չդիպչի ու չպղծի կրակը:

Հողի նկատմամբ ևս եղել է հատուկ պաշտամունք: Այսպես, որպեսզի չպղծեն սրբազան այդ տարրը՝ հողը, իրանցիները արիական սովորույթի համաձայն իրենց հանգուցյալներին այրել են (այդ սովորույթը պահպանվել է հնդկների մոտ) կամ գազանների ու թռչունների հոշոտմանը տվել դիակը և ոսկորները (կմախքը) թաղել, որպեսզի հողը գերծ մնա դիակի փտող ազդեցությունից: Նշենք, որ Հայաստանում կմախքի թաղումով դամբարան է հայտնաբերվել Թալինում, որը րվագրվում է մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակի վերջերով:

Իրանցիները սկզբում իրենց աստվածների համար արձաններ ու տաճարներ չեն կառուցել: Այդ մասին վկայություն ունի հույն պատմիչ Հերոդոտը (մ.թ.ա. 5-րդ դար): Նա գրում է, որ պարսիկները սովորություն չունեն աստվածներին արձաններ, տաճարներ և զոհաբաններ կառուցել: Սովորաբար նրանք Ձևսին (Ահուրամազդ) զոհեր են մատուցում, բարձրացնելով (զոհին) ամենաբարձր լեռները²⁷:

Ջրադաշտական կրոնի սրբազան առարկան ատրուշանն էր, որտեղ միշտ վառ էին պահում կրակը: Ավելի ուշ իրանցիները կառուցել են բարձր աշտարակներ, որոնց վերին մասում տեղավորել են ատրուշանը: Կրոնական ծիսակատարությունները կատարվել են մոզերի կողմից: Հետաքրքիր է, որ յուրաքանչյուր իրանցի կարող էր դառնալ մոզ, եթե ապրում էր առաքինի կյանքով և լավ ուսումնասիրել էր «Ավեստան»: Չկար մոզերի առանձին կաստա, ինչպես Հնդկաստանում էր: «Ավեստան» կազմված է մի քանի մասերից, որոնցից առաջինը կոչվում է «**Յասնա**» (պաշտել, երկրպագել): Այս բաժնում ներկայացված են Ջրադաշտի քարոզներն ու բանաստեղծությունները, որոնք կոչվում են գաթհաներ (երգեր): Ըստ Ջրադաշտի տիեզերքում անընդհատ պայքար է մղվում չար ու բարի ուժերի միջև (դրանք նաև լույսն ու խավարն են): Տիեզերքի վերին մասերում, լույսի մեջ ապրում է Բարի ոգին կամ Սուրբ ոգին (Մփանթա-Մանյու), որը հովանավորվում է Ահուրա-Մազդայի կողմից, իսկ տիեզերքի ստորին՝ խավար մասում ապրում է Չար ոգին (Անգրա Մանյու), որն ավելի ուշ կոչվել է Ահրիման: Անհատի փրկու-

27. Հերոդոտ, Պատմություն, Երևան, 1986, էջ 57: Հույն պատմիչները (Հերոդոտ, Ստրաբոն) բոլոր աստվածներին՝ Արամազդին, Ահուրամազդին, նույնիսկ Ամոն-Ռա-ին կոչում էին Ձևս:

թյունը Ջրադաշտը համարում էր «Մոզական խոսքը», որն իր մեջ լուս գրկում է և՛ Միտքը, և՛ Գործը:

Ի տարբերություն գրադաշտականության **հայոց հեթանոսական կրոնում չեն եղել իրար հակադրվող բարի ու չար աստվածներ**: Հայոց հեթանոսական աստվածները բարի են, և նրանցից յուրաքանչյուրն ուներ հասարակական հարաբերությունները կանոնավորող իր խորհուրդը: Մինչդեռ գրադաշտական կրոնում հանդես են գալիս երկակի աստվածներ: Եթե կա բարի աստված՝ Լույս (Ահուրա-Մազդա), կա նաև չար աստված՝ Խավար (Ահրիման): Չարը հայոց դիցարանում չի բացարձակացվել և չի առանձնացվել: **Հայոց աստվածները մեկ բնույթ ունեն: Նրանք ամենահաղթ, ամենագոր աստվածներ են լուսավոր բնույթով**: Հայերն իրենց դիցարանի գերագույն աստիճանին՝ Լույսին (Բարուն) գուգակից չդարձրին խավարը՝ չարը²⁸: Մրանով է հայոց հեթանոսական կրոնը տարբերվել գրադաշտությունից:

Չար և Բարի ուժերի պայքարը Ջրադաշտի ու նրա հետևորդների կարծիքով ավարտվելու է Բարու հաղթանակով, երբ հայտնվի Բարի ոգու առաքյալը՝ **մեսիան**: Դրանից հետո երկրի վրա հաստատվելու է խաղաղություն: Մեսիայի գալստյան գաղափարը մեզ արդեն ծանոթ է: Հիշենք հայոց դիցարանական հերոս Արտավազդին և «Մասնա ծռեր» դյուցազնավեպի Փոքր Սիերին, որոնցից առաջինը շոքայվել է Մասիս լեռանը, իսկ երկրորդը փակվել է Վանի մոտ գտնվող քարաժայռի Ագռավաքարի մեջ, սակայն ժողովուրդը հավատում է, որ նրանք մի օր հայտնվելու և փրկելու են աշխարհը:

Այս առումով հետաքրքիր է 5-րդ դարի հայ պատմիչ Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց» աշխատությունը, որտեղ Կողբացին բանավիճելով հեթանոսական բոլոր կրոնների, այդ թվում գրադաշտության դեմ, ժխտում է դրանք և այդ բոլոր կրոնները համարում անընդունելի: Համառոտ «Եղծ աղանդոցի» գրադաշտությանը նվիրված հատվածի բովանդակությունը հետևյալն է: Երբ գոյություն չուներ ոչ երկինքը, ոչ երկիրը, ոչ արարածները, կար Ջրվան (Ժամանակ) անունով մեկը, որը հազար տարի զոհ մատուցեց, ցանկանալով ունենալ Որմիզը (Ահուրամազդ) անունով որդի, որն ստեղծի երկինքը, երկիրը ու բոլոր արարածներին: Ծնվում են երկու որդի՝ Որմիզդն ու Արիմանը (Ահրիման): Ահրիմանը խորամանկելով շուտ է ծնվում, իսկ Ջրվանը իմանալով, որ երկվորյակներ են ծնվելու, որոշել էր թագավոր դարձնել նրան, ով շուտ կծնվի: Եվ որ-

պեսզի չորժի իր խոստումը Ջրվանը որոշում է թագավոր դարձնել Ահրիմանին 9000 տարով, իսկ հետո թագավորությունը պետք է անցնի Որմիզդին: Ինչպես տեսնում ենք դարձյալ սպասվում է մեսիայի՝ փրկիչի գալուստը: Դա Որմիզդն է, որը 9000 տարի հետո պետք է փոխարինի չար Ահրիմանին:

«Ավետայի» երկրորդ մասը կոչվում է «**Յաշտաներ**» (զոհերի գիրք): Այստեղ հավաքված են զոհաբերության հետ կապված հիմներ՝ ուղղված տարբեր աստվածների: Երրորդ մասը կոչվում է «**Վենդիդատ**» (ընդդեմ դևերի): Այս բաժնում ներկայացված են մոզական տեքստեր և հմայություններ՝ ուղղված դևերի ու չար ոգիների դեմ, որոնց դեմ պետք է պայքարի մարդը՝ զինված Ահուրա-Մազդայի պարզևած ճշմարտության կրակով:

Երբ ուսումնասիրում ենք երկու ժողովուրդների՝ հայերի ու իրանցիների հեթանոսական դիցարանը, նկատում ենք, որ դիցարանում զբաղեցրած իրենց դիրքով նույնանում են հայոց դիցարանի գլխավոր աստված Արամազդը իրանական դիցարանի գլխավոր աստված Ահուրամազդի (նաև Ահուրա-Մազդա, Հորմոզ, Որմիզդ), հայոց մայր աստվածուհի Անահիտը՝ իրանական Արդվի Մուրա Անահիտայի, հայոց արևի ու կրակի աստված Միհրը՝ իրանական Միթրայի, հայոց արևի, ռազմի, ամպրոպի ու կայծակի աստված Վահագնը՝ իրանական ամպրոպի ու կայծակի աստված Վերեթրանայի (Վրթրագնա), հայոց դպրության և արվեստի հովանավոր Տիրը՝ իրանական Տիրի հետ և այլն: Այժմ տեսնենք, թե համապատասխանաբար ինչ դիրքեր են զբաղեցրել այս աստվածները հայկական և իրանական դիցարաններում: Այսպես, հայոց հեթանոսական դիցարանը գլխավորում էր «երկնքի ու երկրի արարիչ, բոլոր աստվածների հայր **Մեծ և Արի Արամազդը**»: Ըստ «Ավետայի», իրանցիների հնագույն աստվածը **Ահուրամազդն** էր, որը ստեղծել է երկինքը, երկիրը, բնությունը, բոլոր արարածներին և այն ամենը, ինչ գեղեցիկ է ու ճշմարիտ: Ահուրա-Մազդան (իմաստուն տեր) «Ավետայի» գաթհաներում առնչվում է արևի հետ և շրջապատված է վեց «Անմահ սրբություններով»՝ օգնական բարի ոգիներով: Դրանք են. Վոհու-Մանա (կենդանու ոգի), Արտա (կրակ), Խշատրա (մետաղ), Արմաթի (հող), Խորվաթաթ (ջուր), Ամրթաթ (բուսականություն): Ահուրամազդի այս «արտահայտություններից» շատերը հիշեցնում են հայարիական ԱՐ Աստծո արևի, երկրագործության, մեռնող-հառնող բուսականության, ռազմի աստված լինելու հատկանիշները: Ահուրա-Մազ-

28. Է. Դանիելյան, 1997, էջ 13:

դան նաև արարիչ աստված է: «Ավեստան» վկայում է, որ Դաիթի գետի ավիին Ահուրա-Մազդան ստեղծել է առաջին երկիրը՝ արիների առասպելական հայրենիքը՝ **Արյանա Վեջան**, որտեղ իշխում էր բարոյությունը և որտեղից սկսվում էր բարին (ավելի ուշ միջին պարսկերենով՝ պահլավերենով գրի առնված տարբերակում հայրենիքը կոչվում է Էրինվեյ)՝²⁹:

Ահուրամազդին նախնյաց սովորությամբ զոհեր են մատուցել բարձր լեռներում: Ահուրամազդը իրանցիների շատ սիրված աստվածն է եղել, և պարսից արքաները իրենց բոլոր հաջողությունները կապել են նրա հետ: Այսպես, Բեհիսթունյան արձանագրության մեջ Դարեհ 1-ինը շեշտում է, որ ինքը իր հաջողությունները ձեռք է բերել Ահուրամազդի շնորհիվ ու նրա օգնությամբ: Ավելի ուշ պարսից այլ արքաներ՝ Խոսրով II-ը (590–564 թթ.), Վահրամը (մ.թ. 7-րդ դարի 1-ին կես) և ուրիշներ հպարտությամբ նշում են, որ իրենք մեծ Ահուրամազդի ծնունդն են՝³⁰:

Ինչպես տեսնում ենք և՛ հայոց Արամազդը, և՛ իրանական Ահուրամազդը համարվել են երկնքի ու երկրի, ինչպես նաև բոլոր աստվածների հայրը:

Այնհայտ է Արամազդ և Ահուրամազդ աստվածների մեկ ընդհանուր հնդեվրոպական կրոնադիցաբանական ակունքից ծագելու պարագան: Նույն ակունքից է ծագել նաև հայոց Անահիտ և իրանական Արդվի Սուրա Անահիտա աստվածուհիների պաշտամունքը: Հնագույն այս աստվածուհիների պաշտամունքը աղերսներ ունի փոքրասիական Անունիտ և Անաթու Մայր աստվածուհիների պաշտամունքների հետ:

Հայոց դիցարանի սիրված աստվածուհին է **Անահիտը**: Նա պտղաբերության, արգասավորության և սիրո աստվածուհին է: Ազաթանգեղոսը շեշտելով Անահիտի մեծությունը, հմայքն ու կարողությունը գրում է. «Նա է բոլոր զգացությունների մայրը, բարերարը ամբողջ մարդկային բնության և դուստրը Մեծ Արի Արամազդի»³¹: Հավատում էին նաև, որ Անահիտ աստվածուհու շնորհիվ գոյություն ունի հայոց երկիրը: Ահա քնինչպես է այդ մասին արտահայտվել հայոց Տրդատ 3-րդ թագավորի. «... նաև մեծ Անահիտին, որով ապրում է և կենդանություն ունի մեր Հայոց երկիրը»³²: Անահիտ աստվածուհին մեծարվել է «ոսկեմայր»,

29. Արյանա Վեջան տեղադրվում է Արաքս գետի ավերին, Խորեզմում, Անուարյա և Սիրդարյա գետերի ավերին, հարավ-ռուսական տափաստաններում և այլն (MHM, I, էջ 104):

30. *Սեփեոս*, էջ 91, 98:

31. *Ազաթանգեղոս*, էջ 41:

32. *Ազաթանգեղոս*, էջ 45:

«Մեծ մայր», «ոսկեծի՛ն» և այլ անուններով, որը չենք տեսնում մյուս աստվածուհիների դեպքում: Հայաստանի տարբեր գավառներում Անահիտին նվիրված բազմաթիվ տաճարներ են եղել, ուր դրվել են նրա արձանները՝ հաճախ ոսկե: Ամենից նշանավորը Եկեղյաց գավառի Երիզա ավանի տաճարն էր, որին նվիրաբերվել են նաև սպասավորներ և սպասուհիներ: Իրենց դուստրերին նույնիսկ մեծահարուստներն են մի քանի տարով նվիրել այդ տաճարին: Իրանում սիրված աստվածուհի էր նաև Արդվի Սուրա Անահիտան: «Ձեռնդ Ավեստայի» բաժիններից մեկը ամբողջությամբ նվիրված է այս աստվածուհուն: Անահիտան, հայոց Անահիտի նման, Արամազդ-Ահուրամազդի ստեղծածն է (դուստրը):

*Եվ ով Ջրադաշտ, տես նա, Արդվի Սուրա Անահիտան,
Մազդայի՝ իր ստեղծողի մոտից մեզ մոտ է եկել:*

Թվարկվում են նաև աստվածուհու պաշտոնները.

*– Արտայի լույսով ողողված, տենչանք հորդողին,
Արտայի լույսով ողողված, նախիրների հովանավորուհուն,
Արտայի լույսով ողողված, փանուրեղի հովանավորուհուն,
Արտայի լույսով ողողված, ունեցվածքների հովանավորուհուն,
Արտայի լույսով ողողված, երկրի հովանավորուհուն*³³:

Արդվի Սուրա Անահիտան նաև սիրո, պտղաբերության, մայրության աստվածուհին է եղել: Նրան զոհեր են մատուցել և երջանկություն ու հաջողություն հայցել բոլորը: Բարի մտադրությամբ իրեն դիմողներին անպայման հաջողություն է պարգևել աստվածուհին, իսկ հակառակ դեպքում՝ ոչ: Ի դեպ Արդվի Սուրա Անահիտային զոհեր են մատուցել աստվածների բնակատեղի Խարա (Հարա) սուրբ լեռան գագաթին.

*Նրան զոհ մատուցեց Խոշյանգա Փարադասան
Խարայի գագաթին*³⁴:

Հիշատակվող սրբազան լեռան Խարա անունը իր Խար (Հար-Ար) արմատով կապվում է Հայկական լեռնաշխարհի՝ հավանաբար սրբազան Արարատ լեռան անվան հետ: Ուշադրություն դարձնենք նաև Արդվի Սուրա Անահիտա անվան Սուրա բաղադրիչին. այն հիշեցնում է

33. ՀԱՊ, էջ 358, 359:

34. ՀԱՊ (VI, 21), էջ 362: Խոշյանգա կամ Խառոշյանգա Փարադասան իրանական ցեղերի առաջին օրինական թագավորներից մեկն էր:

հնդկական վեդաների արևի աստված Մուրիային: Հիշենք, որ Մուրիայի երկնքում շարժվում էր արագավազ ձիեր լծված կառքի օգնությամբ: Ձիեր լծված կառքի օգնությամբ էր տեղաշարժվում նաև Անահիտան:

*Նա չորս ձիեր է լծել, միսնման անրմակ գույնի...
Կառքով Արդվի Մուրա Անահիտան է սլանում...*

Բավարարվենք այսքանով: Ինչպես տեսնում ենք, ակնհայտ են Արամագո-Ահուրամագո աստվածների և Անահիտ-Արդվի Մուրա Անահիտա աստվածուհիների նմանությունները ոչ միայն անունով, այլև հայկական ու իրանական դիցարաններում նրանց ունեցած բացատիկ դիրքով:

Ուշադրության արժանի է նաև անձնանունների մի շարք, որ հնում հավասարապես օգտագործել են և՛ հայերը, և՛ իրանցիները: Հիշատակենք դրանք. Արշակ, Արտաշես, Արտաշիր, Արտավան, Արշավիր, Արգամ, Արգավան, Արտավան, Արբակ, Արտավագո, Արտեմ, Արտան... Արիոբարզան, Վահրիճ, Վահրամ, Վահան, Միհրան, Միհրդատ, Միհրմես, Միհրազատ, Միհրշապուհ, Միհրշատ, Մեհրուժան, Տիգրան, Տրդատ, Տիրիթ, Տիրան, Տիրատուր, Տիրիբազ, Տիրիկես, Տիրագո... Անկասկած է, որ այս անունները կապված են արիական ԱՐ, Վահագն, Միհր, Տիր աստվածների անունների հետ: Վերոհիշյալ անուններին ավելացնենք Ազատ, Բակուր, Բաբկեն, Գուրգեն, Զոհրապ, Զոհրակ, Հրահատ, Խոսրով, Շահեն, Մուրեն, Մանատրուկ, Վասակ, Վաղարշ, Վաղարշակ, Վռամ, Ներսաս, Ներսես... անունները: Ինչպես տեսնում ենք անունները, որոնք դարերի ընթացքում շատ քիչ են փոփոխությունների ենթարկվում, հաճախ ավելին են ասում, քան այսօրվա իրականությունն է:

Այսպիսով, իրանական ցեղերի հնագույն գրավոր աղբյուրները «Ավեստան», «Չենդ Ավեստան», աստվածների պաշտամունքը, սովորույթները, անձնական անունները և այլ բնույթի ընդհանրություններ, որոնք սերտորեն առնչվում են Հայաստանի ու հայերի հետ, վկայում են, որ իրանական ցեղերի հայրենիքը Հայկական լեռնաշխարհն ու շրջակա տարածքներն են, իսկ հայ և իրանցի ժողովուրդները կապված են ազգակցական հնագույն կապերով:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ – ՀՈՒՆԱՍՏԱՆ

Հունական ցեղերից մշակութային ու տնտեսական մեծ հաջողություն են ունեցել Հունաստանի հարավում՝ Կրետե կղզում բնակվող ցեղերը: Կղզու բարեբեր հողը, առևտրական ու տնտեսական կապերը այլ երկրների, հատկապես Հին Եգիպտոսի հետ, նպաստել են այնտեղ բնակվող ցեղերի արագ զարգացմանը: Ստեղծվել են նաև առաջին պետական կազմավորումները՝ Կնոսոս, Փեսոսոս, Մալլիա (մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի սկիզբ), որոնք վաղ ստրկատիրական պետություններ էին: Մ.թ.ա. 18-րդ դարից Կրետեն դարձել է միասնական և ուժեղ ծովային պետություն, որն իր տիրապետությունն է հաստատել Էգեյան ծովի կղզիների վրա:

19-րդ դարի վերջերից Հունաստանում սկսվել են հնագիտական պեղումներ Հ. Շլիմանի (Տրոյա, Միկենք) ու Ա. Էվանսի (Կրետե) կողմից: Պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են մշակութային բազմաթիվ արժեքներ, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. 3-2-րդ հազարամյակներով (այս մշակույթը կոչվում է կրետե-միկենյան):

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Կրետե-միկենյան մշակութային արժեքները իրենց զուգահեռներն ունեն Փոքր Ասիայում (Ալիշար, Տրոյա), Հայկական լեռնաշխարհում (Շենգավիթ, Գառնի, Էլար, Կարագ-Արծն) և այլն:

Տարածայնությունների տեղիք է տվել կրետե-միկենյան մշակույթը կրող ցեղերի էթնիկական պատկանելիության հարցը: Ուսումնասիրողների մի խումբ (Կ. Պաուլի, Պ. Կրեչմեր, Ա. Ֆիկ) առաջ է քաշում այն տեսակետը, որ Հունաստանի հնագույն բնակիչները՝ նախահույները հնդեվրոպացիներ չեն եղել, իսկ հունական ցեղերը Հունաստանում հայտնվել են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջերին: Կրետե-միկենյան մշակույթը կրողների էթնիկական պատկանելիության հարցը որոշելու համար մեծ դեր էր վերապահված Ա. Էվանսի կողմից Կրետեում հայտնաբերված գրերին, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. 3-2-րդ հազարամյակներով: Կնոսոսի պալատի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված գրերը գիտնականները բաժանել են հիերոգլիֆ գիր Ա (մ.թ.ա. 21-19-րդ դդ.), հիերոգլիֆ գիր Բ (մ.թ.ա. 19-17-րդ դդ.) և գծային գիր Ա (մ.թ.ա. 18-15-րդ դդ.), գծային գիր Բ (մ.թ.ա. 15-14-րդ դդ.) մասերի: Գիտնականներին հաջողվել է վերծանել գծային Բ գիրը, մասամբ նաև գծային Ա գիրը: Նրանց կարծիքով ընթերցված գրերի լեզուն «հունական բարբառ է կամ

ինչ-որ հնդեվրոպական լեզու, որը հարազատություն է ցուցաբերում հունարենի հետ»³⁵:

Հունաստանի տարածքում ստեղծված մշակութային արժեքների ընդհանրությունները (մ.թ.ա. 3–2-րդ հազարամյակներ), ինչպես նաև Կրետե կղզու հնագույն բնակիչների գրավոր լեզուն թույլ են տալիս ասելու, որ կրետե-միկենյան մշակույթը ստեղծել են հունական ցեղերը, որոնք արտագաղթի մի քանի ալիքներով իրենց բնակության նախնական վայրերից՝ Փոքր Ասիայի արևմտյան մասերից (Հունիա և այլ տարածքներ) մոտավորապես մ.թ.ա. 3–2-րդ հազարամյակներից սկսած հայտնվել են Կրետե կղզում և Բալկանյան թերակղզում:

Մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերին հյուսիսային Հունաստանից Թեսալիայից հարավային Հունաստան և Կրետե են թափանցել **արալական ցեղերը**, որոնց հաջողվել է ամրապնդվել այդ տարածքներում: Հնաբնակ ցեղերի մի մասը ձուլվել է նորեկ ցեղերին, մի մասն էլ նրանց ճնշման հետևանքով նոր տեղաշարժեր է կատարել: Այդպիսի մեծ տեղաշարժերի մասին են վկայում եգիպտական աղբյուրները՝ խոսելով «ծովի ժողովուրդների» գաղթի մասին, որն, ինչպես արդեն նշվել է, կատարվել է մ.թ.ա. 13–12-րդ դդ. Էգեյան աշխարհից և Բալկաններից (թրակիա-փոյոգիական ցեղեր) դեպի Փոքր Ասիայի արևմտյան ափեր ու Եգիպտոս՝ Նեղոսի դելտա:

Մ.թ.ա. 12-րդ դարի կեսին Բալկանյան թերակղզու հյուսիսից Հունաստան են թափանցել զարգացման համեմատաբար ցածր մակարդակ ունեցող հունական նոր ցեղեր՝ **դորիացիները** և **եոլացիները**: Ներքին երկպառակություններից և Տրոյական պատերազմից թուլացած արքայական Հունաստանը ի վիճակի չեղավ դիմադրելու երկաթե զինքերով զինված այս նոր ցեղերին: Դորիական ցեղերի այս ներթափանցումը հունական ցեղերի՝ հատկապես արքայացիների նոր տեղաշարժերի ալիք է առաջացրել: Արքայացիների մի մասը դուրս է մղվել և տեղաշարժվել դեպի Կիպրոս, Էգեյան ծովի կղզիներ և Փոքր Ասիա: Մի մասը հաստատվել է Ատտիկայում (Աթենք կենտրոնով), մի մասն էլ՝ ձուլվել դորիացիներին: Տեղի էին ունենում ձևավորվող հույն էթնոսի ներքին տեղաշարժեր:

Կազմավորվող հույն էթնոսի ձևավորման հետ ստեղծվում են նաև համահունական սրբություններ, աստվածների պաշտամունք, սրբա-

35. В. Георгиев, Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, Москва, 1958, с. 77.

վայրեր (Օլիմպոս, Գելփիք): Հին հույների դիցաբանական պատկերացումների, սոցիալական, տնտեսական, կենցաղային և այլ կարգի հարցերի մասին արժեքավոր տեղեկություններ են տալիս «**Իլիական**» (մ.թ.ա. 12–9-րդ դդ.) ու «**Ոդիսական**» (մ.թ.ա. 12–8-րդ դդ.) պոեմները, դիցաբանական առասպելները, Հեսիոդոսի «**Թեոգոնիա**» («Աստվածների ծագումը») պոեմը, «**Աշխատանք և օրեր**» կրոնաբարոյական խրատների ժողովածուն և այլն:

Հույների պատկերացումները աստվածների, տիտանների ու հսկաների մասին հիմնականում շարադրված են Հիսիոդոսի «**Թեոգոնիա**» պոեմում: Ըստ հին հույների՝ ի սկզբանե գոյություն է ունեցել **Քաոսը**, որից էլ առաջացել են աշխարհն ու աստվածները: Քաոսից են առաջացել երկրի աստվածուհի **Գեան**, ընդերքի աստված **Տարտարոսը**, սիրո աստված **Էրոսը** և այլն: Երկիրը ծնունդ է տվել երկնքին՝ **Ուրանոսին**, լեռներին ու ծովերին: Ուրանոսի ու Գեայի զավակներ՝ տիտան **Հիպերիոնն** ու **Թեան** աշխարհ են բերել **Արև-Հելիոսին**, **Լուսին-Սելենեին**, **Էոս-Արշալույսին** և այլն: 100 գլխանի հրեշ Տիֆոնին հաղթելուց հետո ամենագոր **Ջևար**³⁶ և հունական մյուս աստվածները սկսում են հանգիստ ապրել Օլիմպոս լեռան վրա, կառավարելով աշխարհն ու մարդկանց: Հին հույների պատկերացմամբ աստվածները մարդկանց նման էին իրենց վարք ու բարքով (ինչպես հայերի ու հնդարիների մոտ):

Նրանք ևս ուժեղ են ու թույլ, վրեժխնդիր են, բարեհոգի, նախանձոտ ու փառամոլ: Հույների մոտ ևս կան գլխավոր ու երկրորդական աստվածներ: Շատ ավելի հզոր և ուժեղ են գլխավոր աստվածներ **Արեսը**, **Աթենաս-Պալլասը**, **Աֆրոդիտեն**, **Ապոլոնը**, **Արտեմիսը** և ուրիշներ, որոնք բոլորն էլ կապված են ազգակցական կապերով և ապրում են միասնական տոհմով: Տոհմի գլխավորն է Ջևար՝ աստվածների ու մարդկանց տիրակալը: Աստվածների այս տոհմը, որ այնքան նման է երկրի վրա ապրող նահապետական ընտանիքի, ապրում է Օլիմպոս լեռան վրա, ուր միշտ ամառ է, արև ու լույս (դարձյալ աստվածները ապրում էին բարձր լեռներում): Օլիմպոսի մուտքը փակված է թանձր ամպ-վախազույրով, որը բարձրացնում ու իջեցնում են պահապան **օրեադները** (րնության ուժերն ու երևույթները անձնավորող երիտասարդ աղջիկներ ու կանայք): Օլիմպոսում, մարդկանց նման, աստվածները ևս կազմա-

36. Հայ մատենագրության մեջ պահպանված մի ավանդության համաձայն Ջևարի հայր Քրոնոսը համարվել է նաև հայոց Արամազդ աստծո հայրը (Ազաբանգեղոս, Երևան, 1977, էջ 177 (ծանոթագրություն), Ա. Աբրահամյան, էջ 99):

կերպում են խնջույքներ, ուր Ձևսը և մյուս աստվածները սիրում են ճաշակել երկնային ամբրոսիա և քաղցրահամ նեկտար:

Հին հույները հավատում էին մաս, որ աստվածների ու մարդկանց բախտը տնօրինում են ճակատագրի աստվածները՝ **մոյրաները**: Եվ ոչ ոք, անգամ Ձևսը չէր կարող խուսափել իր ճակատագրից: Իսկ աստվածների և մարդկանց ճակատագիրը որոշվում էր հետևյալ կերպ. մոյրաներից մեկը վիճակ էր հանում, իսկ մյուսը՝ երկար փաթեթի մեջ գրի էր առնում այն ամենը, ինչ կանխատեսվել էր³⁷: Գրվելուց հետո ոչ ոք չէր կարող փոխել իր ճակատագիրը: Հայոց դիցաբանության մեջ մարդկանց ճակատագրի գուշակը, նրանց չար ու բարի գործերի գրանցողն էր համարվում Արամազդի դպիր և սուրհանդակ **Տիր** աստվածը³⁸: Համեմատության համար հիշենք, որ շումերները ևս հավատում էին ի վերուստ տրված ճակատագրի գոյությանը: Շումերների պատկերացումներում մարդկանց ճակատագրերը սեպագրերով գրված են օղի, եթերի աստված **Էնլիլի** մոտ պահպանվող ճակատագրի աղյուսակում³⁹:

Հունական դիցաբանի ամենագեղեցիկ, «խարտյաշ» ու «ոսկեհեր» աստվածը **Ապոլոնն** է: Նա սկզբում լույսի աստվածն էր, հետո բնության, կյանքի, արվեստի, մասն` հոտերի: Որպես լույսի, արևի աստված նա կոչվում էր **Հելիոս**: Ապոլոնին է վերագրվում Դելփիքի շուրջը դարանող Պիթոն վիշապի սպանությունը: Ապոլոնի մորը՝ հղի Լետոյին, Հերայի հրամանով ամենուր հալածում էր Պիթոն վիշապը: Լետոն փախչում է Դելփո կղզի, ուր և ծնվում են Ապոլոնն ու Արտեմիսը: Այնուհետև Ապոլոնը որոշում է վրեժխնդիր լինել և սպանել վիշապին, որից սարսափահար փախչում են բոլոր կենդանի արարածները: Տեսնելով Ապոլոնին վիշապը փորձում է կոչ տալ նրան, բայց զրնգում է Ապոլոնի ոսկե նետը և վիշապը անշունչ տապալվում է գետին: Վիշապին սպանելու համար Ապոլոնը ստանում է **Պիթոս** (Սպանող) մականունը⁴⁰: Այն վայրում, ուր Ապոլոնը սպանում է վիշապին, կառուցում են Դելփյան տաճարը: Ապոլոնի այս հերոսությունը հիշեցնում է հայոց Վահագնի (Վիշապաքաղ-Վիշապասպան մականունով) և հնդկական Ինդրայի (Վրթրահան-Վիշապասպան մականունով) համանման հերոսությունները:

Հին հույների մոտ արևի հնագույն աստվածը Հելիոսն էր, ավելի ուշ,

37. Ն. Կուն, էջ 25:

38. Ագաթանգեղոս, էջ 437:

39. ИДВ, I, с. 281.

40. Մ. Բարթիկյան, Դիցապաշտ Հելլադան: Հելլեն դիք, Աթենք, 1936, էջ 76:

երբ հույներին սկսել է բարբարոսական թվալ անմիջականորեն տիեզերական մարմիններին՝ արևին ու լուսնին պաշտելը, Ապոլոնը դարձել է արևի ու լույսի աստված և կոչվել մասն Հելիոս: **Հելիոս-Ապոլոնին** նվիրված հանդիսավոր արարողություններից մեկը տեղի էր ունենում Հռոդոս կղզում⁴¹: Այդ տոնահանդեսի ժամանակ ծով էին նետվում չորս «ձոնեալ» ձիեր, որոնք ամենայն հավանականությամբ Հելիոսի կառքին լծված չորս ձիերն էին խորհրդանշում: Հույները Հելիոս (Արև) աստծուն պատկերում էին կլոր դեմքով, բոցավառ աչքերով, գլխին արևի ճառագայթներով թագ ունեցող, ոսկեհեր, գեղեցիկ պատանու տեսքով: Հույների պատկերացմամբ, առավոտյան, հեռավոր արևելքից ելնում էր Հելիոս-արևի կառքը, որին լծված էին Եթիոպյա, Բրոնտե, Էոփս, Ստերովպե անուններով չորս սպիտակափառ ձիեր⁴²: Հունական դիցաբանության մեջ ևս Արև-Հելիոս աստծո երևալը երկնքում նկարագրված է շատ գեղեցիկ: «Չորս թևավոր ձիեր լծած իր ոսկեհուռ երկանիվով Օվկիանոսի ափերից երկինք է բարձրանում ճաճանչափայլ աստվածը: Մարերի կատարները բոսոր են ներկում արևի ճառագայթները, և լեռները վեր խոյանում ասես բոցով ողողված...: Ավելի ու ավելի է բարձրանում Հելիոսի երկանիվը: Ճաճանչափայլ պսակը գլխին ու երկար, շողշողուն զգեստը հագին՝ գնում է երկնքով ու իր կենարար ճառագայթներով ողողում երկիրը, նրան լույս, ջերմություն ու կյանք տալիս:

Կարելով իր ցերեկային ճանապարհը, արևի աստվածն իջնում է դեպի Օվկիանոսի սրբազան ջրերը: Այնտեղ նրան սպասում է իր ոսկեղեն մակույկը, որով նա լողում է դեպի արևելք, դեպի արևի երկիրը, որտեղ նրա զարմանահրաշ պալատն է գտնվում: Արևի աստվածը գիշերը հանգիստ է առնում այնտեղ, որպեսզի առաջվա փայլով ծագի հաջորդ օրը»⁴³: Արևածագի այս նկարագրությունը շատ նման է հայոց նմանատիպ գրույցներին: Հիշենք Վանի շրջանում Մ. Արեղյանի կողմից գրի առնված նմանատիպ գրույցը, որի մասին խոսվել է վերևում⁴⁴:

Հունական աստվածներն ու աստվածուհիները ևս շրջում են (Պոսեյդոնը ծովի վրա) ձիեր լծված երկանիվ կառքերով (այդպես է մասն հայկական, հնդկական ու իրանական դիցաբանության մեջ): Հունական

41. Դիցաբանական բառարան, էջ 23:

42. Մ. Բարթիկյան, էջ 81:

43. Ն. Կուն, էջ 75:

44. Չնայած հայոց ավանդազրույցը գրի է առնվել 19-րդ դարի վերջերին, բայց անկասկած այն խոր հնություն ունի, ինչպես արեգակ-Վահագնի ծնունդը ներկայացնող հեթանոսական հայտնի «Երկներ երկին...» պոեմը:

դիցաբանության մեջ ևս արևն (Հելիոս) ու լուսինը (Մելենե) եղբայր և քույր են: Եղբայր Հելիոսը ցերեկներն է լույս տալիս մարդկանց, իսկ քույր Մելենեն՝ գիշերները: Ամենայն հավանականությամբ Մելենե (հունարեն սելաս «լույս, փայլ, լուսին» բառից) աստվածուհու պաշտամունքը Հունաստան է բերվել Փոքր Ասիայից (հմմ. Սիելարդի, Սիմոնարդի, Նուարդ, նաև Սիդա): Ավելի ուշ Մելենեն նույնացվել է Արտեմիսի հետ: Ապոլոնը (Հելիոս) սկսում է ներկայացնել ցերեկվա լույսը (արև), իսկ Արտեմիսը (Մելենե)՝ գիշերվա լույսը (լուսին):

Հունական առասպելաբանությունը ունի Համաշխարհային ջրհեղեղի իր տարբերակը, որը մեզ է հասել Հեսիոդոսի «Աշխատանք և օրեր» պոեմի միջոցով: Հունական տարբերակում աստվածները գոռոզության, չարության ու նախանձի պատճառով մարդկանց չորս սերունդ են ոչնչացրել, որոնք ստեղծվել էին ոսկեդարում, արծաթի դարում, պղնձի դարում և երկաթի դարում: Սակայն վերջին՝ երկաթի դարի ջրհեղեղի ժամանակ փրկվել են Պրոմեթևսի որդի Դեկալիոնը և նրա կինը: Հոր խորհրդով Դեկալիոնը պատրաստել է վիթխարի մի արկղ և կնոջ հետ մտել մեջը: Ինն օր ջրերի վրա տարուբերվելուց հետո արկղը կանգ է առել Պառնաս լեռան Նիս գագաթին: Ավանդությունը այնուհետև պատմում է, որ Չևսի հրամանով մարդկային ցեղը նորից բազմացել է երկրի վրա⁴⁵: Հունական հին մի ավանդագրույց պատմում է, որ Դեկալիոնը և նրա կին Պիրրան ունեցել են Հելլեն ու Անդրոպոմոս զավակներին, որոնցից էլ սերվել են հելլենները (Հելլենից) և հայերը (Անդրոպոմոսից)⁴⁶:

Նշենք, որ հայերի ու հույների ազգակցական, արյունակցական կապի մասին նմանատիպ մի գրույց էլ պահպանվել է հայ մատենագրության մեջ: Հովհաննես Դրասխանակերտցին Հայկ նահապետի պապ Թիրասին համարում է թրակիացիների նախահայրը⁴⁷: Այս իմաստով հետաքրքիր է նաև Ստրաբոնի հետևյալ վկայությունը. «Ասում են, թե ինչ-որ թրակացիք (կոչված սարաբարաս, այն է՝ գլուխ կտրող) բնակվել են Հայաստանից վերև՝ Գուրանացոց և Մարաց մոտ»⁴⁸:

Տիտան Պրոմեթևսի օգնությունը մարդկանց ցեղին շարունակվում է Արդեն խոսվել է Պրոմեթևսի կողմից Օլիմպոսից կրակը գողանալու և մարդկանց տալու, նաև նրա շղթայվելու ու Հերակլեսի միջոցով տառա-

45. Մ. Բարթիկյան, էջ 32–36:

46. Հ. Տեր-Մովսեսյան, Պատմություն հայոց, Վենետիկ, 1922, էջ 119–120:

47. Հ. Դրասխանակերտցի, էջ 11:

48. Ստրաբոն, XI, 44:

պանքներից ազատվելու մասին: Խոսվել է նաև Հերակլեսի ու հայոց «Մասնա ծոեր» դյուցազնավեպի հերոսներ՝ Մեծ Միերի և Դավթի միջև եղած նմանությունների մասին: Նշենք, որ հունական դիցաբանությունը բարեհաճ է գտնվել Հերակլեսի հանդեպ, և նա իր երկրային ուղին ավարտելուց հետո Չևսի կամքով ձեռք է բերել անմահություն, և բնակեցվել Օլիմպոսում⁴⁹, ի տարբերություն շումերական Գիլգամեշի, որին չհաջողվեց ձեռք բերել անմահություն:

Ժամանակագրական առումով հաջորդ գրական հուշարձանը, ուր տեղեկություններ կան հայերի մասին, **Արգոնավորդներ** առասպելն է, որն ստեղծվել է նախահոմերոսյան շրջանում, մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսին: Այս առասպելը մեզ է հասել մ.թ.ա. 5-րդ դարի բանաստեղծ Պինդարոսի և ավելի ուշ շրջանի հեղինակներ Ապոլոն Հոդոսոս, Դիոդորոսի, Էվրիպիդեսի և այլոց աշխատությունների միջոցով: Արգոնավորդների առասպելը, ուր նկարագրված դեպքերը կատարվել են Տրոյական պատերազմից մեկ սերունդ առաջ, պատմում է, որ հողմերի աստված Աթամասը ամպերի աստվածուհի Նեփելեից ունեցել է երկու զավակ, որդի՝ Արիքսոս և դուստր՝ Հելլա: Աթամասի երկրորդ կնոջ ատելությունից և կործանվելուց փրկվելու համար երեխաները նստում են իրենց մոր ուղարկած ոսկեգեղմ ոչխարի վրա և սլանում երկնքով: Ճանապարհին Հելլան ընկնում է ծովը և գոհվում (ծովը նրա անունով կոչվել է Հելեսպոնոս «Հելլայի ծով»), Դարդանեի նեղուցը: Ոսկեգեղմ ոչխարը շարունակում է սլանալ և իջնում է **Էա** երկրում (Պինդարոսի տարբերակով՝ Կողքիս-Կոլխիդայում), ուր իշխում էր **Այետես (Այետ)** արքան: Ոսկեգեղմ ոչխարը զոհաբերում են Չևսին, գեղմը կախում Էայի (նաև Արեսի) սրբազան պուրակում, որը պահպանում էր հուր ժայթքող, մշտաբթուն վիշապը: Հույն 50 հայտնի դյուցազուններ, որոնց մեջ էին Հերակլեսը, Թեսևսը, Արգոսը, Արմենոսը և ուրիշներ Թեսալիայի Յոլքոս քաղաքի արքայազն Յասոնի գլխավորությամբ «Արգո» նավով ուղևորվում են **Էա** (ըստ Պինդարոսի՝ Կողքիս)՝ բերելու կենաց ծառից կախված կախարդական ոչխարի ոսկե գեղմը: Բազմաթիվ սխրագործություններից հետո, արքայադուստր Մեդեայի օգնությամբ Յասոնը հափշտակում է ոսկե գեղմը և վերադառնում Հելլադա: Վերևում նշվել է, որ Արմենիոն քաղաքից դյուցազն Արմենիոսի մասնակցությունը արգոնավորդների արշավանքին հիմք է հանդիսացել հայերի Բալկանյան թերակղզուց եկած լինելու տեսակետի համար: Այսօր,

49. Ն. Կուն, էջ 214:

երբ հայտնի է, որ հայերը Հայկական լեռնաշխարհի բնիկներն են և ապրում են այստեղ անհիշելի ժամանակներից, հույն պատմիչները վկայությունները պարզապես ավանդություններ են, որոնք վկայում են ոչ միայն հայերի ու հույների միջև եղած հնագույն կապերի, այլև արյունակից եղբայրներ լինելու մասին:

Հունական ցեղերի էթնիկական տեղաշարժերը, նրանց ընդհարումները, երբ կազմավորված պետական փոքր միավորումներից մեկը ցանկանում էր իր գերիշխանությունը հաստատել մյուսի վրա, հիմք են հանդիսացել «**Իլիական**» (մ.թ.ա. 12–9-րդ դդ.) և «**Ոդիսական**» (մ.թ.ա. 12–8-րդ դդ.) պոեմների ստեղծման համար: Ընդունված է, որ այդ պոեմները գրի է առել կույր երգիչ Հոմերոսը մ.թ.ա. 9-րդ կամ 8-րդ դարերում:

«Իլիականում» (նաև «Տրոյական պատերազմ») նկարագրված է մ.թ.ա. 1240 թ. տեղի ունեցած արքայական ցեղերի արշավանքը դեպի Տրոյական թագավորություն և նրա Իլիոն մայրաքաղաք (Տրոյան գտնվում է Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևմուտքում): Արքայական թագավորների միացյալ բանակը, որի կազմում էին Սիկենքի և Արգոսի արքա Ագամեմնոնը, Սպարտայի արքա Մինելավոսը, Կրետեի արքա Իդոմենեոսը, Մալամինի արքա Այաքոսը, նաև բազմաթիվ դյուցազուններ՝ Աբիլլեսը, Ոդիսևսը և ուրիշներ, նպատակ ունենալով շատ արագ նվաճել Տրոյան: Մակայն Տրոյայի արքա Պրիամոսը օգնություն ստանալով հարևան երկրներից (ըստ Հոմերոսի՝ փոյուգիացիներ, լիկիացիներ, թրակիացիներ) ուժեղ դիմադրություն է ցույց տվել արքայացիներին, և պատերազմը ձգձգվել է: Երկարատև պաշարումից հետո միայն արքայացիները կարողացել են գրավել Տրոյան: Վկայություններ կան, որ հայերը ևս մասնակցել են Տրոյական պատերազմին, դաշնակից լինելով տրոյացիներին: Պատմահայր Մ. Խորենացին հայտնում է, որ Պրիամոս արքայի կողմից պատերազմին մասնակցել է հայ դյուցազն Չարմայր Նահապետը, որը վիրավորվել է հելլեն քաջերից և մահացել Տրոյայում⁵⁰: Նշենք նաև, որ Տրոյա անունը նմանություն ունի Տիր աստծո անվան հետ և մեծ հավանականությամբ առաջացել է Տիր անունից, ինչպես այլ աշխարհագրական ու անձնական անուններ:

Անդրադառնալով նաև «Իլիականում» հիշատակված մի փաստի: Պոեմում վկայություն կա արիմների երկրի մասին, ուր Չևսը հաղթել է 100 գլխանի հրեշ Տիփոնին:

50. Մ. Խորենացի, էջ 107:

*Գընում էին նրանք գունդ-գունդ, և ասես թե երկիրը ողջ
Բըրընկվել էր բոց-կրակով, ու քընթում էր գեպինն այնպես,
Ինչպես Չևսը շանթազրված զարկեր երկրին **Արիմասի**
Ու հարվածեր փայլաբակմամբ Տիփոնեսի մահինն այնպե՛ր⁵¹:*

Արդեն նշվել է, որ հույն մատենագիրները (Պինդարոս, Պոսեյդոնիս) և որոշ ուսումնասիրողներ (Յ. Պարչ, Յ. Մարկվարտ, Հ. Մանանդյան) գտնում են, որ «Իլիականում» հիշատակված հրաբուխների երկիրը՝ հրաշունչ Տիփոնի բնակատեղին Արգեոս լեռան շրջակայքն է Կիլիկիայում, իսկ այնտեղ ապրող արիմներին Յ. Մարկվարտը, Հ. Մանանդյանը և ուրիշներ իրավացիորեն նույնացնում են արմենների հետ⁵²: Հետևաբար, «Իլիականում» հիշատակված **արիմ-արմենները հայերի մասին առաջին հիշատակությունն են հունական գրավոր աղբյուրներում**:

Հունական (հելլենիստական) մշակույթը մեծ զարգացում և տարածում է ունեցել մ.թ.ա. 4-րդ դարի վերջերից: Հելլենիստական մշակույթը իր ազդեցության ոլորտի մեջ է առել ամբողջ Փոքր Ասիան, նաև Հայաստանը: Այդ ազդեցությունը հատկապես նկատելի է դիցաբանության մեջ: Հայոց աստվածները սկսում են համադրվել հունական աստվածներին: Այս երևույթը ավելի մեծ տարածում է ունեցել մ.թ.ա. 2–1-ին դարերում և ավելի ուշ, երբ հայոց արքաներ Արտաշես 1-ինը (189–160), Տիգրան 2-րդը (95–55) և ուրիշներ Փոքր Ասիայի զանազան վայրերից որպես ավար Հայաստան են բերել հունական աստված-աստվածուհիների արձաններ: Այդ աստվածները նույնացվել են հայոց աստվածների հետ և տեղադրվել համապատասխան տաճարներում: Այսպես, նույնացվել են Չևսը (Դիոս)՝ Արամազդի, Ապոլոնը (Հելիոս)՝ Միհրի, Հերակլես-Արեսը՝ Վահագնի, Արտեմիսը՝ Անահիտի, Ապոլոնը՝ Տիրի, Աֆրոդիտեն՝ Աստղիկի, Աթենասը՝ Նանեի հետ և այլն: Մեր թվարկության սկզբներին և ավելի ուշ հունական մշակույթի ազդեցությունն այնքան ուժեղ էր Հայաստանում, որ 5-րդ դարից սկսած հայ պատմիչները

51. *Հոմերոս*, Իլիական, Երևան, 1987, էջ 69:

52. Հ. Մանանդյան, 1977, էջ 25: Մ. Խորենացու միջոցով մեզ է հասել նույն վայրում Արգեոս լեռան շրջակայքում տեղի ունեցած մեկ այլ մենամարտի մասին մի պատմություն ևս: Խորենացին վկայում է, որ Հայկյան Արամը (Չևս) արևմուտք արշավելու ժամանակ Կեսարիայի շրջակայքում հանդիպել է Տիտան Պայապիս Քատալիին (Տիփոն): Տեղի ունեցած ընդհարումը ավարտվել է Արամի հաղթանակով (Խորենացի, էջ 57): Յ. Մարկվարտը և Հ. Մանանդյանը իրավացիորեն նշում են, որ սա Չևսի (Արամ) և Տիփոնի (Պայապիս Քատալյա) մենամարտի այլ տարբերակ է:

իրենց աշխատություններում հայոց աստվածների անունների հետ օգտագործում են նաև նրանց համապատասխան հունական անունները՝ Նշենք, որ հունական ու հայկական աստվածների այս համադրությունը շատ մոտավոր էր, քանի որ նրանք նկարագրի իրենց հատկանիշներով միշտ չէ որ համընկել են: Օրինակ՝ Անահիտը կամ Վահագնը հայոց դիցարանում ավելի բարձր դիրքեր են զբաղեցրել, քան Արտեմիսը, Հերակլեսը կամ Արեսը հունական դիցարանում և այլն:

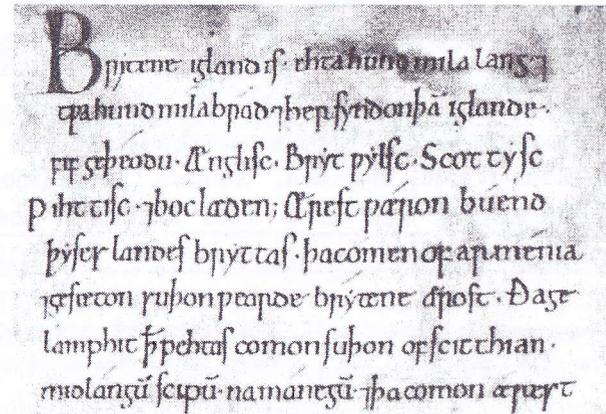
Այսպիսով, հույն-հայկական հնագույն պատմամշակութային առնչությունները հազարամյակների պատմություն ունեն: Դրանք արտահայտվում են նրանց հոգևոր ու նյութական մշակույթի, կենցաղի, սովորույթների, ավանդությունների, բարքերի մեջ և այլ հարցերում, վկայելով **հայ և հույն ժողովուրդների ազգակցական հնագույն կապի մասին:**

ՀԱՅԱՍՏԱՆ – ՄԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱ

Անգլիայի պատմության մասին հնագույն փաստաթուղթը 8-րդ դարում գրված "The Anglo-Saxon chronicle" – «Անգլո-սաքսոն քրոնիկներ» տարեգրությունն է: Գոյություն ունեցող չորս ձեռագրերից երեքը ունեն առաջաբան, ուր վկայություն կա այն մասին, որ բրիտանական կղզիների հնագույն բնակիչները՝ բրիտները եկել են Հայաստանից: 8-րդ դարի այդ փաստաթղթում գրված է. "The British Isles had 800 miles length and 200 miles width, inhabited by peoples of five nationalities: among them being English, Brits, Scots, Picots and Latinas. The Brits come from Armenia and settled down in the south of Britain" – «Բրիտանական կղզիներն ունի 800 մղոն երկարություն ու 200 մղոն լայնություն, որտեղ կա հինգ ազգություն՝ անգլիացիներ, բրիտներ, շոտլանդացիներ, պիկտեր և լատիններ: Կղզու առաջին բնակիչները՝ բրիտները եկել են Արմենիայից ու սկզբանե բնակվել են Բրիտանիայի հարավում»:

«Անգլո-սաքսոն քրոնիկների» ձեռագիրը հրատարակվել է 1861 և 1953 թվականներին⁵³: 1861 թ. հրատարակության մեջ գրված է. «The first inhabiting this land were Britons, there came from Armenia» – Այս երկրի առաջին բնակիչները բրետոններն են, որոնք եկել են Հայաստանից, սակայն այս հրատարակության տողատակում քարգմանիչը նշում է, որ բրետոնները (բրիտոններ, բրիտներ) եկել են ոչ թե Արմենիա

53. The Anglo-saxon chronicle, 1861, 1953, (սապարաններ):

Նկ. 36. «Անգլո-սաքսոն քրոնիկների» ձեռագիր տարբերակը

յից, որն իբր սխալմունք է, այլ Բրետոնի Արմորիկայից (Ֆրանսիայի հյուսիս-արևմտյան մաս): 1953 թ. հրատարակության մեջ տողատակի «ուղղումը» արդեն տեքստի մեջ է հայտնվում: Ինչպես տեսնում ենք, վերջին երկու հրատարակություններում խեղաթյուրվել են փաստերը և Արմենիան դարձել է Արմորիկա: Ի դեպ, Արմորիկան իր Արմո- (=Արմե-) բաղադրիչով նույնպես կապվում է Հայաստանի, հայկական ցեղերի ու Ար Աստծո անվան հետ:

Նշենք, որ վերջին տարիներին շատ է գրվում հայկական Քարահունջ և անգլիական Սթոունհենջ հնագույն հուշարձանների անվանական ու իմաստային նմանությունների մասին: Հաշվի առնելով վերոհիշյալ վկայությունը, միանգամայն հնարավոր էր նման կապը այդ հուշարձանների միջև:

Կա վարկած, որ Իռլանդիա կղզու առաջին բնակիչները ևս եղել են հայերը: Վերևում («Ար Աստվածը և Արա Գեղեցիկ թագավորը» բաժնում) նշվել է Բրիտանական հանրագիտարանում վկայվող իռլանդական առասպելի մասին, որի համաձայն Հայաստանից եկած վերաբնակիչները բնակություն են հաստատել Իռլանդիայում: Եկվորների մեջ եղել են Ire և Eremon անունով եղբայրներ, որոնցից Ire-ը հռչակվել է երկրի թագավոր և երկրին թողել իր անունը՝ Ireland: Հավանաբար այդ իրողությամբ կարելի է բացատրել հայ-իռլանդական մշակութային (խաչքարեր, ճարտարապետական տարեր) և այլ նմանություններ:

THE
ANGLO-SAXON CHRONICLE

The island of Britain is eight hundred miles long, and two hundred miles broad; and here are in the island five peoples: English, Brito-Welsh, Scottish, Pictish, and Book-Latin. The first inhabiting this land were Britons: they came from Armenia, and first settled southward in Britain.

¹ H. D. — The numerals in the side margin denote the pages of the Latin text.

² An error for Armorica. — "Do tracta Armorice adiecta," are the words of Bede, H.E. i. 1.

Նկ. 37. «Անգլո-սաքսոն քրոնիկների» 1861 թ. հրատարակությունը

Հայտնի է, որ V դարում գերմանական անգլո-սաքսոն ցեղերը (հնդեվրոպացիներ) ներխուժեցին Բրիտանիա և ավելի շուտ այնտեղ հաստատված կելտերին (բրիտներ, գելլեր, Ֆրանսիայում՝ գալեր) ձուլեցին իրենց կամ մղեցին դեպի Շոտլանդիայի լեռները:

Անգլիա անվան և նույնանուն ցեղի մասին հետաքրքիր ենթադրություն անելու հնարավորություն է տալիս Գ. Ղափանցյանի մի եզրակացություն, որի համաձայն Հոմերոսի «Իլիականում» հիշատակված արիմների երկիրը (բնակավայր)՝ Արիմը հետագայի հայոց Անգեղ տուն (Angel tun, дом Ангела) գավառն է⁵⁴:

Անգեղ տուն գավառը Մեծ Հայքի Աղձնիք նահանգի մի մասն էր: Կենտրոնն էր Անգղ բերդաքաղաքը: Հայոց հնագույն աստվածներից մեկն էր Անգղը, որի անունը տոտեմական (թռչուն) ծագում ունի⁵⁵: Անգեղ տուն գավառը իր անունը ստացել է **Անգղ (Անգեղ) թռչնակերպ հրեշտակ** աստծո անունից, որի պաշտամունքը տարածված է եղել այստեղ: «Անգեղ տուն» (Angel tun, дом Ангела) անունը հետաքրքիր ենթադրության տեղիք է տալիս:

54. Г. Капанян, 1948, с. 199. Ղափանցյանը նշում է նաև, որ Անգեղ – Angel բառ հայոց մեջ նախապես նշանակել է «բերդ», «ամրոց» (արադերեն – ekallu, շումերերեն – egal, «պալատ», այնուհետև «ամրոց», ուրարտերեն – EGAL «ամրոց»):

55. ՀԺՊ, 1971, հ. 1, էջ 484: Անգեղ տան գավառում է գտնվել Տոքս դյուցազնի գլխավոր սրբատեղին: Այստեղից էլ՝ Տոքս Անգեղ անվանումը (Տոքս Անգեղեա – Անգեղի Տոքս):

The island of Britain is eight hundred miles long and two hundred miles broad; and here in this island are five languages: English, British or Welsh, Irish, Pictish, and Latin.⁴ The first inhabitants of this land were the Britons, who came from Armenia [an error for Armorica – Brittainy], and took possession at first of the southern part of Britain.

Նկ. 38. «Անգլո-սաքսոն քրոնիկների» 1953 թ. հրատարակությունը

Արդյոք կապ չունե՞ն Անգեղ-Անգեղ անունները Անգլիա անվան հետ: Հիշենք, որ լ-ը անցումների բազմաթիվ օրինակներ կան հնդեվրոպական լեզուներում. Ալեքսանդր-Ադելքսանդր, ալփաբետ-ադփաբետ, Ալշե, Ալգի-Աղձնիք, Ալիշտու (քաղաք)- Աղստև (ավան, այժմ գետ), Հալիս-Ալիս (գետ, աղի իմաստով), Գաղիա-Գալիա⁵⁶, Ալբանիա-Աղվանք և այլն: Հիշենք, որ հնում հայերը Անգլիա անունը գրել ու արտասանել են նաև Անգղիա ձևով:

Այսպիսով պահպանված գրավոր աղբյուրները թույլ են տալիս ասելու, որ **Բրիտանիայի հնագույն բնակիչների՝ բրիտների նախահայրենիքը Հայաստանն է: Կարելի է ասել, որ Հայաստանի հետ է կապված նաև Անգլիա (Անգեղ, Անգեղ) անունը:**

56. Նշանավոր հայագետ Ն. Մառը, ուսումնասիրելով եվրոպական ու փոքրասիական դիցաբանական ավանդույթները, նկատել է, որ «միջդրոպիական ավանդույթի պահպանները Հայաստանում, ինչպես նաև Եվրոպայում, եղել են կելտական ցեղերը, որոնք բնակվել են հայոց Գոք-թան կամ Կոլ-թեն գավառում» (Գոդթն), Н. Март, Кавказский культурный мир и Армения, Ереван, 1995, с. 122: Ի դեպ Մ. Խորենացին (V դ.) և Մ. Կաղանկատվացին (VII դ.) իրենց աշխատություններում հիշատակում են կելտերի (գալարացիներ) մասին: Խորենացին գրում է, որ գալարացի զորքերը և արևելյան գունդը Ամատունյաց Վահան նահապետի գլխավորությամբ հռոմեացիների կողմից ուլարկվում են Ատրպատական՝ երկիրը պարսից թագավորից պաշտպանելու համար (Մ. Խորենացի, 1981, էջ 313): Իսկ Մ. Կաղանկատվացին կելտերի և գալարացիների ծագումնաբանության մասին գրում է, որ նրանք առաջացել են Հարեթի որդի Մագոզից, Մ. Կաղանկատվացի, Պատմություն աղվանից աշխարհի, գիրք, Ա, գլուխ Բ, էջ 2: Հայտնի է, որ մ.թ.ա. 3-րդ դարում Փոքր Ասիայում կազմավորվել է Գալարիա (Գաղարիա) պետությունը Անկյուրա (Անկարա) կենտրոնով: Հռոմեացիները նրանց անվանում էին գալլեր: Հայ պատմագրության մեջ նրանք հայտնի են գաղիացիներ անունով:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ – ԳԵՐՄԱՆԻԱ

10-րդ դարի գերմանական գրավոր աղբյուրները հետաքրքիր տեղեկություններ են հաղորդում գերմանական ցեղերի, հատկապես բավարացիների ու Հայաստանի միջև եղած կապերի մասին: Այսպես Fromund անունով մի վանական (10-րդ դար) գրում է Հայաստանում ապրող բավարերեն խոսող ժողովրդի մասին⁵⁷: 12-րդ դարի գրավոր աղբյուրները խոսում են Հայաստանը բավարացիների նախահայրենիքը, բնօրրանը լինելու մասին:

1105–1126 թթ. գրված «Annolide» («Աննոյի երգը») պոեմում վկայություն կա այն մասին, որ Հայաստանը բավարացիների նախահայրենիքն է (stammland): Օգտագործելով հնագույն գրույցներ ու հեթանոսական մատյաններում պահպանվող տեղեկություններ, պոեմում նկարագրվում է բավարացիների հերոսական պայքարը Հուլիոս Կեսարի ու հռոմեական բանակի դեմ (մ.թ.ա. 1-ին դարի 1-ին կես): Պոեմում բավարացիների մասին ասվում է.

310. Գալով լեռնային Հայաստան երկրից,
Որտեղ Նոյը թողեց տապանն իր փրկիչ,
Երբ սրացավ աղավնուց ճյուղը ձիթենու,
Նոյան տապանի հետքերը այսօր էլ դեռ կան
Արարատ լեռան վրա:

315. Ասում են նաև, թե այնտեղ է կեսը այն մարդկանց,
Որոնք դեռ խոսում են լեզվով գերմանի:

310. von Armenien dem Kehren,
da Noa aus der Arche ging,
in der er den Olzweig von der Taube empfing,
Ihre Spuren hat die Arche noch
auf dem Berge Ararat.

315. Man sagt, dort die Hälfte noch sei
die deutsch sprechen⁵⁸

57. E. A. Quitzmann, Die älteste Geschichte der Baiern bis zum Jahre 911, Braunschweig 1873, s. 76: ՀԱ, 1987, էջ 926:

58. M. Rodiger, Deutsche chroniken, 1, Band, Hannover, 1895, s. 121–122: ՀԱ, 1987, էջ 926 (հայերեն թարգմանությունը Ա. Կարապետյանի):

Կեսարի գերմանական արշավանքների, գերմանական ցեղերի հերոսական դիմադրության ու Հայաստանը բավարացիների նախահայրենիքը լինելու մասին վկայություններ կան նաև 1147–1160 թթ. Ռեգինսբուրգում գրված (մի խումբ հեղինակներ) «Kaiserchronik»-ում: «Kaiserchronik»-ը վկայում է.

315. Սուրբ ուժգին հարվածում էր գրահին,
Շարերը ցուցաբերեցին անկուրում կամք,
Ցեղը բավարացիների
Ծագումով Հայաստանից,
Որտեղ թողեց Նոյը տապանն իր փրկիչ:

320. Երբ աղավնուց սրացավ ճյուղը ձիթենու
Տապանի հետքերը մինչև այսօր կարելի է տեսնել
Լեռան վրա, որը կոչում են Արարատ,
Եվ (Կեսարը) բավարների դեմ իր հաղթանակը
Ձեռք բերեց սեծ արյան գնով:

315. Das Schwert schlug man feste durch den Helm,
demjenigen war sein Kampfeifer sehr gro ß.
Das Geschlecht der Baiern,
hergekommen von Armenien,
wo Noah aus der Arche ging

320. und den Ölzweig von der Taube empfing.
Die Spuren der Arche kann man noch sehen
auf den Bergen, die da heißen Ararat.
Den Sieg, den Julius [Cäsar] über die Baiern gewann,
den mußte er sehr blutig bezahlen⁵⁹.

Ինչպես տեսնում ենք և՛ «Annolide»-ի և՛ «Kaiserchronik»-ի վկայությունները նույնն են: Այս փաստը թույլ է տալիս ասելու, որ եղել են ավելի հին գրավոր աղբյուրներ, որոնցից օգտվել են վերոհիշյալ պոեմների հեղինակները: Ի դեպ, այդ մասին վկայություն կա «Annolide»-ում: Պոեմի 300-րդ հատվածում հիշատակվում են ինչ-որ հեթանոսական մատյաններ (heidnischen Buchern), որտեղ գրված են վերոհիշյալ դեպքերի մասին և որոնք վկայակոչվում են ասվածը հաստատելու համար:

59. Hans Ferd. Massmann, Der Keiser und der kunige buoch oder die sogenannte Kaiserchronik, Quedlinburg und Leipzig, 1849, s. 25–28: ՀԱ, 1987, էջ 928:

Հետաքրքիր է նաև հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգ (15-րդ դար), որի մեջ հանդիպում ենք հետևյալ տողերի.

*Տրդար եւ սուրբն Գրիգոր
Եկան հիր եղան հռոմայ,
Չորս հարիր մարդ անդ թողին,
Ալամանք կոչեցան նոքա՞ր⁶⁰:*

Հայտնի է, որ ալեմանները կամ ալամանները գերմանական ցեղեր էին, որոնք կարևոր դեր են խաղացել գերմանական ժողովրդի կազմավորման ժամանակ: Հիշենք նաև գերմանական խերուսկ ցեղի առաջնորդ Արմինին (մ.թ. 1-ին դարի սկիզբ), գոթերի առաջնորդ Էրմանարիխին (մ.թ.ա. 6-րդ դար), հայոց Գարդման աշխարհի իշխան Գերմանոսանին⁶¹ և այլն:

Նախահայրենիքի մասին հիշողություններ են պահպանվել նաև Պիրենեյան թերակղզու բնակիչների, սլավոնական ու այլ ժողովուրդների գրավոր աղբյուրներում: Միջնադարից սկսած իսպանացի և բասկ ուսումնասիրողները (Էստերբան դե Գարիբայ, Անդրես դե Պոսա, Ամադոր դե Լոս Ռիոս) առաջ են քաշել այն տեսակետը, որ **Պիրենեյան թերակղզու հնագույն բնակիչների, նաև բասկերի նախահայրենիքը Հայկական լեռնաշխարհն է:** Նրանց աշխատություններում մեծ տեղ է տրված Պիրենեյան թերակղզում և Հայկական լեռնաշխարհում տարածված աշխարհագրական անուններին, ավանդություններին, սովորույթներին⁶², տարազներին⁶³ և այլն: 1927 թ. լույս տեսած Բեռնարյու Էստորնես Լասայի «Ռոնկալի հովիտը» աշխատության մեջ հիշատակվում է բասկյան մի հին ավանդազրույց, ըստ որի Ռոնկալի հովտի ամենահին գյուղի՝ Իսաբայի հիմնադիրը համարվում է Հայաստանից գաղթած ոմն Տորել, որը նաև բասկերի նախահայրն է⁶⁴:

60. Ա. Մնացականյան, Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, Երևան, 1956, էջ 275:

61. Մ. Կադանկարյանի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Երևան, 1969, էջ 69:

62. Պիրենեյան թերակղզու (Իսպանիա, Պորտուգալիա) ժողովուրդների պատմության մեջ հայկական տարրի գործուն մասնակցության մասին տե՛ս Ռ. Կյուլլենկյան, «Հայ-պորտուգալական հարաբերություններ» աշխատությունը, Երևան, 1986:

63. Բասկ-հայկական լեզվական ընդհանրությունների և պատմամշակութային կապերի ուսումնասիրությամբ զբաղվել է անվանի հայագետ Ն. Մառը (Ն. Մառ, Հայկական մշակույթ..., Երևան, 1989):

64. Վ. Սարգսյան, Բասկերի հայկական ծագման վարկածը ըստ բասկ-իսպանական աղբյուրների (հոդված), «Գարուն» ամսագիր, 1991, 3:

Հետաքրքիր են նաև ռուսական բիլինաներում վկայությունները «**սուրբ լեռների**» և նրանից հյուսիս գտնվող այլ լեռների մասին: Այսպես. «Իլյան և Սվյատոգորը» բիլինայում Սվյատոգորի մասին գրված է.

*Հեծավ նժույզ չին,
Արշավեց-զնաց դեպի սուրբ լեռներ:*

*Սովորեցրեց Սվյատոգորը Իլյա Մորունցուն
Դյուցազունների քաջությունները, հունարներն առէն.
Ու ճամփու ընկան, զնացին դեպի լեռներն հյուսիս-արևելք⁶⁵:*

Ուշադրության արժանի է այն, որ բիլինաներում նույնն են դյուցազնի անունը՝ **Սվյատոգոր** («Սուրբ լեռ») և երկրի անունը՝ **Святые горы** («սուրբ լեռներ»), հմմ. «Սրբազան լեռների երկիր Արատուոան», դեպի ուր ուղևորվում է հերոսը: Այս փաստը վկայում է, որ Սվյատոգորի մասին գրույցները խոր հնություն ունեն ու կապված են լեռնային երկրի հետ, ինչպիսին Հայաստանն է:

Հայկական լեռնաշխարհի ու հայոց սրբազան լեռների հետ են կապված արդեն հիշատակված սլավոնական հնագույն Արևի աստված Յարիլա (Արիլա), Յարիլո (Արիլո) աստծո անունն ու պաշտամունքը:

* * *

Նշենք նաև մեկ այլ փաստի մասին: Ուսումնասիրողները Հայաստանն իրավամբ համարում են աստղագիտության ու մասնավորապես համաստեղության կենդանակերպի նշանների հայրենիքը: Աստղագետ Վ. Օլկոտը դեռ 20-րդ դարի սկզբներին գրում է. «Աստղաբաշխության տվյալները համապատասխանում են պատմական ու հնագիտական ուսումնասիրություններին այն բանում, որ համաստեղությունների հնագույն ձևերը հորինող մարդիկ, հավանաբար, ապրել են Եփրատի հովտում, ինչպես նաև՝ Արարատ լեռանը մոտիկ շրջաններում »⁶⁶:

Հայ ակադեմիկոս, ռադիոֆիզիկոս ու ռադիոաստղագետ Պարիս Հերունին իր երկարամյա դիտարկումների և ուսումնասիրությունների հիման վրա եկել է այն եզրակացության, որ Սյունյաց լեռների Բարահունջ գյուղի մոտ գտնվող հուշարձանը արևի ԱՐ Աստծո տաճար է, հնագույն աստղադիտարան ու համալսարան, որն ըստ հաշվարկների ունի ավելի քան 7500 տարվա պատմություն⁶⁷:

65. Բիլինաներ, Երևան, 1970, էջ 24, (քարգմ. Հ. Գալքյան):

66. В. Олькот, Легенды звездного мира, Петербург, 1914, с. 14.

67. Paris M. Herouni, Armenians and old Armenia, Yerevan, 2004, II. Геруни, До историческая каменная обсерватория Карахундж-Каренин, Հայաստանի ԳԱԱ-ի զեկույցներ, 1998, № 4 (98), с. 307–328:

Հնդկական ու իրանական հնագույն գրավոր աղբյուրներից (վեյսներ, «Ավեստա») հայտնի է դառնում, որ վաղ ժամանակներից իրենք իրենց արի ցեղի մարդիկ են համարել հնդկական ու իրանական ցեղերը:

Նրանք ոչ միայն դարեր շարունակ պահպանել են արի ցեղի մ պատկանելու գիտակցությունը, արի ցեղին բնորոշ սովորույթներն ու բարքերը, այլև հպարտացել են այդ ցեղին պատկանելու, արիացի լինելու փաստով: Հիշենք պարսից Դարեհ 1-ին արքային, որը մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի կեսին արձանագրում է. «Դարեհ արի, արիներից սերված-Դարայահվահուշ Արիա, արիա ճիթրա»⁶⁸: Նա ինքն իրեն համարում է նաև արիական օրենքների պահապան: Ի տարբերություն հնդարիների և իրանցիների, բնօրրանում՝ Հայկական լեռնաշխարհում մնացած ու կազմավորված հայ ազգը կարիք չի ունեցել անընդհատ հիշելու կամ հպարտանալու դրանով: **Դա հայոց իրականությունն էր, հայը ապրում էր իր հայրենիքում՝ Հայաստանում:**

Հայ պատմիչները իրենց աշխատություններում օգտագործում են արի բառը և՛ քաջ իմաստով, և՛ արի ցեղին պատկանելու իմաստով: Այսպես. Ագաթանգեղոսը օգտագործել է «Արին Արամագղ», Մ. Խորենացին՝ «արի արքա Արտաշես» արտահայտությունները, որոնք արի ցեղին պատկանելու իմաստն ունեն: Արի բառը քաջ իմաստով Մ. Խորենացին օգտագործել է «արիաբար», Հովհ. Ոսկերեքանը՝ «արիական», Նարեկացին՝ «արիանալ», Ղ. Փարպեցին՝ «արեացի», Եղիշեն՝ «անարի» (թուլասիրտ, թուլական իմաստով), Մեբեոսը (Անանուն)՝ «Հայկն արի», Հովհաննես Մանդակունին՝ «արանցի» (առնական), Հովհաննես Դրասխանակերտցին՝ «արիական քաջամասնություն» ձևով և այլն:

Հետաքրքիր է նաև, որ **ար** (այր, էրիկ) և **հայ** (մեր հայը) բառերը հայոց մեջ օգտագործվում են տղամարդ, նաև ամուսին իմաստով: Հայերը հնում տղամարդուն դիմել են **տիար** (մեծ ԱԲ) ձևով, ի տարբերություն այսօրվա, երբ տղամարդուն դիմում են հիմնականում **պարոն** և միայն սակավ դեպքերում՝ **տիար** ձևով:

Այսպիսով, **արիական ցեղերի հնագույն գրավոր աղբյուրները և հիշողությունները տեղեկություններ են պարունակում իրենց հնագույն հայրենիքի՝ Հայաստանի մասին:**

ՎԵՐՉԱԲԱՆ

Հայկական լեռնաշխարհում, Միջագետքում և Առաջավոր Ասիայի այլ վայրերում ստեղծված առասպելաբանությունը, հնագույն գրավոր աղբյուրները, նաև նյութական մշակույթի բազմաթիվ արժեքներ (պատկերներ, կնիքադրոշմներ) վկայում են, որ արարչագործության երկիրը, ուր Տիեզերական Արարիչը (ԱԲ Աստված)՝ Հայր Աստվածը արարել է մարդուն, Հայաստանն է, Հայկական լեռնաշխարհը: Հայաստանը ոչ միայն արարչագործության, այլև մարդկության վերածննդի երկիրն է, ուր Նոյի սերունդը փրկվեց ջրհեղեղից, բազմացավ ու սփռվեց աշխարհում:

Հայաստանը նաև հնագույն քաղաքակրթության երկիրն է: Հնագիտական պեղումների ժամանակ հայտնաբերված նյութական մշակույթը (վանակատից, պղնձից, բրոնզից, երկաթից պատրաստված աշխատանքային գործիքներ, զենքեր, զարդեր, ժայռապատկերներ, որմնանկարներ), որն ընդգրկում է մարդկության պատմության զարգացման ողջ ընթացքը՝ վաղ հին քարի դարից մինչև մեր օրերը, վկայում է, որ կյանքը Հայկական լեռնաշխարհում սկիզբ առնելով հազարամյակներ առաջ, երբեք չի ընդհատվել:

Քաղաքակրթության (վաղ երկրագործություն, անասնապահություն, խեցեգործություն) ծագման հնագույն կենտրոններ են համարվում Չագրոսի լեռների արևմտյան լանջերն ու հովիտները (մ.թ.ա. 10–9-րդ հազարամյակներ, Շանիդար, Չարգի, Չարմո), Վերին Միջագետքի բլրաշատ շրջանները (մ.թ.ա. 6–5-րդ հազարամյակներ, հալաֆ-հասունյան մշակույթ) և Հայկական լեռնաշխարհի հարավային մասերը՝ Հայկական Տավրոսից հարավ ընկած տարածքները (մ.թ.ա.՝ 5–4-րդ հազարամյակներ, Այնթապ, Փիրին, Ադիաման, Ուրֆա)¹:

Ինչպես տեսնում ենք, այս կենտրոնները անմիջականորեն առնչվում, իրենց մեջ են առնում Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևել-

1. Հնագույն քաղաքակրթության և դասակարգային հասարակության առաջացման վաղ կենտրոններ են համարվում նաև Նեղոսի հովիտը (մ.թ.ա. 4–3-րդ հազարամյակներ), Գանգեսի հովիտը (մ.թ.ա. 3–2-րդ հազարամյակներ) և այլն:

68. Ա. Խաչատրյան, էջ 162:

յան, հարավային ու արևմտյան մասերը: Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական ու հյուսիսային մասերը ևս մասնակից են եղել վաղ քաղաքակրթության ստեղծմանը (Արարատյան դաշտավայրի բնակավայրեր, Թեղուտ, Թալին, Ազոխ, Գարդման):

Մ.թ.ա. 4–2-րդ հազարամյակներում Հայկական լեռնաշխարհում տեղի է ունեցել արտադրության միջոցների բուռն զարգացում (աշխատանքային գործիքների բարդացում, մետաղի հայտնագործում, լծկան ուժի օգտագործում տնտեսության մեջ), որն էլ իր հերթին բնակչության ու բնակավայրերի թվի մեծ աճ է ապահովել: Հնագիտական պեղումները ցույց են տալիս, որ այդ ժամանակաշրջանի բնակավայրերը գտնվում են մոտ տարածությունների վրա, իսկ լեռնային երկիրը, ինչպիսին Հայաստանն էր, չէր կարող հացահատիկով ապահովել աճող իր բնակչությանը: Մի շարք ուսումնասիրողներ (Ն. Վավիլով) հենց **տնտեսական** պատճառներով են պայմանավորում Հայկական լեռնաշխարհից սկիզբ առած էթնիկական տեղաշարժերը:

Տեղաշարժերի պատճառ է հանդիսացել նաև **զարգացող անասնապահությունը**: Անասունների աճող քանակ պահելու համար անհրաժեշտ էին նոր արտավայրեր: Արտագաղթի պատճառ էր նաև **կենտրոնացված, ուժեղ պետության բացակայությունը** Հայկական լեռնաշխարհում: Պետական կազմավորումներ ստեղծվում էին Հայկական լեռնաշխարհի այս կամ այն մասում (Խուրրի-Միտանի, Ուրարտու, Տիգրան Մեծի Հայաստան), բայց դրանք չեն կարողացել երկար ժամանակով միավորել բոլոր ցեղերին ու չեն դարձել համահայկական ուժեղ պետություններ:

Մեծ մասշտաբի հեռավոր արտագաղթեր ու տեղաշարժեր կատարելուն մեծապես նպաստել է նաև **ձիու վաղ ընտելացումն ու անվավոր փոխադրամիջոցների օգտագործումը** հայկական/արիական ցեղերի կողմից: Հայկական/արիական ցեղերի տարածման գործում քիչ դեր չի խաղացել նաև նրանց ու նրանց անմիջական ժառանգներին՝ հայերին այսօր էլ բնորոշ **աշխույժ, ակտիվ, հետաքրքրասեր խառնվածքը**, որին ձգում էին նոր հորիզոններն ու անորոշ, անձանոթ հեռուները:

Հետաքրքիր է նաև այն փաստը, որ պատմությունը չի հիշում արիական ցեղերի հանկարծակի, դաժան ու թշնամական ներխուժումներ: Փաստերը ցույց են տալիս, որ հիմնականում խաղաղ, բարեկամական հարաբերություններ են հաստատվել արիական ցեղերի և այն ցեղերի միջև, որոնց հարևանությամբ սկսել են ապրել արիները նոր տարածքներում:

Եղել են նաև արիական ցեղերի այլ ցեղերի հետ ձուլվելու դեպքեր (թոխարներ², պարթևներ³, սարմատներ⁴, սկյութներ⁵ և այլն):

Օգտագործելով Հայկական լեռնաշխարհում, Միջագետքում և Առաջավոր Ասիայի այլ վայրերում կատարված հնագիտական պեղումների արդյունքները, հնդեվրոպական լեզուների և այլ լեզուների միջև եղած լեզվաբանական փոխազդեցությունները, աշխարհագրական ու անձնական անունները, ինչպես նաև հայկական/արիական մշակույթին բնորոշ վերը հիշատակված տարրերը (խեցեղեն, մետաղե իրերի վաղագույն նմուշներ, ժայռապատկերներ, մարտակառքեր, արևի պաշտամունք, խորհրդանշաններ) փորձենք նշել այն ուղիները, որոնցով տեղաշարժվել, տարածվել են հնդեվրոպական ժողովուրդների նախնիները՝ արիական ցեղերը, հեռանալով հայրենիքից՝ Հայկական լեռնաշխարհից:

Հայկական լեռնաշխարհից կատարված առաջին տեղաշարժերը վերաբերում են մ.թ.ա. 7–6-րդ հազարամյակներին, երբ նրանց հետքերը (խեցեղեն, օբսիդիանե գործիքներ, պաշտամունքային խորհրդանշաններ) հայտնաբերվում են **Փոքր Ասիայի արևմտյան մասերում** (Չաթալ-հույուք, Հաջիլար, Տրոյա, Ալիշար), **Միջերկրական ծովի արևելյան մասերում՝ Ամուկի հովտում** (Թելլ-Էշ-Շեյխ, Ալալախ): Հայտնաբերված մշակութային արժեքները կրում են հալաֆ-հասունյան մշակույթի ազդեցությունը (մ.թ.ա. 6–5-րդ հազարամյակներ), որի կենտրոնը ինչպես նշվել է Հայկական լեռնաշխարհի հարավային մասերն ու Հայկական Միջագետքն են:

2. Ապրել են Չինական Թուրքեստանում, որտեղից էլ հայտնաբերվել են թոխարներն գրված տեքստեր (մ.թ. 5–7-րդ դդ.): Չուվել են թուրքալեզու ցեղերին:

3. Պարթևների մի մասը 5–6-րդ դարերում ձուլվել է Միջին Ասիայում ապրող թուրքալեզու ցեղերին:

4. Սարմատները «իրանալեզու» ցեղեր էին, ապրել են նախակովկասյան, հյուսիս-մերձսևծովյան տափաստաններում, հասել են Դանուբ, Միջին Ասիա: Սարմատական ցեղերից մ.թ.ա. 2–1-ին դդ. հզորացել են ալանները (Ալանիա): Միջին դարերում սարմատական ցեղերը ձուլվել են սլավոններին և թուրքալեզու ցեղերին:

5. Սկյութների մասին գրավոր աղբյուրները հիշատակում են մ.թ.ա. 8–7-րդ դարերից: Նրանք ապրում էին հյուսիս-մերձսևծովյան շրջաններում: Ստեղծվել է սկյութական ցեղերի միություն, ստրկատիրական պետությանը բնորոշ գծերով, ունեցել է բազավոր, ռազմական ավագանի, քրմություն և այլն:

Սկյութները հարևանների դեմ մղել են կողոպտչական և հարձակողական պատերազմներ: Կրելով մի շարք պարտություններ (Մակեդոնիայի Փիլիպպոս 2-րդ բազավորից, սարմատներից, գոթերից) սկյութները թուլանում, կորցնում են իրենց էթնիկ ինքնությունը և ձուլվում այլ ցեղերի:

Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված մեկ այլ՝ կուր-արաքսյան (նաև շենգավիթյան) կամ քիբբեթ-քերակյան մշակույթը կրող ցեղերը մ.թ.ա. 5-4-րդ հազարամյակներում հայտնվել են Սիրիայում, Պաղեստինում և այլն: Հայկական լեռնաշխարհից կատարված առաջին էթնոկական տեղաշարժը, որի մասին հիշողություններ են պահպանվել գրավոր աղբյուրներում, **շումերների տեղաշարժն է**, որը կատարվել է Հայկական լեռնաշխարհի հարավային մասերից մ.թ.ա. 5-4-րդ հազարամյակներում:

Հայկական/արիական ցեղերի տեղաշարժերը ավելի հաճախակի են դարձել մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի կեսերից ու հատկապես մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջերից: Նրանք շարժվել են դեպի արևելք, արևմուտք և այլն: Հետևեք արևելք շարժվող ցեղերին:

Հնագիտական պեղումները և հնագույն գրավոր աղբյուրները (վեդաներ, «Ավեստա») ցույց են տալիս, որ Հայկական լեռնաշխարհի հարավային մասերից, ուր ինչպես հայտնի է մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 1-ին կեսերին կազմավորվել էր Խուրրի-Միտանի պետությունը, ուր գոյություն ուներ Ինդրա, Միթրա, Վարունա, Նասատյա, Վահագն, Սուրիա աստվածների պաշտամունքը, կատարվել է բնակչության էթնոկական տեղաշարժ դեպի Իրանական սարահարթ (մոտավորապես մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերին), որը հավանաբար պայմանավորված էր Խուրրի-Միտանի պետության թուլացումով և սեմական ցեղերի հաճախակի դարձող ներխուժումներով: Պատմագրության մեջ տեղաշարժին մասնակցող ցեղերին տրվել է **հնդիրանցիներ** ընդհանուր անունը, իսկ իրենք իրենց այդ ցեղերը անվանում էին **արիներ**: Իրանական սարահարթից ցեղի մի մասը շարունակում է շարժվել դեպի արևելք: Մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսին նրանք հայտնվում են Հնդկաստանում (Հնդկաստանի Հարապպա բնակավայրից հայտնաբերված դիակիզումով վաղ դամբարանը թվագրվում է մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 2-րդ կեսով): Ցեղի մի մասը այլ ճանապարհ է ընտրում: Նրանք Կասպից ծովի հարավային ու արևելյան մասերով հասնում են Արալյան ծով, Սիբիրի հարավային մասեր, Ուրալյան լեռներ (կարելի է մտածել, որ Արալ և Ուրալ անունները կապ ունեն հայ-արիական ԱՐ Աստծո անվան հետ): Մ.թ.ա. 3-2-րդ հազարամյակներով են թվագրվում (նշվել է, որ թվագրման մեջ հնարավոր են անճշտություններ, չափազանցություններ) արդեն հիշատակված Ֆերգանայի լեռներից (Մայմալի-Թաշ), հարավային Սիբիրից ու Մոնղոլիայից հայտնաբերված ժայռապատկեր-

ները (լծված ձիերով սայլեր, մարտակառքեր): Մա նաև այն ճանապարհին է, որով արիական ցեղերը (թոխարներ) հասել են Միջին Ասիա, այնուհետև՝ բուրք-մոնղոլական ցեղերով բնակեցված տարածքներ ու Չինաստան (մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի սկիզբ): Արալյան ծովից ու Կասպից ծովի հյուսիսային մասերով ցեղի մի մասը թեքվել է արևմուտք, անցել Վոլգա գետը (Վոլգա գետից արևելք, Գերասիմովկա ավանում հայտնաբերվել են անվավոր ծածկասայլեր), հասել Սև ծովի հյուսիսային մասեր, Դրիմ, այնուհետև շարժվել դեպի Եվրոպա: Նշենք, որ Վոլգա գետը արիները կոչել են **Ռ-ահ**, նախահայրենիքում գտնվող **Ռ-ահ (Արաքս)** գետի անունով⁶:

Դռն, Դնեպր, Դնեստր, Դանուբ (Դունայ) գետերը ևս անվանակոչվել են արիական ցեղերի կողմից: Հնդկական վեդաներում (Մահմիթներ) և «Ավեստայում» **գետ** իմաստով օգտագործվում է danu բառը, որն էլ ամենայն հավանականությամբ ընկած է վերոհիշյալ գետանունների հիմքում⁷:

Արիական ցեղերը հյուսիսներձևածովյան ու Կասպից ծովի հյուսիսարևմտյան մասեր են թափանցել նաև Կովկասով (սարմատներ):

Հայկական լեռնաշխարհից դեպի արևմուտք տեղաշարժերի ժամանակ ցեղի մի մասը հասել է Փոքր Ասիայի արևմտյան մասեր ու Բալկաններ (կրետե-միկենյան մշակույթը կրող հունական ցեղեր, փռյուգիացիներ, թրակիացիներ, էտրուսկներ)⁸:

6. Դարեհ 1-ինի Բեհիսթունյան արձանագրության հիման վրա կազմված Արեմենյան պետության քարտեզում (1-ին հազարամյակի կես) Վոլգա գետը նշված է Ռ-ահ անունով (ՀՄՀ, հ. 2, էջ 163): Վոլգա գետը Ռ-ահ անունով հիշատակվում է նաև Պաղեստինի աշխատության մեջ (V, 8, 12): Գետի նոր, Վոլգա անունը հին սլավոներեն նշանակում է խոնավ «-,воглый» (В. Георгиев, с. 253):

7. Т. Гемкрелидзе, В. Иванов, 1984, с. 921, С. Дикшит, с. 476.

8. Էտրուսկները Ապենինյան թերակղզու հնագույն վերաբնակիչներն են, որոնք մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջերից, տեղաշարժի մի քանի ալիքներով, ծովով հայտնվել են Իտալիայի հարավային մասերում՝ Էտրուրիայում: Էտրուսկերեն հնագույն գիրը (մահարձանների, զարդերի, կենցաղային իրերի վրա) թվագրվում է մ.թ.ա. 7-րդ դարով, իսկ նորագույնը՝ մ.թ.ա. 2-1-ին դարերով (В. Георгиев, էջ 184): Էտրուսկյան մշակույթը սերտորեն կապված է Էգեյան ավազանի և Փոքր Ասիայի հյուսիսարևմտյան մասի մ.թ.ա. 2-1-ին հազարամյակներով թվագրվող մշակույթի հետ: Լեզվաբանները (Վ. Գեորգիև) նշում են, որ էտրուսկերենը լեզվական ընդհանրություններ ունի ոչ թե իտալական, այլ լիդիական, լիկիական, հայկական և փոքրասիական այլ լեզուների հետ, իսկ «էտրուսկերեն լեզվի հնչյունաբանական կառուցվածքը շատ մնան է հայոց լեզվի հնչյունաբանական կառուցվածքին» (В. Георгиев, с. 194):

Մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջերից Բալկանները ընդունել են արիական ցեղերի նոր զանգվածներ, որոնք այստեղ էին հասել Սև ծովի հյուսիսային մասերով: Մակայն միշտ չէ, որ նոր հայտնված ցեղերը խաղաղ զոյակցել են ավելի վաղ այդ տարածքներում հայտնված իրենց ցեղակիցների հետ: Հաճախ նորեկների ճնշման հետևանքով հնարմակ ցեղերը նոր տեղաշարժեր են կատարել: Այդպիսի մեծ տեղաշարժի մասին են հայտնում եգիպտական աղբյուրները՝ խոսելով «ծովի ժողովուրդների» գաղթի մասին, որը կատարվել է Էգեյան աշխարհից և Բալկաններից⁹ (թրակիա-փոյուգիական ցեղեր) դեպի Փոքր Ասիա ու Եգիպտոս՝ Նեղոսի դելտա (մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի 2-րդ կես): Ինչպես տեսնում ենք, հնդեվրոպացիների նախնիները՝ արիական ցեղերը Եվրոպա մուտք են գործել և՛ **արևելքից** (չրջանցելով Կասպից ծովը), և **հարավից** (Փոքր Ասիայով): Կազմակերպված, լավ զինված, միաձույլ այս ցեղերը տարբեր ժամանակներում հայտնվելով Եվրոպայում ակտիվ շփումների մեջ են մտել ինչպես իրենց ցեղակիցների, այնպես էլ այլ ցեղերի հետ, որոնց հանդիպում էին իրենց ճանապարհին (ֆիննաուգրական, մոնղոլական, ալթայան ցեղեր): Այս տեղաշարժերի¹⁰ ժամանակ էր նաև, որ առաջանում են հնդեվրոպական բարբառները Եվրոպայում: Կազմավորվում են կելտական, հունական, գերմանական, իլլիրիական, իտալիկյան (այժմ իտալական), սլավոնական, բալթյան լեզվախմբերը և այլն:

9. Նշվում են թրակիա-փոյուգիական ցեղերի Բալկաններից-Հայկական լեռնաշխարհ ընկած գաղթի ճանապարհը՝ ելնելով այդ տարածքների դամբարաններից հայտնաբերված նյութական մշակույթի (հատկապես խեցեղենի) նույնությունից: Իսկ ճանապարհը այսպիսին է: Թրակիա-Մալոնիկի հարթավայր – Տրոյա-Տրոաս – Փոքր Ասիայի ծովեզերք – Մալաթիա-Խարբերդ-Դիարբեքիր-Մասուն (ՀՄՊ, 1971, էջ 232-233): Նշենք, որ մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերին և ավելի ուշ հնարավոր էր գաղթի նույն ուղին հակառակ ուղղությամբ՝ Հայկական լեռնաշխարհ-Թրակիա:

10. Նշենք նաև Հայկական լեռնաշխարհից դեպի հարավ-արևմուտք՝ Եգիպտոս կատարված էթնիկական մի տեղաշարժի մասին, որը ուսումնասիրողների շրջանում տարբերակ կարծիքների տեղիք է տվել: Պահպանված հնագույն գրավոր աղբյուրները կցկտոր տեղեկություններ են հաղորդում մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի I կեսին Եգիպտոս ներխուժած հիքսոս կամ հաքսոս ցեղի մասին: Արժեքավոր են հատկապես եգիպտական քուրմ Մանեթոնի տեղեկությունները (մ.թ.ա. 4-րդ դար), որն օգտվելով տաճարներում պահպանվող գրավոր աղբյուրներից, գրել է Եգիպտոսի պատմությունը: Այլ աշխատությունից միայն հատվածներ են պահպանվել, որոնք մեզ են հասել Հովսեփոս Փլավիոսի ու Եվսեբիոս Կեսարացու աշխատությունների միջոցով: Մանեթոնի աշխատության պահպանված հատվածներից հայտնի է դառնում, որ մոտավորապես մ.թ.ա. 1700 թ. Ասիայից Եգիպտոս են ներխուժել անխոցելի գրահներով, սուր հատող սրերով ու

Ամփոփենք: Հնագիտական, ազգագրական, լեզվաբանական, մարդաբանական ուսումնասիրությունները, հնագույն գրավոր աղբյուրներն ու փաստերը վկայում են, որ Հայկական լեռնաշխարհն ու շրջակա տարածքները (Իրանի հյուսիսարևմտյան մասեր, Փոքր Ասիայի արևելյան մասեր, Հայկական Միջագետք) այն տարածքներն են, որտեղ **արարվել է աշխարհի հնագույն ցեղերից մեկը՝ հայ-արմենների ցեղը**: Այդ տարածքում ամենուրեք սփռված են այս ցեղի հետքերը (մշակութային արժեքներ, աշխարհագրական ու անձնական անուններ) և այստեղ կարելի է հետևել այդ ցեղի զարգացման ու առաջընթացի բոլոր փուլերին:

Հայաստանը՝ Հայկական լեռնաշխարհը ոչ միայն արարչագործության՝ մարդու արարման, այլև մարդու գործունեության շնորհիվ ստեղծված քաղաքակրթության հնագույն երկիրն է: Հայկական լեռնաշխարհում ստեղծված քաղաքակրթության հետքերը սփռված են

նետերի երկաթե սլաքներով զինված, մարտակառքեր վարող լեռնական քաջ ռազմիկներ, որոնք «առանց պատերազմի դիպու տիրեցին մեր աշխարհին», - գրում է Մանեթոնը: («Բազմավեպ», 1912 թ., 7-9, էջ 297): Հնագույն գրավոր աղբյուրները (հունական) ներխուժող լեռնականներին անվանում են հիքսոսներ (**hik-sos**) կամ հաքսոսներ (**hak-sos**), որն «անապատի առաջնորդներ», «հովիվների թագավորներ», «օտար երկրների թագավորներ» իմաստներով է բացատրվում: Ուսումնասիրողների շրջանում միասնական կարծիք չկա հաքսոսների էթնիկ պատկանելիության մասին: Այս իմաստով կարևոր է Եվսեբիոս Կեսարացու «Ժամանակագրություն» աշխատությունը: Ե. Կեսարացին, որ անմիջականորեն օգտվել է Մանեթոնի չպահպանված աշխատությունից, ներխուժողների համար օգտագործում է **hak** անունը (Եխեթի Պամփիլեաց Կեսարացիոյ, Ժամանակագրականը, մասն Ա, Վենետիկ, 1818, էջ 227-229) և նշում, որ հաքսոսները Եգիպտոս են քաշվել Խուրի երկրից: Մրանով պետք է բացատրել այն փաստը, որ Եգիպտացիները թրթափելով հաքսոսների լուծը, պատերազմ սկսեցին Խուրի-Միտանիի դեմ (մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսեր) համարելով, որ այդ երկրից էր գալիս իրենց պատճառված աղետը:

Ուսումնասիրողները (Հ. Յ. Ավզեր) դեռ 19-րդ դարի կեսերից նույնացրել են հայերի **հայ** ինքնանվանումը **հաքսոսներ** կամ **հիքսոսներ** անվան հետ (Բազմավեպ, 1912, 7-9, էջ 289-297): Հատկանշական է, որ հաքսոսները իրենց համարում էին Արեգակի որդիներ (ԱԼԲ, II, տր. 415), ու նրանց ազդեցության հետևանք էր, որ Արեգակի պաշտամունքը Եգիպտոսում բարձրացվեց պետական մակարդակի (Ra Աստծո պաշտամունքը):

Նշենք, որ Եգիպտոսի նոր տերերի՝ հիքսոսների մայրաքաղաքը կոչվում էր Ավարիս, նրանք են հիմնել նաև **Երուսաղեմ** քաղաքը (Manetho, The Aegyptiaca, London, 1948, p. 89, է. Դանիելյան, 1997, էջ 73), իսկ նրանց առաջնորդներին կոչում էին Սալիտիս, Հիան, Ապոպի և այլն: Այս իմաստով պատահական չպետք է համարել հայերի անընդմեջ ներկայությունը Երուսաղեմում բոլոր ժամանակներում, մասն ախօր՝ 21-րդ դարում, երբ քաղաքի սրբավայրերի 1/4 մասը պատկանում է հայերին:

Եվրոպայից Հնդկաստան ընկած ընդարձակ տարածքներում: Այդտեղ ապրող ժողովուրդների՝ հնդեվրոպացիների նախնիները՝ **արիական ցեղերը բաժանվելուց առաջ (մոտ մ.թ.ա. 5–3-րդ հազարամյակներ) եղել են միասնական ցեղային միության մեջ, ունեցել են նույն հայրենիքը, պաշտել են նույն աստվածներին, խոսել են նույն լեզվով (բարբառներ), ունեցել են նույն պատմությունն ու մշակույթը, նույն կենցաղը, նույն անունները**, որոնց հետքերը անցնող հազարամյակները ի վիճակի չեն եղել ջնջելու, մոռացնել տալու: Դարեր շարունակ հնդեվրոպական ժողովուրդները սնվել են պատմամշակութային նույն ակունքներից, որն արտահայտվել է նրանց հետագա բանավոր ու գրավոր գրույցներում, ավանդություններում, դյուցազնավեպերում և այլն:

Այսպիսով, մ.թ.ա. 4–3-րդ հազարամյակներից (նաև ավելի վաղ) սկսած, իսկ մ.թ.ա. 3–2-րդ հազարամյակներից ավելի մեծ թափ ստացած էթնիկ մեծ կամ փոքր տեղաշարժերի հետևանքով Հայկական լեռնախարհի բնակիչները՝ հայկական (արիական) ցեղերը, հայտնվել են այլ տարածքներում, պահպանելով հոգևոր կապը և հեռավոր հիշողություն հայրենիքի՝ Արարատի երկրի ու Արարատ-Մասիս Մուրբ լեռան մասին: Հայկական՝ արիական ցեղերը իրենց հետ տանում և պահպանում են նաև նախնիների **հայ** ու **արի** (**արմեն**, **արման**) անունները, այդ անունների մեջ ամփոփելով իրենց ցեղի ու տեսակի բնութագիրը՝ **բարձր**, **վեհ (high)** և **քաջ**, **հզոր (ari)**:

Ինչպես տեսնում ենք, ԱՐ Աստծո երկիրը՝ Արարատը, Հարթ-Հայրը բազում գաղտնիքներ ունի իր մեջ պահած: Այդ գաղտնիքներից մեկը դանդաղորեն, բայց հաստատուն կերպով բացահայտվում է: Այն է, **սրբազան այս հողը հայրենիքն է հայկական/արիական հնագույն ցեղի, իսկ այսօրվա հայը անմիջական ժառանգն է այդ ցեղի ու պահպանը այս Մուրբ հողի:**

SUMMARY

Armenia is one of the oldest centers of civilization. The centuries-old traces of material culture, myths and legends, geographical and personal names reveal that Armenians are the natives of the Armenian Highland; they are indigenous who lived there since the dawn of humanity.

Greek historians Herodotus (5th century B.C.), Xenophones (5th century B.C.), Strabo (63 B.C. -20) and some others speak extensively about the Armenians, their history and geography. The Greek historiography had also found its own version on the origin of Armenians. The version is about the Thracio-Phrygian origin of Armenians which is based on some common features shared by both of them, common traditions, clothing, the used armours and also the myth of Armenos of Thesalia.

According to Armenian Medieval Historiography (V-XV c, M. Khorenatsy, Agatangelos, P. Bouzand, Sebeos, etc.) Armenian people were ancient inhabitants of Armenian Highland and they have lived here since Babelon Mess.

Starting from the middle of the 20th century, researchers, especially the linguists (V. Illich- Svitich, O. Shirokov, G. Klichkov, A. Dolgopolski, V. Ivanov) brought forward the idea that the ancestors of the Indo-European language speaking peoples, the Arian tribes, had lived in the Armenian Highland and surrounding areas. T. Gamkrelidze and V. Ivanov, in their work <The Indo-European languages and the Indo-Europeans>, discussed very thoroughly and deeply the questions about the location of the ancestors of the Indo-Europeans in the areas including the Armenian Highland and surrounding lands. This opinion has many followers and enters steadily the scientific world.

Thus in the given monograph, the author discusses and defends the assertions about the Armenian Highland as the homeland of the Armenians. The opinion that Armenia is the centre of Creation and ancient civilization, is also discussed. The arguments mainly focusing on the Armenian ethnos, history and Highland from the point of view of linguistics, mythology, history, anthropology, ethnic migrations reinforce the above stated assertions. The work also explores questions related to the worship of the **Creator-AR-Ara** (Creator = Ararich in Armenian).

The written sources of ancient peoples (Summerians - <Myth of Enki and Ninmah>, Akkadians - <Enuma Elish>, Hurri <About the Heaven's Kingdom>) prove that Man was created in a land called Abzu (Apsu, Apsuv) during the reign of Lord of the Earth Haya (=Haia, Aia, Gea). This land was known by the names Kur, Eden, Irigal, Arali. From other written sources (<Gilgamesh>, <Atrakh-

sis>) and from its geographical location (the Land of Mountains, the region of rivers' springs) and considering the name Arali/Abzu, it becomes clear that the land is located in the sources of Euphrates and Tigris rivers in the Armenian Highland. The Bible, in its turn witnesses that man was created in the Armenian Highland, in the regions of the Tigris, Euphrates, Gehon and Pison rivers' sources. In the country under the rule of the deity Haya (=Haia) the created man considered himself the indigene of Haya's land, the Lord of the Earth; **hay** [hai], which means **world inhabitant, world creature**.

According to the Hurri-Armenian mythology, which originated in the Armenian Highland (<About the Heaven's Kingdom>, <The birth of Vahagn>), man was created in the land of Haya's deity from the union of the Haya-Lord of the Mother Earth, and of the Cosmic Creator God AR (Arev, the Sun God). The **hay**, an inhabitant created in the Armenian Highland, the worship of the deity Haya Lord of the Earth made parallel to the Creator Father AR. Through the worship of the God AR he considered himself God's Son **Arman** (Ar-man), **Aram** (Ar-am, am=ma/, **Arme(n)** and the area where the **Hay-Armens**. were created was called **Ararat** (Arar-at), **Hark** (Har-k) and **Hayk** (Hay-k). During a certain period in the history the Hay-Armens had assigned to the brightest and the biggest celestial lighter with the creative powers and worshiped him as the God AR (ARA); the one that was giving Light, Life and Warmth; the Sun-God.

So we can say, the man created in Armenia, **with his Hay-Armen names, is considered a unique connection, a bridge between the Universe (Creator God Ar-Ara) and Mother Earth (God/Godess Haya)**.

At the beginning of the 3rd millennium B.C. the Semitic tribes, the Akkadians (much later the Babylonians and the Assyrians) from the Arabian peninsula appeared in the Northern or Armenian Mesopotamia to the south of the Armenian Highland and had relations with its natives, the Hay-Armens. At these times the God AR was still worshiped. Some legends and tales were preserved about the Armenian Highlands' inhabitants living in the Haya's Land (hay) and being the **sons of the God AR (Arma, Aram)**. The Akkadians called these people the Sons of God AR (Arma, Armen) and the land **Armani** or **Aramani**. Much later, in the 2nd and 1st millennia B.C. the Greeks and Persians called this people Armens. In the present work, the role and the importance of the God AR is discussed in relation to the Armenians' (also to Arian tribes') spiritual and material cultural foundations. Great attention is devoted to the questions concerning Armenia as being the oldest country of Light and Sun Worship. The study shows that AR God's name, its worship and the ideology may help understand the ancient periods of the Armenian history, as well as some names of state formations in the Armenian Highland (Aratta, Armani, Arme-Urme, Ararat-Urartu).

The origins of some personal and geographical names starting with AR (or having that component), the names of other Gods (Aramazd, Ahuramazda, Ares, Aras, Ram-/A/Ram, Mars, Yar-Yarilo), their worships and ideologies are also examined.

The worship of Sun and the worship of AR had left a deep impact on the formation of the mentality, moral norms, spiritual and material values of the Armenian-Arian, as well as other Arian, tribes and on their further development.

In the 4th and 3rd millennia B.C., intensive development of the means of production took place in the Armenian Highland, which in its turn had brought for the increase in the number of population. It played a certain role in ethnic migrations of the populations. Consequently, a part of the Armenian tribes - the ancestors of the Indo-Europeans, the Arian tribes appeared in Iran, India, Greece, Europe and other areas (3rd - 1st millennia B.C.), keeping the spiritual connection and the memoris of the land of the ancestors and sacred mt. Ararat. They also took with them their forefather's names **hay** [hai] and **ari** /Armen, Arman/, in those names including there tribs character and sort: proud, high /hai=high/ and brave, powerful /ari/.

Time and space had yielded to oblivion the homeland, but the material and spiritual values (myths, customs and traditions) and also the worship of the God AR bring people back in thier perceptions to the country of Sun, Light and of AR's worship -Armenia.

In the works are presented chapters of Armenia-Summer, Armenia-India, Armenia-Iran, Armenia-Greece, Armenia-Great Britain, Armenia-Germany, also Armenia-the Pireney peninsula /Spain, Basconia/ and Slavian tribes /Russians/, where much attention is payed to ancient written sources, also to their material, spiritual and cultural connections.

It is also interesting that the Armenian language, in contrast to other Indo-European languages, **has all phonetic sounds common to all Indo-European languages**.

Anthropological studies reveal that the Armenian Highland was inhabited by the anthropological type defined Armenoid by F. von Lushan.

Research of all these materials allows us to conclude that the ancestors of the Indo-Europeans, the Arian tribes, well before their big or small ethnic migrations (in the 5-3th millennium B.C.) lived in tribal unions. They had the same homeland (the Armenian Highland and surrounding lands), they worshiped the same gods (AR-ARA, Aramazd, Vahagn, Mihr, Anahit), they had the same culture, lifestyle, names, the impacts of which have not even been destroyed by the passing millennia.

РЕЗЮМЕ

Армения-один из древнейших центров цивилизации. Многовековые следы материальной культуры, мифологические сказания, легенды, географические и личные имена свидетельствуют о том, что армяне-коренные жители Армянского нагорья и проживают здесь с древнейших времен.

Греческая историография выдвигала свою версию о происхождении армян. Греческие летописцы (Геродот, Ксенофонт, Страбон) относят армян к фрако-фригийскому происхождению, исходя из их общих обычаев, форм покроя одежды, видов использованного оружия, также сказания о фесалийском аргонавте Арменосе.

В армянской средневековой историографии (V–XV вв., М. Хоренаци, Агатангехос, П. Бюзанд, Себеос) было распространено мнение, что армяне-древнейшие жители Армянского нагорья и живут здесь после Вавилонского столпотворения.

С середины XX века ученые, особенно лингвисты (В. Иллич-Свитич, О. Широков, Г. Кличков, А. Долгопольский, В. Иванов) выдвигают точку зрения, согласно которой, предки народов принадлежащих индоевропейским языкам - арийские племена, жили в Передней Азии, точнее на Армянском нагорье и в близлежащих областях. Теорию о местонахождении индоевропейской родины в восточных частях Передней Азии досконально разработали Т. Гамкрелидзе и В. Иванов в совместном труде „Индоевропейский язык и индоевропейцы". Эта точка зрения имеет много сторонников и постепенно входит в научный оборот.

В представленной работе делается попытка рассмотреть эту версию о локализации прародины индоевропейцев на Армянском нагорье и соседних областях, а также об автохтонности армян на своей родине. Выдвигается также теория, что Армения является центром сотворения и цивилизации согласно древнейшим мифологическим представлениям и Библии.

В труде рассматриваются все варианты, которые могут подтвердить эту версию. Выявляются археологические, этнографические, лингвистические аспекты проблемы, а также вопрос этнических передвижений, имея в центре внимания армянский этнос, историю и Армянское нагорье.

В труде обсуждаются также вопросы о культе **бога-творца AP-APA** (Творец=Араруч на армянском).

Древнейшие письменные источники (шумерский „Энки и Нинмах", аккадский „Энума Элиш...", хурритский „О царстве небесном") свидетельст-

вуют, что человек сотворен в стране Абзу (Апсу, Апсув), то есть в стране Матери-Земли, находящейся под покровительством бога мудрости Хайа/Энки (Айа, Эа, Гея). Эта страна известна и под другими именами: Кур, Иригал, Арали. Из вышеуказанных и других письменных источников очевидно, что своим географическим нахождением Абзу соответствует району, где находятся истоки рек Евфрата и Тигра, то есть Армянскому нагорью. Библия тоже свидетельствует, что человек создан в районе истоков рек Евфрат, Тигр, Гехон (Аракс) и Писон (предполагается Кура). Человек, сотворенный на земле, находившейся под покровительством бога Хайа, (Науа=Наиа), сам себя считал **hay** (hai, хай), что означает **житель земли** или **земное существо**.

Согласно хурри-армянской мифологии („Поэма о царстве небесной", „Рождение Ваагна") зародившейся на территории Армянского нагорья, человек сотворен в стране бога 'Айа (Эа), путем соединения бога матери земли 'Айа и небесного творца Бога-Солнца-AP (армянский Арев-AP/APA). И житель, сотворенный на Армянском нагорье **hay**, в своем мирозерцании, сочетает культ богини Матери Земли '**Айа** (Хайа) с культом отца-творца бога **AP** - считая себя **сыном бога AP** - **Арман** (Ар-ман), **Арам** (Ар-ам=ма), **Армен** (Ар-мен). Территорию, где были сотворены сами **hay-армяны**, они называли **Арарат**, (Арар-ат, место сотворения), **Hark** (Har-k, Хар-к), **Hayk** (Hay-k, Хай-к).

В определенный исторический период самому большому и яркому светилу, даровавшему людям свет, тепло и жизнь Солнцу, hay-армяны приписывали также силу творца и поклонялись ему как богу AP-APA, Солнце-бог.

Таким образом, можно сказать, что своими именами **hay** /хай/- **армен**, жители Армянского нагорья, являются **своеобразным мостом во Вселенной, связывая Мать Землю (Бог/Богиня 'Айа, Эа) с Космосом /Бог-Творец Ар-Ара/**.

В начале III тысячелетия до н.э. из Аравийского полуострова в северную Месопотамию (южнее Армянского нагорья) проникли семитские племена - аккадцы, (позднее - вавилонцы и ассирийцы). В процессе общения с жителями Армянского нагорья, где еще сохранялись древнейшие сказания и легенды о происхождении hay-армян, семитские племена узнали, что они жители страны бога 'Айа и детища бога-творца AP. И аккадцы тоже называли жителей Армянского нагорья сыновьями бога AP, то есть **арман**, **арме(н)**, страну - **Армани**, **Арме**. Впоследствии в II-I тысячелетиях до н.э., греки и персы называли жителей Армянского нагорья арменами, а страну - Арменией. В труде подчеркивается важная роль и значение культа бога AP в создании духовной и материальной культуры армянских племен (также других арийских племен). Большое внимание уделяется богу AP, как богу солнца, и вопросу о том, что Армения является древнейшей страной культа солнца и света.

Исследования свидетельствуют, что имя, культ и идеология бога АР могут способствовать изучению многих вопросов древнейшей истории армян (также других индоевропейских народов), в том числе названий многих государственных образований, таких как Аратта, Армани, Арме-Урме, Арарат - Урарту, имен более поздних божеств, унаследовавших характерные черты бога АР, таких как Арамазд, Ахурамазда, Арес, Арас, Рам (/А/ рам) Марс, Ярь /Ярь =Ар/, Ярило и другие. Также изучаются вопросы, касающиеся личных и географических названий.

В IV—III тысячелетиях до н.э. на Армянском нагорье произошло бурное развитие средств производства, которое в свою очередь привело к росту числа населения и населенных пунктов. Этот факт сыграл большую роль в этнических передвижениях. В результате этого процесса, часть армянских племен, предки индоевропейцев арийские племена, появились в Иране, Индии, Греции и в других европейских регионах (III-I тысячелетия до н.э.), сохранив духовную связь и отдаленные воспоминания о стране предков и священной горе Арарат /имя древнего славянского и русского богатыря **Святогора** также подтверждает это/. Они переняли также названия своих предков - **hay (hai), ари** (армен, арман), в которых заключалась характеристика их вида и племени - высокие, благородные (**high, hai**), храбрые и сильные (**ari**).

Время и пространство ослабили воспоминания о родине, но духовные и материальные ценности: мифы, предания, легенды, обычаи, а также следы культа бога АР, возвращают людей в страну света и солнца - в Армению.

В труде представляются разделы Армения- Шумер, Армения-Индия, Ар

Армения-Пиренейский полуостров /Испания, Баскония/ и славянские племена /русские/, в которых уделяется внимание материальной, духовной и культурной связи между ними.

Интересен и тот факт, что армянский язык, в отличии от других индоевропейских языков, **имеет все фонетические звуки, свойственные индоевропейским языкам.**

Антропологические исследования также свидетельствуют о том, что Армянское нагорье находится в ареале, который немецким ученым фон Лушаном был назван "родиной арменоидного типа".

Таким образом, исследования дают нам возможность предполагать, что далекие предки индоевропейских народов арийские племена на Армянском нагорье составляли племенную общность, имеющую единую родину. Они поклонялись одним и тем же богам (АР-АРА, Арамазд, Ваагн, Михр-Митра, Анаит), создавали общую культуру, наследие которой, пройдя через тысячелетия и века, сохранилось до наших дней.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՅԱՆԿ

Աստվածաշունչ

Մ. Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1981

Ազարիսնզեղոս, Հայոց պատմություն, Երևան, 1983

Եփեսքի Պամփիլիսաց Կեսարացիոյ, Ժամանակագրականք, մասն Ա, Վենետիկ, 1818

Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Թիֆլիս, 1914, 1970

Մեքենու, Պատմութիւն, Երևան, 1939

Հովհաննէս Դրասխանակերպոցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912

Հերոդոտ, Պատմություն, Երևան, 1986

Բենեդիկտ, Անաբասիս, Երևան, 1970

Սիրիարոն, (քաղեց և քարգմանեց Հ. Աճառյանը) Երևան, 1940

Հովսէփոս Փլավիոս, Հրեական հնախտություն, Երևան, 1976

Դիոդորոս Սիկիլիացի, Պատմական գրադարան, Երևան, 1985

Ջենոբ Գլակ, Հովհ. Մամիկոնյան, Պատմութիւն Տարօնոյ, Երևան, 1941

Արեղյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք 1, Երևան, 1968

Արեղյան Մ., Երկեր, հ. 8, Երևան, 1985

Արեղյան Մ., Վիշապներ կոչվող կորողները իբրև Աստղիկ-Գերկեսո ղիցուհու արձաններ, Երևան, 1941

Արրահանյան Ա., Հայոց գիր և գրչություն, Երևան, 1973

Արրահանյան Ա., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Երևան, 1964

Աղոնց Ն., Հին հայոց աշխարհայացքը, «Հայրենիք» (ամսագիր), Բոստոն, 1926-27

Աղոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972

Ազգագրական հանդէս, Ա, 1886

Ազգագրական հանդէս, Բ, 1897

Ազգագրական հանդէս, 10, 1903

Ազգագրական հանդէս, 1908, քիվ 1

Ազիզյան Հ., Հայերի մարդաբանական տիպի առաջացման մասին, «Գիտություն և տեխնիկա» (ամսագիր), 1987, քիվ 3

Ալեքսեև Վ., Ուշ բրոնզի դարի և վաղ երկաթի դարաշրջանի Հայաստանի
բնակչության երկու խմբի մասին, ՀՍՍՀ ԳԱ, Տեղեկագիր, 1964, թիվ 1
Ահյան Սյր., «Մասնա ծոեր» էպոսը և հնդեվրոպական երեք ֆունկցիաները,
ՊԲՀ, 1985, թիվ 1
Ալիշան Ղ., Հին հավատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց, Վենետիկ, 1910
Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վենետիկ, 1890
Աղայան Է., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, 1976
Անատյան Հր., Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, 2, 3, 4, Երևան, 1971,
1973, 1977, 1979
Անատյան Հր., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 1, Երևան, 1942
Ավդալբեկյան Մ., Միհրը հայոց մեջ, Վիեննա, 1929
Ավդիև Վ., Հին արևելքի պատմություն, Երևան, 1947
Բազմավեյ, 1912, թիվ 7-9
Բասկյան ավանդազրույց, Երևան, 1996
Բասանջյան Կ., Դարեհի արշավանքն ի Հայս, Բանասեր, հ. Ա, Պարիս, 1899
Բասանջյան Կ., Հայք ս. գրոց մեջ, Բազմավեյ, 1899
Բարթիկյան Մ., Դիցապաշտ Հելլադան կամ Հելլեն դիք, Աթենք, 1936
Բարսեղյան Լ., Արմանի, Արմե, Ուրմե երկրանունների մասին, ՊԲՀ, 1964, № 2
Բարսեղյան Լ., Հայ ժողովրդի ծագման և կազմավորման հարցերը պատմա-
գիտության մեջ, Երևան, 1996
Բրդյան Վ., Հայ ազգագրություն, Երևան, 1974
Բիլինաներ, Երևան, 1970
Բուրդիա եւ իր վարդապետությունը, Թիֆլիս, 1904
Գավուրջյան Մ., Արմեն ու Հայ անունների ծագումը և Ուրարտուն, Պեյյուր,
1973
Գավուրջյան Մ., Արմենիա, Սուբարտու, Սումեր, Պեյյուր, 1988
Գիտական աշխատություններ, Երևանի համալսարան, հ. 14, Երևան, 1940
Դանիելյան Էդ., Հին հայոց առասպելաբանական պատկերացումները
աստղային երկնքի մասին, ՊԲՀ, 1989, թիվ 3
Դանիելյան Էդ., Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչա-
կելու հոգևոր ակունքները և պատմական նշանակությունը, Եր., 1997
Դե Կարս Կ Ա., «Արմենիա» անվան ստուգաբանություն, Բազմավեյ, 1899
Դոլենս Ն., Խաչ., Պատմութիւն հին հայերի, Թիֆլիս, 1909
Դիցաբանական բառարան, Երևան, 1985 (կազմողներ Մ. Ն. Բոտվիննիկ,
Մ. Կոզան և ուրիշներ)
Եզեկյան Ա., Սվաստիկա, Ազգագրական հանդէս, 17, 1908
Եսայան Սյր., Հայաստանի հնագիտություն, Երևան, 1993
Եսայան Սյր., Կառամարտիկ զորամասերը և հեծելազորը Հին Հայաստա-
նում, Երևան, 1994

Երեմյան Ս., Հայերի ցեղային միությունը Արմե-Շուրա երկրում, ՊԲՀ,
1958, թիվ 3
Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույցի», Երևան, 1963
Երեմյան Ս., Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը, ՊԲՀ, 1970, թիվ 2
Երեմյան Ս., Հայ ժողովրդի առաջացման պատմական միջավայրը,
«Գիտություն և տեխնիկա» (ամսագիր), 1985, թիվ 4
Էմին Մ., Վեպը հնոյն Հայաստանի, Մոսկվա, 1850
Էմին Մ., Հնախօսությունք ի վերայ հայկական հեթանոսությանց, Մոսկվա,
1875
Թումանյան Բ., Մնացականյան Հ., Բրոնզե դարի գոտի-ընթացույց, Եր., 1965
Իշխանյան Ռ., Համեմատական լեզվաբանության նոր հայտնագործություն-
ները և հայերի ծագման ու հնագույն պատմությունը հարցերը, ԲԵՀ,
1979, թիվ 2
Իշխանյան Ռ., Հայ ժողովրդի ծագման ու հնագույն պատմության հարցեր,
Երևան, 1988
Իսրայելյան Մ., Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմությունը, Երևան, 1971
Իսրայելյան Հ., Արևի պաշտամունքի հետքերը բրոնզեդարյան Հայաստա-
նում, «Լրաբեր», 1967, թիվ 4
Իսրայելյան Հ., Երկնային մարմիններն ու լուսատուները բրոնզեդարյան
Հայաստանում, «Լրաբեր», 1968, թիվ 5
Լալայան Ե., «Արա Գեղեցիկ» ավանդավեպը, Ազգագրական հանդէս, գիրք
9, Թիֆլիս, 1902
Խանզադյան Է., Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը, Եր.ա. 3-րդ հազար-
ամյակում, Երևան, 1967
Խաչատրյան Ա., Հայաստանի սեպագրական շրջանի պատմություն,
Երևան, 1933
Խաչատրյան Վ., Հայաստանը մ.թ.ա. 15-17-րդ դդ., Երևան, 1998
Կոսիդովսկի Ջ., Երբ արևը աստված էր, Երևան, 1987
Կարազեղեհան Հ., Հայկական լեռնաշխարհը սեպագրիկ դրոշմներում, հ. 1,
գիրք 1, Երևան, 1998
Կովալյով Ս., Հունաստան, Երևան, 1937
Կուն Ն., Հին Հունաստանի լեգենդներն ու առասպելները, Երևան, 1979
Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախչյան Սյր., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարա-
կից շրջանների բառարան, հ. 1, Երևան, 1986
Հայ ժողովրդի պատմություն, պրակ 1, Երևան, 1961
Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, Երևան, 1971
Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, Երևան, 1981
Հայոց հին և միջնադարյան բանաստեղծության քրեստոմատիա, Եր., 1981

Հարությունյան Ա., Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Երևան, 1960
Հին Արևելքի Պոեզիա, Երևան, 1982
Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, 1990
Հյուբեյսան Հ., Հին հայոց տեղվոյ անունները, Վիեննա, 1907
Հունդոս, Իլիական, Երևան, 1987
 Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. 1, 2, 4, 11
Ղանալանյան Ա., Առածանի, Երևան, 1960
Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, Երևան, 1969
Ղափանցյան Գ., Ուրարտուի պատմություն, Երևան, 1940
Ղափանցյան Գ., Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, 1944 (1945)
Ղափանցյան Գ., Հայերի և հայերենի գոյացման շուրջ, «Սովետական գրականություն» (ամսագիր), 1941, թիվ 1
Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Երևան, 1977, հ. 1
Մառ Ն., Հայկական մշակույթը, նրա արմատները և նախապատմական կապերը ըստ լեզվագիտության, Երևան, 1989
Մարիկեան Ա., Կրոնի ծագումը եւ դիցաբանությունը ըստ համեմատական կրոնագիտության, Վիեննա, 1920
Մարիկեան Ա., Արայ Գեղեցիկ, Վիեննա, 1930
 Մարգարիտներ հայ քնարերգության, հ. 1, Երևան, 1971
Մարտիրոսյան Հ., Քարի դարից Ուրարտու, Երևան, 1971
Մարտիրոսյան Հ., Իսրայելյան Մ., Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, Երևան, 1971
Մարտիրոսյան Հ., Գիտությունը սկսվում է նախնադարում, Երևան, 1978
Մարտիրոսյան Հ., Հայերը և հնագույն հիշատակությունները արիացիների մասին, «Գարուն», 1996, թիվ 9:
Մարտիրոսյան Ն., Պրպտումներ փոքրասիական անուններու մասին, ՊԲՀ, 1961, թիվ 3-4
Մելիք-Փաշայան Վ., Անասիտ դիցուհու պաշտամունքը, Երևան, 1963
Մելքոնյան Հ., Աղիարենի պետությունը և Հայաստանը, Երևան, 1980
Մեջլումյան Ս., Լոռի բերդի դամբարանադաշտի հնէակներդանաբանական նյութը, 1989-90 (գեկուցումների թեզիսներ)
Մկրյան Մ., Հայ ժողովրդի կազմավորման և հայ գրականության սկզբնավորման հարցը, ԲԵՀ, 1967, թիվ 1
Մնացականյան Ա., Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, Երևան, 1956
Մնացականյան Ա., Արևապաշտության հետքերը Հին Հայաստանում, Աշխատություններ, Պատմության քանդաքան, Երևան, 1948

Մնացականյան Հ., Հնագիտական պեղումներ Սևանա լճի ցամաքած տերիտորիայում, ՊԲՀ, 1952, թիվ 3
Մովսիսյան Ա., Հայոց հնագույն պետություն. Արատտա, Երևան, 1990
Մովսիսյան Ա., Սրբազան լեռնաշխարհ, Երևան, 2000
Շահազիզ Ե., Երևան, 1931:
Շահինյան Լ., Գիրքը դարերի խորքից, Երևան, 1984
Շահինյան Լ., «Ուրարտու» առեղծվածը, Երևան, 1994
Չանչյան Մ., Հայոց պատմություն, հ. 3, Ժամանակագրություն, Եր., 1984
Չահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն, Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987
Չահուկյան Գ., Հայկական շերտը Ուրարտական դիցաբանում, ՊԲՀ, 1986, թիվ 1
Չահուկյան Գ., Չրույցներ հայոց լեզվի մասին, Երևան, 1992
Մասունցի Դավիթ, Երևան, 1939
Մարդարյան Ս., Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Երևան, 1967
Մարգսյան Վ., Բասկերի հայկական ծագման վարկածը ըստ բասկ-խաչանական աղբյուրների, «Գարուն», 1991, թիվ 3
Մրվանչյուրյան Գ., Երկեր, հ. 1, Երևան, 1978
Մուրիասյան Կ., Արմենները և Արարատը, Լոս Անջելես, 1996:
Վարպետյան Ա., Ինքնություն, Երևան, 1993
Տերյան Ա., Միտանի. Հայոց հնագույն պետություն, Երևան, 2006
Տերտերյան Վ., Արարատյան թագավորության դիցաբանը համեմատական դիցաբանության լույսի ներքո, «Լրաբեր», 1991, թիվ 3
Տեր-Մովսիսյան Հ., Պատմություն հայոց, Վենետիկ, 1922

G. Barton, The Royal Inscriptions of Sumer and Akkad, London, 1929
L. L. Cavalli-Sforza, Paolo Menozzi, Alberto Piazza, The History and Geography of Human Genes, Princeton University Press, 1996
L. L. Cavalli-Sforza, Geness Peoples, and Languigis, 2000
B. Hrozny, Die Lander Hurri and Mitanni und die alteste Inder, Archiv Orientaeni, vol. 1, N 2, 1929
B. Hrozny, Naram-sin et ses ennemis d'apres in texte Hittite, Archiv Orientalni, 1929, vol. 1
P. Jensen, Hetiter and Armenier, Heidelberg, 1898, „Հանդես Ամսօրեայ”, 1898
A. Kammenhuber, Die Arier in Vorderen Orient, Heidelberg, 1968
L. Luca-Cavalli-Sforza, Paolo Menozzi, Alberto Piazza, The History and Geography of Human Genes, Princeton University Press, 1996

- J. Mellaart*, Earliest Civilisations of the Near East London, 1963
S. Kramer, Sumerian mythology, New York, 1961
S. Kramer, The Sumerians, Chicago, 1963
C. Renfrew, Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins, London, 1987
Ruhlen Merrit, The origin of Language Tracing the Evoluton of the mother Tongue, Toronto, 1994
A. Sayce, The cuneiform inscription of Van (Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland), XIV, London, 1882
Topakian Gerda, Die Baerishe-Armenische stammessage, Հանդես Ամսօրեայ, 1987
Wincler Hugo, Die Arier in den Urkinden von Boghazkoi (հայերն րարգ-մանրյունը Հանդես Ամսօրեայում, 1913)
L. Wolley, A forgotten kingdom, London, 1958

- Абрамян Р.*, Армянские источники XVIII века об Индии, Ереван, 1968
Аветисян Г., Государство Митанни, Ереван, 1984
Арутюнян Н., Бианили, Ереван, 1970
Арутюнян Н., Топонимика Урарту, Ереван, 1985
Афанасьева В. К., Шумерская эпическая песнь „Гилгамеш и гора Бессмертного” ВДИ, 1969, № 1
 Большая советская энциклопедия, Москва, т. 65, 1931, т. 50, 1944
Вулли Л., Забытое царство, Москва, 1986
Гамкрелидзе Т., Передвижение согласных в хеттском, “Переднеазиатский сборник”, Москва, 1961
Гамкрелидзе Т., Иванов В., Индоевропейский язык и индоевропейцы, Тбилиси, 1984, ч. I, II
Георгиев В., Исследования по сравнительно-историческому языкознанию, Москва, 1958
Герни, Хетты, Москва, 1987
Гиоргадзе Г., Хетты и хуритты по древнехеттским текстам, ВДИ, 1969, № 1
Грантовский Э. А., Ранняя история иранских племен Передней Азии, М., 1970
Гринцер П. А., Древнейший Эпос, Москва, 1974
Дебец Г., Антропологические типы: Народы Кавказа, Москва, 1960
Деведжан С., Лори-берд, I, Ереван, 1981
Дикшнт С., Введение в археологию, Москва, 1960
Дьяконов И. М., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, № 2–3
Дьяконов И. М., История Мидии, Москва, 1956

- Дьяконов И. М.*, Языки древней Передней Азии, Москва, 1967
Дьяконов И. М., Предыстория армянского народа, Ереван, 1968
Дьяконов И. М., Арийцы на Ближнем Востоке: конец мифа, ВДИ, 1970, № 4
Джаукян Г., Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам, Ереван, 1964
Джаукян Г., Взаимоотношение индоевропейских, хурритско-урартских и кавказских языков, Ереван, 1967
Дюмезиль Ж., Верховные боги индоевропейцев, Москва, 1986
 Древняя литература Малой Азии, Москва, 1977
 Древнегреческо - русский словарь, Москва, 1958
Есаян Ст., Древняя культура племен северо-восточной Армении, Ереван, 1976
Есаян Ст., Доспехи Древней Армении, Ереван, 1986
Есаян Ст., Амулеты связанные с культом солнца из Армении, „Советская археология” (журнал), 1968, № 2
Иллич-Свитич В. М., Древнейшие индоевропейско-семитские контакты, Проблемы индоевропейского языкознания, Москва, 1964
Иванов В., Выделение разных хронологических слоев в древнеармянском и проблема первоначальной структуры текста гимна Ва(х)аггу, ՊԲՀ, 1983, № 4
Иванов В., Гамкрелидзе Т., Древняя Передняя Азия и индоевропейская проблема, ВДИ, 1980, № 3
 История древней Греции, Москва, 1972
 История Ирана, Москва, 1977
 История древнего мира, ранняя древность, Москва, 1982
 История древнего Востока, Москва, ч. I, II, 1983, 1988
Канева И., Энмеркар и верховный жрец Аратты, ВДИ, 1964, № 4
Капанцян Гр., Хеттские боги у армян, Ереван, 1940
Капанцян Гр., Хайаса-колыбель армян, Ереван, 1947
Карамзин Н., Об истории государства России, Москва, 1990
Кифшин А., Географические понятия древних шумеров во времена патеси Гудеа, „Палестинский сборник”, вып. 13 (76), М-Л., 1965
Клычков Г., Модель глоттогенеза армян, „Լրաբեր”, 1980, № 8
 Литература Вавилоний и Ассирий, Москва, 1981
 Литература древнего Востока, Москва, ч. I, 1983
Любин И., Палеолит Турции и проблема раннего расселения человечества, „Советская Археология”, 1957, №2
Массон В., Средняя Азия и древний Восток, Москва, 1964
Меликишвили Г., Наири-Урарту, Тбилиси, 1954
Меликишвили Г., Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960
Мелларт Дж., Древнейшие цивилизации Ближнего Востока, Москва, 1982

- Мифы народов мира, т. I, II, Москва, 1988, 1991
- Никольский М., Клинообразные надписи Закавказья, Москва, 1886
- Пиотровский Б. Б., Ванское царство (Урарту), М.-Л., 1959
- Пиотровский Б. Б., Урартские надписи из раскопок Кармир-блур (Вступительная статья в книге И. М. Дьяконова, Урартские письма и документы), М.-Л., 1963
- Пиотровский Б. Б., О происхождении армянского народа, Ереван, 1947
- Платон, Республика, Москва, 1929
- Регер Д., Черкасова Е., История древнего мира, ч. I, Москва, 1970
- Ригведа (перевод. Елизаренко Я.), Москва, 1972
- Рыбаков Б. А., Язычество древней Руси, Москва, 1987
- Тацит Корнели, Аналлы, Ленинград, т. I, 1969
- Хачатрян Т., Древняя культура Ширака, Ереван, 1975
- Хачатрян Т., Армянский некрополь, Ереван, 1979
- Хачикян М., Хурритский и урартский языки, Ереван, 1985
- Чайлд Г., Древнейший Восток в свете новых раскопок, Москва, 1956
- Широков О., Место армянского языка среди индоевропейских и проблема армянской прародины (Автохтонность армян по данным сравнительно-исторического языковедения), „Լրիւրեր”, 1980, № 5

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- ՀԱ – Հանդես Ամսօրեայ
- ՀԱՊ – Հին Արևելքի Պոեզիա
- ՀԺՊ – Հայ Ժողովրդի Պատմություն
- ՀԺՊԶ – Հայ Ժողովրդի Պատմության Զրեատոմաստիա
- ՀՄՀ – Հայկական Սովետական Հանրագիտարան
- ԲԵՀ – Բանբեր Երևանի Համալսարանի
- ՊԲՀ – Պատմա-Բանասիրական Հանդես

АВИИУ – Ассиро-Вавилонские Источники по Истории
Урарту

- БСЭ – Большая Советская Энциклопедия
- ВДИ – Вестник Древней Истории
- ИДВ – История Древнего Востока
- ИДМ – История Древнего Мира
- ВЯ – Вопросы Языкознания
- МНМ – Мифы Народов Мира
- ПС – Палестинский Сборник
- СА – Советская Археология
- УКН – Урартские Клинообразные Надписи

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԲԱՆ 5

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՐԱՐՉԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀԸ

Հայ-Արմեն անունների ծագումը 11
 Աստվածաշունչը և Հայաստանը 27

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԳ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԳՐԱՎՈՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ 34

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԳ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ. ԱՐԱՐԻՉ ԱՐ ԱՍՏԾՈ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔԻ ԵՐԿԻՐ

Ար Արև-Աստծո պաշտամունքի ծագումը և տարածումը 60
 Ար Աստծո պաշտամունքի հետքերը պատմագրության մեջ 75
Ար Ասրվածը և Արա Գեղեցիկ թագավորը 75
 Ար անվան արտացոլումը հայոց անձնական ու
 աշխարհագրական անուններում 87
Ար անունը և Երևան անվան ծագումը 91
 Արև-Աստծո պաշտամունքի հետքերը նյութական մշակույթի մեջ 95
 Արև-Աստծո պաշտամունքի հետքերը ժողովրդական
 բանահյուսության մեջ 106
 Ար Աստվածը և Արայան հնագույն աստվածները 116

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԳ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ. ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐՈՒՄ

Նյութական մշակույթ 124
 Հոգևոր մշակույթ 142
 Մարդաբանություն 154
 Լեզվաբանություն 159

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԳ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ. ԱՐԻԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԻՔ

Հնագույն գրավոր աղբյուրները արիական ցեղերի հայրենիքի մասին ... 172
Հայաստան – Շումեր 173
Հայաստան – Հեթկաստան 177
Հայաստան – Իրան 186
Հայաստան – Հունաստան 195
Հայաստան – Մեծ Բրիտանիա 204
Հայաստան – Գերմանիա 208

ՎԵՐՉԱԲԱՆ 213
 SUMMARY 221
 PEZİOME 224
 ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ 227
 ՀԱՍԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 235

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎԱԾ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- ԱՐ Աստծո պաշտամունքը Հայաստանում, Երևան, 1995 թ.
Հայաստանը արարչագործության և քաղաքակրթության բնօրրան, Երևան, 2002 թ.
Հողվածների ժողովածու ՀՀ պաշտպանության նախարարության «Հայրենիքի մարտիկ» ամսագրում, քիվ 1, 2006 թ.
Միտանի, Հայոց հնագույն պետություն, 2006 թ.
Հայաստանը և պատմությունը (հողվածների ժողովածու), Եր., 2007թ.
Երևան անվան ծագման մասին (բուկլետ), Երևան քաղաքի պատմության թանգարան, Երևան, 2008 թ.

LIST OF PUBLISHED WORKS

- The Adoration of AR God in Armenia, Yerevan, 1995 /in Armenian/
Armenia: Cradle of Creation and Civilization, Yerevan, 2002 /in Armenian, Summary- in English/
Mitani /Hurri-Mitani/, Ancient Armenian State, Yerevan, 2006 /in Armenian, Summary- in English/
Armeni a and History /Articles/, Yerevan, 2007 /in Armenian/
About the rise of the name of Yerevan /booklet/, History museum of Yerevan, Yerevan, 2008

СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ ТРУДОВ

- Культ бога АР в Армении, Ереван, 1995 /на армянском/
Армения: Колыбель сотворения и цивилизации, Ереван, 2002 г. /на армянском, Резюме- на русском/
Митани/ Хурри-Митани/, Древнее Армянское Государство, Ереван, 2006 /на армянском, Резюме- на русском/
Армения и История, /сборник статей /, Ереван, 2007 /на армянском/
О происхождении названия Ереван /брошюра/, Музеи истории города Еревана, Ереван, 2008

ԱՆԺԵԼԱ ԱՎԵՏԻՍԻ ՏԵՐՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐԱՐՉԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԲՆՕՐՐԱՆ

Հրատարակչական խմբագիր
ԳՈՀԱՐ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ
Տեխնիկական խմբագիր
ՄԵԽԱԿ ՏԵՐ-ՍԱՐԳՍՅԱՆ
Համակարգչային էջադրումը
ԱՆԱՀԻՏ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԻ

Ստորագրված է տպագրության 30. 06. 2011թ.: Չափը 60x84 ¹/₁₆:
Տառատեսակը Թայմս: Տպագրությունը օֆսեթ:
12,6 պայմ. հրատ. մամուլ: 15 ֆիզ. տպագր. մամուլ:

Պատվեր 88

Տպաքանակ 500

«ՈՍԿԱՆ ԵՐԵՎԱՆՑԻ» տպագրատուն,
Երևան, Նոր Նորքի I զանգված, Սամվել Սաֆարյան 11/1Ա
Հեռ. 67 39 99, քջջ. (091) 43 73 07, 41 70 47
E-mail: ve.printhouse@gmail.com